

МАМАСОЛИ ЖУМАБОВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

83.8x73

№ - 87

МАМАСОЛИ ЖУМАБОЕВ

Ks-6

Kitob quyida ko'rsatilgan muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar miqdori	
9.11.07. 180 шт	

Handwritten notes in Uzbek script, including "180 шт" and other illegible characters.

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги олий ўқув юртларининг бошланғич таълим ва тарбиявий ишлар методикаси факультетлари талабалари учун дарслик сифатида тавсия этган

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI
DENOV FILIALI ARM
№ 3981

ТОШКЕНТ — "ЎЗБЕКИСТОН" 2002

~~TDU
367808~~

83.8я73
Ж87

Муҳаррир Саида Мирзааҳмедова

Жумабобов Мамасоли.

Ж 87 Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти: Олий ўқув юр-
ларининг бошланғич таълим ва тарбиявий ишлар
методикаси факультетлари талабалари учун дарслик.
— Т.: “Ўзбекистон”, 2002. — 232 б.
ISBN 5-640-02970-6

Ҳар томонлама баркамол янги авлодни вояга етказиш дав-
латимизнинг бугунги кундаги энг муҳим вазифаларидан бири-
дир. Бу борада бадний адабиёт, айниқса, болалар адабиёти катта
роль ўйнайди. М. Жумабобовнинг мазкур дарслиги “Кириш”,
“Халқ оғзаки ижоди ва болалар китобхонлиги”, “Ўзбек бола-
лар адабиёти”, “Чет эл болалар адабиёти” деб номланувчи бўлим-
лардан иборат.

Дарсликда ўзбек ва жаҳон болалар адабиётининг кўзга кўрин-
ган ёзувчилари саралаб олинган. Қаламкашлар ва уларнинг ижод-
лари ҳақидаги материаллар ҳам жуда ихчам ва тушунарли бе-
рилган.

Дарслик бошланғич таълим ва тарбиявий ишлар факультет-
ларининг талабаларига мўлжаллаб ёзилган. Лекин ундан ўзбек
тили ва адабиёти, мактабгача таълим, дефектология факультет-
ларининг талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

ББК 83.8я73

№ 236-2001
Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

Ж 4603000000-121 2002
М 351 (04) 2001

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 2002 й.

МУАЛЛИФДАН

Баркамол авлодни тарбиялаш мустақил Ўзбекистони-
миз олдида турган энг муҳим вазифалардан бири бўлиб
қолди. Бу борада бадний адабиёт, айниқса, болалар ада-
биёти катта роль ўйнайди.

Бошланғич синфларда дарс берадиган ҳар бир муал-
лим болалар адабиётини нечоғлик яхши билса, ўзи билган-
нини синфга — яъни ҳаётга татбиқ этса, демак, ёш авлод-
ни комил инсон бўлиб камол топишига кўмак берган бўла-
ди. Бунинг учун олий ўқув юртларида таълим оладиган
бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларига замон руҳи бил-
лан суғорилган, бугунги кун талабига тўла жавоб беради-
ган “Болалар адабиёти” дарслиги керак.

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримов Ўзбекистон
Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзла-
ган нутқида эски қолипда, мустабид даврда ёзилган дарс-
ликлардан фойдаланиб, эски мафкурадан халос бўлмас-
дан болаларимизни янгича фикрлашга ўргатолмаймиз, —
деб Ўзбекистонимиз олимлари олдида янги дастур, қўллан-
ма ва дарсликлар яратишдек масъулиятли вазифа қўйди.

Бу мутахассислик учун 1973 йилда чоп этилган “Ўзбек
болалар адабиёти” мажмуаси эскирди, кўп мавзулар бу-
гунги кун талабига жавоб бермайди. Шу сабабларга кўра
ушбу “Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти” дарслиги юзага
келди. Биз ишда узундан-узоқ давр (йиллар) обзоридан
чекиндик. Ўзбек ва жаҳон болалар адилларининг энг кўзга
кўринганларини, асарлари кенг китобхонлар оммасига
манзур бўлганларини дарсликка киритдик.

Дарслик аслида бошланғич синф муаллимлари тайёр-
ланадиган факультет талабаларига мўлжалланган. Аммо
ундан она тили ва адабиёт, мактабгача таълим ҳамда де-
фектология факультетларининг талабалари ҳам фойдала-
нишлари мумкин.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Болалар адабиёти сўз санъати ва тарбия воситасидир. Кичкинтойлар учун ёзиладиган ҳар қандай бадий асар уларнинг ёш хусусиятларига, савияларига мос, китобхонлар қалбида ўй-фикрлар уйғотадиган, ёрқин образларга бой, юксак ғояларга, улкан ва порлоқ ишларга илҳомлантирадиган бўлиши зарур. Энг муҳими мавзулар тушунарли, содда ва қизиқарли тилда ифодаланиши керак.

Болалар адабиёти ёшларни имон-эътиқодли кишилар сифатида ва ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда мустақил мамлакатимизнинг қудратли қуролидир.

Фақат чинакам бадий асарларгина болаларга кучли таъсир кўрсатиб, ана шу юксак талабларга жавоб бера олади. Шу сабабли бундай китоблар педагогик нуқтаи назардан ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Болалар китоби бу вазифани бажаришда бадий тилга суянади. Адабий асарнинг тили унинг ғоявий мазмунини аниқ ва ифодали очиб бериш воситасидир. Яхши, аниқ, равон, образли, бой тил билан ёзилган асар ёзувчининг мақсад ва фикрларини китобхонларга тез ва осон етказди.

Алишер Навоий “Маҳбуб-ул қулуб”да тилни “кўнгли хазинасининг қулфи”, деб таърифлайди. Буюк шоир кичкинтойларни қисқа ва мазмунли, чуқур мантиқ билан сўзлашга чақиради. Бу талаб, шубҳасиз, болалар ёзувчиларига ҳам тааллуқлидир.

Болалар ёзувчиси содда, равон, қизиқарли ва мазмундор қилиб ёза билиши керак. Бунинг учун эса у халқ тилини пухта билиши лозим. Равон тил билан ёзилган бадий асарлар китобхоннинг нутқида ҳам катта таъсир кўрсатади, сўз бойлигини оширади.

Болалар ёзувчиларининг энг яхши китоблари ёш авлодни ҳаётга тўғри муносабатда бўлишга ўргатади, онадиёримизга, меҳнатга муҳаббат, замонамизга садоқат руҳида тарбиялайди, уларни юртимизнинг муносиб фарзандлари бўлишга чақиради. Китоб боланинг дунёқарашини шакллантиришга ёрдам беради, характерини тарбиялайди. Илм-фанга муҳаббатини оширади. Китоб халқимизнинг ўтмиши, илғор маданиятимиз, фан ва техникамиз ютуқлари билан таништиради, фахр-ифтихор туйғуларини ўстиради.

Бугунги кунда қудратли қурол бўлган адабиётдан кенг фойдаланмай туриб, янги жамият қурувчисини ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялаш мумкин эмас.

Болалар китобхонлигини ўқувчиларнинг педагогик-психологик хусусиятларига кўра қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги (2 ёшдан 7 ёшгача).

2. Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги (7 ёшдан 11-12 ёшгача).

3. Ўрта ва катта ёшдаги болалар китобхонлиги (13-14 ёшдан 15-17 ёшгача).

Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги.

Бу давр болалар китобхонлиги асосан ота-оналар ва тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Ҳали ўқиш, ёзиш, чизиш-

ни билмайдиган мактабгача таълим ёшидаги болалар дунё сирларидан беҳабар бўладилар. Шунга қарамай, бизни қуршаган оламни тезроқ билиб олишга, уни ўрганишга интиладилар. Бунда ота-оналар, боғчаларда эса тарбиячилар болаларга яқиндан ёрдам беришлари, яъни уларга бадий асарлардан парчалар ўқиб беришлари лозим. Болаларга ўқиб бериладиган ҳар қандай асарнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда бўлиши талаб этилади. Шунингдек, бундай китобларнинг расмлари ранг-баранг, ҳарфлари эса йирик-йирик бўлиши мақсадга мувофиқ.

Мактабгача таълим ёшидаги болалар тинглайдиган асарларнинг кўпчилигини эртақ, қўшиқ, топилмоқ, мақол, тез айтиш каби халқ оғзаки ижоди асарлари ташкил этади. Бундан ташқари ёзувчилар яратган ва юқоридаги та-

таб тартга тула-түкис жавоб берадиган асарлар ҳам мактаб-ларга таълим ёшидаги болалар учун қўл келади. Аммо шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, болалар учун ижод қилганидан қалам соҳиби ҳаётдаги муҳим, характерли воқеа ва ҳодисаларни бадний образлар орқали болалар нутқида хос тилда, уларнинг ёши, руҳияти ва савиясига мувофиқ равишда тасвирлаши лозим.

Болалар шоири Анвар Обиджон ўзининг “Сухбат” деган шеърида болалар яхши кўрадиган ғозлар тўғрисида сўз юритади. Маълумки, болалар жониворлар, хусусан қуш-ларга итк ешларидан бошлаб қизиқадилар. Шу жиҳатдан кўрайдиган бўлсак, “Сухбат” бола ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Воқеа жуда оддий ва содда. Ўзаро сухбатдан маълум бўладики, ғозларнинг қорни оч, уларни боқиш керак. Буни шоир унинг воситасида ифода этади:

- Ғозлар, бир сўз дейсизми?
- Га, га-га!
- Тотли сули ейсизми?
- Ҳа, ҳа-ҳа
- Нега патни силайсиз?
- Ғоқ, ғоқ-ғоқ.
- Мендан нима тилайсиз?
- Боқ, боқ, боқ!

Бу ҳаётдаги шеърлар кичкинтойларни мустақил фикр-танша, турмуш таассуротларини тўплаб, улардан ҳулоса чиқаришга ўргатади. Болаларнинг, айниқса, жажжи қизчаларнинг севишли машиқаларидан бири қўғирчоқ ўйнашидир. Йўлдош Су-лаймоннинг “Қўғирчоқ” шеърида қўғирчоқларни асарба-нанинг “Фазогир чумоли” шеърида катталарнинг меҳ-натини ёзозлаш масаласи ўртага ташланади:

- Қуёш билан тенг туриб,
- Озода кийинтириб,
- Сенга тақамиз маржон,
- Қўғирчоқ, қўғирчоқжон,
- Ўймаймиз сира,
- Ғард, шира.

Ҳар қандай ёзувчи мактабгача таълим ёшидаги бола-ларга ўқиб бериладиган асар тилининг бадний жиҳатдан пухта-пишиқлигига, тушунарли, аниқ ва раванлигига ало-ҳида эътибор беради. Бу ёшдаги болаларга тавсия этила-диган асарлар ҳаёт ҳақида муайян тасаввур бериши билан бирга завқ-шавқ бағишлайди. Масалан, Шукур Саъдулла-нинг “Лола ва мушук” шеърини олиб кўрайлик. Бу асар жуда оддий. Мисралари ҳам содда. Аммо у бир ўқишдаёқ кичкинтой меҳрини ўзига тортади, уни барвақт туришга, ювиниб-таранишга, озода, покиза бўлишга ўргатади. Уй ҳайвонларига, жониворларига меҳрибон, ғамхўрликлари-ни оширади. Мана шеърни ўқиб кўринг:

Мен Лоламан, Лоламан,
Озода қиз бўламан.
Эрта билан тураман,
Юз-қўлимни юваман.
Мушугим бор қора мош,
Ўзи жудаям ювош
Мендан олдин туради,
Юз-қўлини ювади.

Ҳулоса қилиб айтганда, болалар ўзлари тинглаган асар-лари ёрдамида аста-секин атроф-муҳит билан танишадил-лар, она-юртга меҳр-оқибатли бўлишни, табиатни асраш-ни, меҳнатни севишни ўрганадилар.

Макиаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги Бу ёшдаги болалар китобхонли-ги аввалгисидан бир оз фарқ қилади. Бу фарқ болаларнинг ёши ва билим савияси билан боғлиқ. Мактабгача таълим ёшидаги болалар асосан тарбиячилари, ота-оналари ёрда-мида бадний асарлар билан танишсалар, бошланғич синф ўқувчилари бу ишни мустақил бажарадилар. Мустақил-лик уларга ишонч ва завқ-шавқ бағишлайди.

Бу ёшдаги болаларни теварак-атрофдаги турли воқеа-ҳодисалар ниҳоятда қизиқтиради. Уларнинг бизни қур-шаган олам ҳақидаги саволларига бадний асарларда му-фассал жавоб берилган.

11-12 ёшдаги болалар сеҳрли-фантастик эртак, саргу-зашт, ҳикоя, қисса ва дostonларни севиб ўқийдилар. Ол-лоёрнинг “Фазогир чумоли” (эртак-қисса), Анвар Обид-

жоннинг “Даҳшатли Мешполвон” (эртак-қисса), Қуддус Муҳаммадийнинг “Эркинжон ойга чиқибди” (достон), Юсуф Шомансурнинг “Ойдан келган болалар” (достон) каби асарлари шу ёшдаги болаларга мўлжаллаб ёзилган.

Ўрта ва катта ёшдаги болалар китобхонлиги

Бу ёшдаги болалар ўзлари мустақил равишда китоб ўқиб қолмай, балки ўқиган китоблари-

даги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолашга ўрганадилар, зарурат бўлса улар кўрсатган мардлик ва жасоратларни такрорлашга ҳозирланадилар.

Бу ёшдаги болаларга халқимизнинг шонли тарихи, бугунги ҳаёти ҳақида ёзилган турли жанрдаги асарларни тавсия этиш мумкин. “Широқ”, “Тўмарис” каби афсоналар билан бирга, Ойбек, Фафур Фулом, Зафар Диёр, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Ш. Саъдулла, А. Обиджон, Т. Адашбоев ва бошқаларнинг замонавий мавзудаги энг яхши асарлари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

Жаҳон болалар адабиётининг А. С. Пушкин, Л. Толстой, С. Сервантес, Д. Дефо, Ж. Свифт, Э. Войнич, К. Чуковский, С. Я. Маршак каби намояндалари яратган асарлар болалар дунёқарашини шакллантиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Кўриб ўтганимиздек, болалар адабиёти ўзига хос хусусиятлари билан катталар адабиётидан фарқ қилади. Зотан, болалар ёзувчиси дунё воқеаларини болалар тасаввурини, тушунчасини назарда тутиб тасвирлайди. Шу орқали кичкинтойларни олға интилишга чақиради, ҳаётни чуқур англашга ва севишга ёрдам беради.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВА БОЛАЛАР КИТОБХОНЛИГИ

Фольклор ҳамма замонларда ҳам ижод сарчашмаси ҳисобланиб келади. Шунинг учун ҳам, инсоният алла, қўшиқлар, афсоналар, эртак ва достонларда ўзининг юксак орзу-умидлари, завқ-шавқи-ю курашларини ифодалаган. Халқ оғзаки ижоди ўзининг мазмунан ранг-баранглиги, юксак гоёлар билан йўғрилганлиги, халқ турмуши, меҳнати, хуллас халқ ҳаётининг барча томонлари билан узвий боғлиқлиги билан ҳам гоётда эътиборлидир.

Болалар фольклори кўпинча катталар томонидан ижод қилинади (алла), баъзи ҳолларда болалар ўз ўйинчоқлари асосида ўзлари ҳам алла, қўшиқ ва овутмачоқлар тўқийдилар. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб фақат яхши тарбияни тарғиб қилади. Болалар халқ оғзаки ижодининг педагогика билан боғланиши алладан бошланади.

Алла

Халқ оғзаки ижодининг энг ривожланган жанрларидан бири

алладир. Алла болалар бешикдалигида, ҳали тили чиқмасиданоқ айтилади. Бошқача айтганда, бешик қўшиғи болага она сути билан киради.

Аллалар поэтик жиҳатдан ҳам, оналарнинг ички туйғуларини баёни сифатида ҳам халқ ижодининг бўлак турларидан ажралиб туради. Уларни боланинг онаси ёки тарбиячиси айтади (она, энага, кекса оналар, баъзан оталар томонидан ҳам айтилади). Аллалар болани овутиш, ухлатиш учун майин оҳангда ижро қилинади.

Онанинг юракдан айтган қуйидаги алласида бола образи қисқа, аммо чуқур мазмунли сўзлар ёрдамида ифодланади:

Алла болам, алла,
Жоним болам, алла,
Икки кўзим алла,
Ширин сўзим алла.
Алла болам, бахти бор,
Ҳар нарсанинг вақти бор,
Жоним болам, алла,
Ширин болам, алла,
Икки кўзим алла.

Аллада яхши тарбия кўрган бола жамоат ўртасида, тўй-томошаларда ота-онанинг обрўйи, унинг шухрати сифатида таърифланади. Шунингдек, боланинг тўғри тарбияланишида ота-онанинг роли катта эканлиги кўрсатилади. Бола ёқимли қўшиқлар оҳангини осонгина ўрганиб олади. Алла болага завқ бағишлайди, маънавий-тарбиявий озуқа беради.

Ёт, болам, ухла, кўзим,
Уйларда ўчди чироқ.

Ухлар асаларилар,
Ухлар балиқлар тинчроқ.
Кўкда ой ярқирайди,
Деразадан қарайди.
Кўзларинг юмгин кўзим,
Ёт, қувончим, кундузим,
Алла, алла.

Сув сепгандек, уйлар тинч
Қоронғи хужралар тинч.
Ҳеч дарвоза тик этмас,
Сичқон ухлар, миқ этмас.
Кимдир оқ тортса, унда
Не ишимиз бор унда?
Кўзларинг юмгин, кўзим,
Овунчоғим, кундузим!
Алла, алла.

Кушчам ғамсиз яшайди,
Унинг ҳар дам вақти чоғ.
Ширинликлар мўлу қўл,
Кўпдир қизиқ ўйинчоқ.
Бари сангадир, кўзим!
Йиғлама ҳеч юлдузим!
Бахтиёр ўтсин умринг!
Ёт, қувончим, кундузим!
Алла, алла, аллаё.

Ухла, кўзим, аллаё.
Юм кўзингни юлдузим,
Юм-юм кўзингни, кундузим!

Мақоллар

Халқ оғзаки ижодида мақолларнинг ўзига хос ўрни бор. У халқнинг, бир неча авлодларнинг ақлу фаросати ҳамда турмуш тажрибасининг якуни, улар донишмандлигининг маҳсулидир. Бола таълим-тарбиясида мақолларнинг ўрни катта. Мақоллар она-ватанни севишга, унинг ҳар бир қарич ери учун курашга (“Юрт кўрисанг ўзарсан, кўримасанг тўзарсан”); касб-хунар эгаси бўлишга (“Йигит кишига етмиш хунар ҳам оз”); аҳил бўлиб меҳнат қилишга (“Кўпчилик қўлда унум кўп”); тўғри сўз ва ҳалол кишилар бўлиб оқибатда топилмасга (“Эгри озади, тўғри ўзади”); яхши одоб ва оқибатда хулқли бўлишга (“Одоб бозорда сотилмас”, “Ялқовликнинг охири-хўрлик”) чақиради. Масалан:

Она юртинг омон бўлса,
Рангу-рўйинг сомон бўлмас.

Меҳнатсиз роҳат йўқ.

Эгри озади, тўғри ўзади.

Бошингга қилич келса ҳам, рост гапир.

Кўзинг оғриси, қўлингни тий,
Ичинг оғриси, нафсингни тий.

Одамнинг юзига боқма, сўзига боқ.

Бирликсиз куч бўлмас.

Юзим оқ бўлсин десанг, ишингни тўғри қил.

Топишмоқлар

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг болаларни ўйлашга, топқирликка ўргатувчи қадимий жанрларидан биридир. Ҳар бир топшмоқ замирида “ким?”, “нима?” сўроқларига яширин жавоб ётади. Ҳар бир топшмоқ уни яратган халқнинг ҳаёти, урф-одати, ўзига хос расм-русмлари билан боғлиқ ҳолда бўлиб, болалар ўртасида кенг тарқалган.

Масалан:

Тунда кўриб, чўғ дейсан,
Тонгда туриб, йўқ дейсан.

(Юлдуз)

Керагида сувга отасан,
Қимирлашин пойлаб ётасан.

(Қармоқ).

Қўшалоқ товоқ,
Ичи тўла ёғ.

(Ёнғоқ).

Тез айтиш

Тез айтишлар оғзаки нутқ маш-
ларда маълум товушларни тўғри ва оҳангдор талаффуз
қилиш кўникмаларини орттиради. Бу жанрга мансуб асар-
лар болаларни бийрон сўзлашга ўргатиш билан бирга, улар-
га эстетик завқ беради, фикрлаш қобилиятларини ўстира-
ди, хотираларини мустаҳкамлайди.

Масалан:

Олти жуфт оқ чинни чойнакка тўрт жуфт кўк қопқоқ,
тўрт жуфт кўк чинни чойнакка олти жуфт оқ қопқоқ ёпса
бўладими?

Курилишга терак керак,
Демак, эсмоқ керак терак.

Толиб туруни тарозида тортиб топширди.
Оқ чойнакка оқ қопқоқ, кўк чойнакка кўк қопқоқ.
Олтин ўтлоқ — от ўтлоқ.

Эртақлар

Халқ оғзаки поэтик ижодидаги
дан бири эртақдир. Халқ томонидан яратилган кўшлаб
эртақларда болаларнинг ўзига хос ҳаёти четлаб ўтилмаган.
Хатто, турли ёшдаги болалар учун жуда кўп махсус эртақ-
лар яратилган.

Эртақнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг ҳам-
ша халқ ҳаёти, кураши, тарихи, рухий олами, дунёқара-
ши, урф-одатлари билан чамбарчас боғланиши, инсонларга
ахлоқий ва маънавий йўлдош бўлиб келишидадир. Эртақ-
лар инсоннинг маънавий ва жисмоний кучига ишонч руҳи
билан сугорилган бўлиб, ижобий кучлар табиат ва ижти-
мой ҳаётда ўзига душман бўлган кучларга қарши кураш-
да доимо ғолиб чиқади. Халқ эртақларида уни яратувчи-
ларнинг дунёқараши, ахлоқ нормалари ва бошқа ижтимо-
ий муҳим масалалар одилонга ҳал этилади. Эртақлар содда
ва тушунарли бўлгани учун ҳар қандай китобхонга тез етиб
боради. Улар орқали ҳам инсоннинг ижтимоий ахлоқ нор-
малари шаклланади. Бу ҳол, айниқса, ҳайвонлар ҳақидаги
эртақда акс этган. Ўтмишда яратилган эртақларда халқчи-
лик кураши ўзининг ҳаққоний бадий ифодасини топ-

гандир. Халқнинг келажакка бўлган ишончи, адолатнинг
адолатсизлик устидан галабаси, ёруғликнинг зулматни
енгиши, озод ва бахтиёр ҳаётга эришиш ғоялари ёрқин
образлар орқали тасвирланган.

Халқ эртақларида эл-юртни кўз қорачиғидай авайлаб
сақловчи ажойиб қаҳрамонлар улуғланади; аёлларнинг ҳақ-
хуқуқлари ҳимоя қилинади; узоқ масофалар яқин қили-
нади; кишилар характеридаги ярамас одатлар, номаъқул
иллатлар танқид остига олинади; мардлик, эпчиллик, дов-
юрақлик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, вафодорлик, сахий-
лик ғоялари улуғланади.

Халқ эртақлари ўз хусусиятларига кўра бир неча турга
бўлинади: ҳаётий эртақлар, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар,
сеҳрли-афсонавий эртақлар, ижтимоий-маиший эртақлар.

Мактабгача таълим
ёшидаги болаларга ўқиб,
ҳикоя қилиб бериладиган
эртақлар

Бу ёшдаги болаларга тавсия эти-
ладиган эртақларнинг ҳажми
қисқа, мазмуни содда бўлади.
Аввал эслатиб ўтганимиздек бу
ёшдаги болалар ҳали олам нима

эканлигини билмайдилар. Шунинг учун бу ёшдаги бола-
ларга тавсия этиладиган эртақлар табиат, ҳайвонот ола-
ми, дўстлик, меҳнат аҳли, жамоа, одоб-ахлоқ тўғрисида
бўлиши фойдадан холи бўлмайди.

Бу давр болаларига “Чивинбой”, “Кизғанчиқт ит”, “Ту-
яқуш билан қошлон”, “Мақтанчоқ қуён”, “Ростгўй бола”,
“Ариларнинг ғазоби”, “Тулки билан турна”, “Шолғом”,
“Қумурсқа”, “Қантар совғаси” каби эртақларни ўқиб бе-
риш фойдадан холи бўлмайди.

Боғча тарбиячилари ва ота-оналар олдида турадиган иш-
лардан энг муҳими кичкинтойларни меҳнатга муҳаббат ру-
ҳида тарбиялашдир. Бу тарбияда алоҳида аҳамият касб эта-
ди. Шунинг учун ҳам болани ёшлигидан бошлаб бир ишга
ўргатиш, кичкина вақтиданоқ унга бир юмуш бериб, иш
қилишга одатлантириш лозим. Тили чиқиб, у ерга, бу ерга
юра бошлаган вақтида ҳам болага бирор иш бериш лозим.
Унга бериладиган бу иш аҳамиятсиз, ҳатто “иш” номи бе-
ришга лойиқ бўлмаса ҳам, ундан келадиган фойда зўрдир.
Чунки ундай ишлар болани ишни севишга ўргатади.

Бола боғчага бориб юрганидаёқ ўсиб, улғайиб яшаш-
нинг асоси иш, меҳнат, деб камол топмоғи зарур. Боғчада

бажариши керак бўлган юмушларни боланинг ўзи эркин ишласин, хатолари учун ўзини жавобгар деб сезсин. Ёш қалб ишлаганда ҳам ишнинг натижасини ўйлаб ишлашга, фикр юритишга, тўғри ишлашга, ғайрат қилишга кўниксин.

Аммо бу борада шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу малакалар бирдан ҳосил бўлмайди, балки аста-секин юзага келади. Лекин заминни жуда эрта, боғчадан бошлаб қўйиш керак. Болада меҳнат қилиш малакаси вужудга келса, у ота-онаси, катталарнинг кўрсатиб туриши-ни кутиб ўтирмай, ўзи эплаб кетаверади.

Бу ерда яна бир муҳим нарсани таъкидлаб ўтиш керак. Ишга ўрганиш ва ўргатишда диққат қилинадиган яна бир нарса ҳар ишни ўз вақтида бажаришдир. Ишга одатланиш қанча муҳим бўлса, ишни ўз вақтида бажармай, кейинга қолдириш кўп ишларнинг йиғилиб қолишига, кўпининг юзаки, сифатсиз ишланишига ёки бутунлай қолиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳар ишни ўз вақтида ғайрат ва матонат билан бажариш лозим. Чунки дунёдаги барча тирик нарсалар ҳаракат қилади, интилади ва шу туфайли ҳаёт учун зарур бўлган нарсаларга эришади. Ҳатто энг заиф ҳисобланган арилар, чумолилар ва қушлар ҳам интилишда бўлиб, ёздан ташқари, қиш ғамини ҳам ейдилар.

Гапнинг лўндаси ҳар бир тирик жон яшаш учун ҳаракатда ва интилишдадир. Ўргимчакка назар солинг, у тинрикчилик дардида доимо тўқиш билан овора, агар тўрининг бирор ери бузилса, дарҳол таъмир этиш ва тузатишга киришади.

Барча инсоннинг биринчи вазифаси — кишининг юриш-туриши ва яшаши учун зарур бўлган ҳалол ризқ топиб, ейиш-ичишга етарли нарса ҳосил қилиш. Бунга эса тиришқоқлик, интилиш орқали эришилади.

Бу борада худди инсон каби тиниб-тинчимас меҳнаткаш кумурсқалар ва улар ҳақида халқ тўқиган “Кумурсқа” эртагини шу ёшдаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб, айтиб бериш яхши самара беради.

Кичкина болалар у ёқда турсин, ҳатто катталар ҳам унча менсимайдиган кумурсқанинг ишчанлигини, кечаси-ю

кундузи тинмай меҳнат қилишини уни кузатган одам сезади, холос.

Ҳаётда шундай: ким кўп ишласа, тиним билмай меҳнат қилса соғлиги яхши бўлади, бой-бадавлат яшайди, ҳеч кимга ҳеч қачон хор-зор бўлмай умр кечиради. Кумурсқа мақтанчоқ эмас, у оддий ва содда. Шу оддийлиги, соддалиги, меҳнаткашлиги билан ажралиб туради.

Савол-жавобларда муз, булут, қуёш, ёмғир, ер, ўт, мол, бўри, мерган-у сичқон кабилардан ҳам кумурсқа устун чиқади. Кумурсқанинг ўзига берилган таърифларда ҳам бу маъно кўзга яққол ташланиб туради:

— Қорнинг нима учун катта?

— Жигарим зўр, — деди кумурсқа.

— Белинг нима учун ингичка?

— Меҳнатим зўр!

— Калланг нима учун катта?

— Давлатим зўр! Меҳнатим зўр, савлатим зўр, мен зўр, мен зўр!

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақларнинг асосий қисмини тўғри сўз, ҳалол, пок бўлиш, ёлғон гапирмаслик, бировларни алдамаслик каби мазмундаги асарлар ташкил этади. Масалан, “Ростгўй бола” (туркман халқ эртаги)ни олиб кўрайлик. Эртақ қаҳрамони тўғри сўзлиги, катталарнинг панд-насиҳатларига қулоқ солиши билан ёш китобхонда яхши таассурот қолдиради, кўп болаларнинг ҳавасини келтирадиган иш қилади.

Қароқчилар азалдан ёмон одамлар. Улар ҳар доим зўравонлик қилиб, босқинчилик қилиб бировларнинг мол-мулкларини тортиб олишган.

“Ростгўй бола”да ота қарвон билан йўлга чиққан ўғлининг қўлига қирқ танга олтин бериб:

— Ўғлим, ҳечам ёлғон гапирма, ҳалол бўлгин, — деб насиҳат қилади.

Қарвон йўлда қароқчиларга дуч келади. Қароқчилар ноинсофлик, босқинчилик билан ҳаммани талайдилар, мол-мулкни тортиб оладилар. Аммо болага мутлақо эътибор бермайдилар. Ота насиҳатини дилига жо қилиб олган бола тўғри сўзлиги билан қароқчи, босқинчи, йўлтўсарликда ном чиқарган бир неча муттаҳамни тарбиялайди, уларни ҳалоллиг-у тўғри сўзлиги билан мағлуб қилади:

Савдогарлар йўл юришса ҳам мўл юришибди, бир жойга етиб боришганда уларга қароқчилар ҳужум қилишибди. Қароқчилар ўзаро маслаҳатлашиб “мана бу ялангоёққа у бу нарса берсакмикин”, дейишибди.

Қароқчилардан бири болани масхара қилиб сўрабди:

— Эй, ялангоёқ, сендан нимани ҳам олиш мумкин?

— Менда қирқта олтин танга бор, — деб жавоб берибди бола.

— Сенда қирқта олтин танга нима қилсин? — дейишибди қароқчилар кулиб.

Шунда бола чопонининг ёқасини йиртиб, олтин тангаларни кўрсатибди.

— Нега буларни бизга кўрсатдинг? — деб сўрашибди қароқчилар.

— Биз сенга пул бермоқчи эдик, энди бўлса буни ҳам олиб кўямиз.

— Ҳечқиси йўқ, отам ҳалол бўл, ёлғон гапирма, деб ўргатганлар, — деб жавоб берибди бола.

Хайрон бўлган қароқчилар савдогарларга мол-мулкни, пулларини қайтариб бериб, ҳалол меҳнат қилиш учун қароқчиликдан воз кечишибди.

“Шолғом” (рус халқ эртаги) бу давр болалар китобхонлигида асосий ўринда туради. Эртақ жуда оддий ва содда. Аммо маъно ва мазмуни, асарнинг тарбиявий аҳамияти кутилганидан ҳам зиёда.

Эртақ жуда жўн. Бобонинг шолғом экиши ва бўлик шолғомни кўплашиб юлиб олиши зикр этилади. Эртақда ортиқча сўз йўқ, қаҳрамон йўқ. Ҳаммаси рисоладагидек. Аммо “Шолғом”да кичкинтойлар билиб, қулоқ солиб ўсадиган жиҳатлари кўп. Биринчидан, бобонинг меҳнаткашлиги яққол кўзга ташланиб туради. Мабодо бобо шолғомни ерга экиб ўз ҳолига ташлаб қўйганида у мутлақо катта-конт бўлиб ўсмаган бўлар эди. Бобонинг ўйи-хаёли пешона тери тўкиб кўп меҳнат қилади. Демак эртақда болани меҳнаткаш бўлишга, худди шу бобо каби далада ишлашга чақирилади.

Иккинчидан, бола бешикдан бошлаб аҳил, дўст бўлиб ўсиши керак. Кимки дўстлар билан, жамоа билан ҳамфикр, ҳамкор бўлиб ўсса ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхши.

Яна эртақка мурожаат қиладиган бўлсак. Ўша бўлиғ, каттакон шолғомни ердан тортиб, суғуриб олиш масаласи ёш китобхон учун жуда қизиқарли. Бобо, буви, набира, кучук, мушук, сичқонларнинг бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишлари болаларни хурсанд қилади. Уларда шундай қилиб куч — бирликда тушунчаси пайдо қилинади.

Эртақнинг учинчи жиҳати мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг орзу-ниятни бўлмиш табиатни севиш, жониворларни асраш, авайлаш ўзига хос ўринда туради. Кичкинтойлар бу эртақ орқали кучук, мушук, ҳатто сичқонни ҳам боқиб, асраш-авайлаш лозим эканлигини билиб олади.

Худди бобо сингари меҳнаткаш бўлиш, куч — бирликда тушунчасини дилга жо қилиб камол топиш, айниқса, бу тушунча эртақ тингловчисининг дил тўридан жой олиши эртақнинг тарбиявий аҳамияти катта эканлигидан далолат беради.

Бу ёшдаги болалар ҳайвонлар ўртасида ўзаро аҳиллик ва дўстлик каби хислатларни билишни ишташади. Ҳайвонот оламида ҳам дўстга меҳрибонлик кўрсатиш, бир-бирига ғамхўр бўлиш, ёрдам қўлини чўзиш бор эканлиги “Арслон билан ит”, “Эчки, қўй ва бўрилар” каби эртақларда берилади. “Туяқуш билан қоплон”га назар ташлайдиган бўлсак бу эртақда худди одамлар орасида бўлганидек ҳайвонлар ўртасида ҳам бир-бирларига ёрдам бериш, айниқса, бошларига қулфат тушганда юракдан, самимий кўмаклашиш ғояси ётади.

Қоплоннинг бошига мусибат тушди. Томоғига катта бир суяк қадалиб қолди. Дод-фарёд қилди. Туяқуш ёрдамга келиб:

— Осмонга қараб оғзингни очиб тур, мен суякни олиб қўяй, — дебди қоплонга.

Қоплон осмонга қараб оғзини очиб турибди. Туяқуш узун тумшуғини қоплоннинг оғзига солиб, тиқилиб турган суякни суғуриб олиб ташлабди.

Қоплоннинг кўзлари равшан бўлиб, ўлимдан қутулибди.

Бир оз жони ором олгандан кейин қоплон туяқушга қараб шундай дебди:

— Сен мард экансан, менга яхшилик қилдинг, энди кел иккаламиз дўст бўламиз, зарур вақтида бир-биримизга ёрдамга келамиз. — дебди.

Туякушга бу гап маъқул бўлибди. Туякуш билан қоплон иккалалари дўст бўлибдилар.

Халқда ўзга билан дўст бўлдингми, бир умрга бўл, уни яхши-ёмон кунларингда синама ва унга риёкорлик кўрсатма, деган гап бор. Туякуш бу йўлдан бормаиди. Орадан кўп вақт ўтади. Кунлардан бир кун у қоплонни синамоқчи бўлиб жўрттага:

— Вой дод, ўлаяпман, қоплон мени қутқар! — дея бор овоз билан қоплонни ёрдамга чақиради.

Қоплон чин сўзли, дўстга садоқатли, ғамхўр ва меҳрибон бўлганлиги учун зудлик билан туякушнинг олдига “шоҳ-бутоқлар орасидан устидаги жунлари юлиниб, ҳарсиллаб етиб келибди”. Лекин у туякушнинг юзида табасумни кўриб ҳайрон бўлади. Туякушнинг сурбетлик билан “кўрмаганимга анча вақт бўлди, аҳд-паймонимиз эсингдан чиқиб қолмадимми, деб синаб кўрмоқчи эдим” деган гапидан қаттиқ ранжийди, дили оғрийди, дўстидан кўнгли қолади.

Дўстини алдаган ўзини алдаган бўлади. Сен бировни бир марта алдадингми, тамом у сенга иккинчи марта ишонмайди. Туякушда ҳам худди шундай бўлади. Бошқа кунни бўри уни ушлаб еб қўймоқчи бўлиб турганида у қанча бақриб чақирмасин, қоплон унинг овозини эшитса ҳам дўстим жўрттага додлаяпти, деб ўйлайди ва унинг олдига келмайди. Туякуш бўрига ем бўлади.

Каптар азалдан инсон билан яқин яшаган, инсондан паноҳ излаган, инсонга кўмак берган. Каптар қадимда бир юртдан иккинчи юртга, бир одамдан иккинчи одамга мактаблар олиб бориб бериб алоқачилик вазифасини ҳам ўтагани маълум. “Каптар совғаси” (тамил халқ эртаги)да инсон ва каптар тақдири ҳақида гап боради.

Кижаваннинг аҳволи оғир, кимсасиз ўрмонда бир парванларнинг тилини билиши, улар билан худди инсонлар билан гаплашгандек суҳбат қуриши мактабгача тарбия ёшидаги болаларга ҳуш ёқади. Кичкинтойларнинг ҳам ўша Кижаван каби қушлар билан, ҳайвонлар билан суҳбат қуришлари келади. Кижаван соғлом, тўқ, тетик жонивор, қушлар билан гаплашса ҳўп яйраб хурсанд бўлади. Баъзи ҳолларда оч, заифларнинг юрак дардларини тинглаб, уларга

кўшилиб азият чекиши, кўз ёши тўкиши болаларнинг қалбларига яхшилик уругини сочади, уларда худди Кижаван каби бўлишга хавас уйғотади. Кижаваннинг мажруҳ каптарга ғамхўрлиги кичкинтойларга қувонч улашади:

Бир кун Кижаван жуда қаттиқ оч қолибди. Бирор нарса тамадди қилай деса, ҳеч вақоси йўқ. У ўйлаб-ўйлаб, охири таёқ олиб, ўрмонга жўнабди. Ўрмонни айланиб-айланиб, у ерда ҳам ейдиган ҳеч нарса тополмай, уйига қайтибди. Йўлда кетаётиб:

— Менга ёрдам бер, — деган заиф бир товушни эшитиб қолибди. Кижаван бундай қараса, ерда бир каптар йиқилиб ётган эмиш.

— Мен учолмайман, қутқаргин, — деб ялинибди у Кижаванга.

Кижаваннинг бечора каптарга раҳми келибди. Уни ердан авайлаб кўтариб олиб, бағрига босганича, йўлида давом этибди. Капасига келиб, қушни эҳтиётлик билан юмшоқ ўринга ётқизибди.

— Тузалиб кетгунингча меникида яшайсан. Ҳеч нарсадан кўрқмагин, сени хафа қилишларига йўл қўймайман. Қўлимдан келганича сенга ёрдам бераман. Лекин ҳозирча сенга овқат берай десам, уйда ейдиган ҳеч вақо йўқ, — дебди хафа бўлиб Кижаван.

— Қайғурма, — дебди каптар уни тинчлантириб, — ўрмонда манго дарахти бор. Дарахт қавагининг ичида гуруч бор, бориб ана шу гуручни олиб келгин.

Дарахт қавагининг ичида гуруч билан бирга олтин, кумуш, олмос, дур ва бошқа қимматбаҳо тошлар ёғду сочиб ётган бўлади. Кижаван оч, юпин бўлганлиги учун, ўша ердаги фақат бир сиқим гуручни олади, холос. “Бу тошларни нима қилардим, ахир ўзимни безатиш ниятим йўқ-ку?” — деб уларга тегмайди. Гуручни мажруҳ каптарга едирганидан китобхон хурсанд бўлади. Сахий, қўли очик, кўнгли тўқ Кижаванга нисбатан болаларнинг меҳр-муҳаббатлари ошади. Кижаванга каптарнинг узук совға қилиши, узук оддий эмас, балки сеҳрли эканлиги, Кижаван нимаики сўраса узук унинг истагини муҳайё қилиши эртақ тингловчиларини қойил қолдиради: уларда яхшиликка яхшилик қайтар экан-да, деган фикр пайдо бўлади.

Қўли очик бўлиш, сахийлик қилиш, дўстга содиқлик намунасини кўрсатиш бу даврда тинглайдиган эртақлар-

нинг катта қисмини ташкил этиши керак. “Тулки билан Турна” эртагига назар ташлайдиган бўлсак бу ҳолнинг бутунлай тескарисини кўрамиз. Дунёда тулки зотидан муғомбир, писмиқ, алдамчи риёкор бўлмаса, керак. Кўп эртақларда турна инсонга яқин юради, унга кўмаклашадиган ёрдам беради, саҳийликда ибрат кўрсатади.

Эртақда тулки ва турнанинг бир-бирларини уйларини чақириб меҳмон қилишлари ҳақида гап боради. Мақтанчоқ муғомбир, айёр тулки оддий, содда турнани уйига чақириб — Албатта келгин, жонгинам, албатта, азизим, жуда яхшилаб меҳмон қиламан! — дебди.

Баъзан янги дўстнинг феъл-атвори қандай эканлигини ўзи яхши билмай юракдаги борини ошкор қиладиган болалар каби турна ҳам тулкига ишонади, чинакамига меҳмон қилар экан-да, деган ўй-хаёл билан унинг уйига келади. Тулки ширгуруч пишириб, уни турнанинг олдида тақсимчада қўяди. Турна узун тумшуғи билан тақсимчага тақ-туқ уради, аммо ҳеч нарса ея олмайди. Айёр тулки эса бир зумда ширгуручни ўзи еб бўлади.

Эртақда турнага алам қиладиган жойи шуки тулки ўзи пиширган таомни ўзи еб, яна хушомадгўйлик қилиб, — Айбга қўшмайсан-да, жон дўстим! Яхшилаб меҳмон қилишга бошқа нарса топа олмадим! — деб сурбетлик қилиб турни болаларнинг қаҳр-ғазабини келтиради. Уларни ҳаётда тулки каби очкўз, алдамчи бўлмасликка даъват этади.

Эртақда турнанинг ҳам бўш келмаслиги, тулкини уйига чорлаб, мўндига ўзи тайёрлаган овқатни қуйиб, уни бир зумдаёқ узун тумшуғи билан ўзи еб қўйиши кичкинтойларни хурсанд қилади. Уларда қилмиш-қидирмиш, сен бировга нима қилсанг, сенга ҳам ўша қилганинг, албатта, қайтиб келади, деган тушунча ҳосил қилади.

Хуллас, мактабгача таълим ёшидаги болалар ўзларининг эртақлари ёрдамида атроф-олам билан танишиб, нима яхши-ю нима ёмонлигини билиб ўсаверадилар.

Аввал таъкидлаб ўтганимиздек, бу давр болалари мактабга борадиган, ўзлари мустақил равишда озми-кўпми китоблар ўқийдилар. Бу давр болаларига ўқийш учун тавсия этиладиган эртақларнинг ҳам кўп қисми она-

Ватан, табиат, ахлоқ-одоб, меҳнат, ўқиш ҳақида бўлиши талаб этилади. “Зумрад билан Қиммат”, “Олтин тарвуз”, “Деҳқон билан айиқ”, “Нон ва тилла” (араб халқ эртаги), “Ҳаққуш” (тожик халқ эртаги), “Данак” (қирғиз халқ эртаги), “Қизғанчиқ Пак” (корейс халқ эртаги), “Куч ва тоқирлик” (латиш халқ эртаги), “Ўтинчи йигит”, “Бўри билан эчки” сингари эртақлар кичик мактаб ёшидаги болалар севиб ўқийдиган эртақлардир.

Бу ёшдаги болаларга кўпроқ игво, ғийбат, мунофиқликдан йироқ бўлган эртақлар ёқади. Негаки, яхши, мукаммал тарбия олган бола бошқаларга ҳеч бир озор етказмаслигини, такаббурлик қилмаслигини, ҳеч кимга ҳақорат кўзи билан қарамаслигини, ростгўй бўлишини кичкинтойлар аввалги давр болалар китобхонлигида тавсия этилган эртақлар орқали билиб олишган. Демак, у ўзидан катталарга ҳурматли, кичикларга шафқатли ва марҳаматли, кулар юзли, ширин сўзли ва хушмуомала бўлади. Ваъдасига вафо қилади, омонатга хиёнат қилмайди. Игво, ғийбат мунофиқликдан ўзини сақлайди. Ота-онасининг ҳурматини бажо келтиради. Уларни ўзидан рози бўлишлари учун ҳаракат қилади. Қариндош-уруғларидан алоқасини узмайди, уларга меҳр-оқибатли бўлади. Ёмон йўллардан, ярамас ишлардан, ножўя ҳаракатлардан ўзини сақлайди. Мана шуларга ўхшаш гўзал хислатли болаларни эл севади, эъзозлайди. “Зумрад билан Қиммат” эртагидаги Зумрад худди шундай хислатли образлардан биридир.

Зумрад! Халқ орзу қилган, истаган, эъзозлаган қизларнинг ёрқин тимсоли. Бугунги қизалоқлар Зумраддан қанча ибрат олишса, Зумрад каби чиройли, одобли, мулойим, ақлли, меҳнатсевар бўлишса арзийди. Қаранг, — йўлда лолалар, ранг-баранг гуллар уни кўриб бошларини эгиб, унга салом берарканлар. Зумрад майсалар устида ўтириб дам олганида, гуллар уни олқишлар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб берар экан. Хўш, бундай мақтов, бундай эъзоз қайси қизалоққа ёқмайди! Ҳаммага ёқади. Бунга муяссар бўлиш учун эса, тинимсиз меҳнат қилиш, катталарнинг, ота-оналарнинг, муаллимларнинг ўғит-насиҳатларига қаттиқ амал қилиш керак. Ана ўшандагина худди Зумрад каби беҳисоб бойлигу шон-шарафга, ҳурматга муяссар бўлиш мумкин.

Зумрад аслида ким? У бир ўгай она қўлида сўкиш, қар- гиш эшитиб, бир бурда нонга муҳтож бўлиб юрган қизча. Зумрад эл севадиган даражада чиройли, одобли, мулоий- им, ақлли. Уни бир кўрган, бир суҳбатлашган киши яна кўрсам, суҳбатлашсам деб орзу қилади.

Зумрад отасини, одамларни яхши кўради, ҳайвонлар- ни, табиатни, майса-ю ўтлоқни севади, уларга хизмат қила- ди. Ҳаммасига мулоийм боқиб, қўли билан силаб-сийпа- лаб эркалайди. Бундан майсалар, гуллар, ўт-ўланлар, бул- буллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб беришади.

Аммо худди шу гуллар кампирнинг арзандасини се- мас, уни эркаламас эканлар, бу қиз гулларга озор берар- уларни юлиб ташлар, тепкилар экан. Лолалар, гуллар Қим- матнинг келишини билиб қолсалар, қовоқларини солиб- юмилиб қоларканлар. Ёвуз кампир бундан ғазабланар экан ва буни Зумраддан кўрар экан. Бир куни кампирнинг ни- яти бузилибди, у Зумраддан қутулмоқчи бўлибди, чолни чақириб олиб, унга дағдаға қилибди. “Қизингни ўрмонга олиб бориб адаштириб келмасанг, мен сен билан бирга турмайман!” — дебди.

Ота ночор. У кампирга ўта итоаткор. Негаки кампир уни сўкиб, ҳақорат қилиб юрагини олиб кўйган, ўзинга итоаткор қилиб олган. Чол Зумрадни алдаб, қоронғи, шовқинли, кўрқинчли ўрмонда адаштириб келади. Ўрмон- да ёлғиз зор қақшаб қолган қизчага гуллар шуъла сочиб, унинг йўлини нурафшон қилиб туради. Зумрад сеҳргар хузурига кирар экан унга эгилиб салом беради, бошидан кечирган воқеаларни бирма-бир баён қилади. Кушчалар- нинг Зумрадни мақтаб сайрашлари кампир қалбини шод- ликка тўлдирди.

Зумрад меҳнат боласи. Меҳнат қилган элда азиз, де- ганларидек, унинг елиб-югуриб ишлаши кампирга хуш ёқади. “Оппоқ қизим, ширин қизим, дўмбоғим, мунчо- гим!” — дея уни эркалайди, пешонасидан ўпиб, сочинини силайди.

Зумрад ҳалол-поклиги, ширин сўзлиги, меҳнаткашли- ги, каттани ҳурмат қилиши, кичикни эъзозлаши билан сеҳргарнинг муҳаббатини қозонади. Шу сабабли сеҳргар Зумрадни тенгсиз бойлик билан сийлайди, уни бахтиёр қилади.

Меҳнаткаш халқ ўз фарзандларини худди Зумрад каби ишчан, меҳрибон, ибולי, бой-бадавлат бўлишини орзу қил- ган. Лекин Қиммат каби эрка, тантиқ, ишёқмасларни ёмон кўришган. Қиммат образи ҳеч нарсада йўқ, ишламай тиш- лашга ўрганиб қолган, инжиқ, муттаҳам ва бедаво фар- зандни эслатади.

Бизда ва айниқса, эртақларда ўзидан катталарни ҳур- мат қилиш ва кексаларни эъзозлаш, одамохунлик ва меҳ- натсеварлик, ибולי ва ҳаёлилик асосий масалалардан бири ҳисобланади. Савол туғилади. Хўш, Қимматда юқоридаги фазилатлардан қайси бири мавжуд? Ҳеч қайсиси йўқ.

Мана, ота Қимматни ҳам кимсасиз ўрмонда адашти- риб ташлаб кетди. Сеҳргарникида яшар экан унга онаси бирорта ҳам ширин сўз ўргатмаганлиги, меҳнат қилиш нималигини билмаганлиги сабабли кампирга кўпол-кўрс муомалада бўлади. Текинтомоғлиги унга қаттиқ панд бе- ради. Сеҳргар қизни севмайди, эртақ ҳам айтиб бермай- ди, китоб ва кўғирчоқлар ҳам ҳадя қилмайди.

Эртақда сеҳргар кампир жуда мулоийм, ҳақиқий она- ларга хос фазилатга эга. Мана, унинг Қимматга мурожаа- тини олиб кўрайлик:

— Томдан ўтин олиб туш, қизим!

Қизнинг жавобини эшитинг:

— Ўзингиз олиб туша қолинг, малайингиз йўқ!

Бу ўзбекона гап эмас, тарбиясизлик, одобсизликнинг олий намунаси, холос.

Халққа бундай ўзбошимча қиз-у фарзандига тўғри тарбия бера олмаган онанинг кераги йўқ. Шунинг учун ҳар икқаласи ҳам ўлимга маҳкум — аждар ютиб юборади. Бу ҳолга халқ асло ачтинмайди, аксинча, тўғри бўлибди, деб мамнун бўлади.

Китобхон болалар ҳам ҳаётда Қиммат қиёфасига ту- шиб қолмаслик учун ўзларини ўнглаб олишга, меҳнатни севишга, кўпроқ дарс қилишга, китоб ўқишга интилади- ган бўладилар. Ахир Қиммат ишёқмаслиги, одобсизлиги туфайли уни жуда кўп нарсалар хуш кўрмайди. Ҳатто, унинг юриш-туриши, хатти-ҳаракати табиатга, кучуг-у сеҳргар кампирларга ҳам маъқул бўлмайди. Дангасалиги, кеккайганлиги, кўрс-кўполлиги ўзининг бошига етади.

Ўгмишда бир донишманд ўғлини келажакда соғлом, жасоратли, бўлишини истаб кўп яхши эзгу тилаклар бил- дирган экан:

— Азиз ўғлим, дунёда одам енга олмаган нарса бўлмайди, шунинг учун асло кўрқма, ўзингга берилган қувват ва ғайратларингни сарф қилиб, олға интил. Бахт ва саодат осмондан тушади ёки кутилмаган ҳолда кўққисдан инъом этилади, деб ўйлама. Шу ўйга борсанг, дунёнинг нодон одамларидан бири бўлиб ҳисобланасан. Сўзимга диққат билан қулоқ сол, бахтсизман, деб зорланувчилар қаторидан жой олма. Ғайрат қилсанг, муродинг ҳосил бўлади. Инсон ўз саодат ёзмишини ўзи юзага чиқаради. Ўзингни тубан даражага туширма. Эҳтимол баъзи ишларинг тилагингча муваффақиятли бўлиб чиқмаслиги мумкин, лекин сен бунга қайғуланиб ноумид бўлма, ғайрат ва жасоратингдан ажралма. Зоҳирда оғир, машаққатли бўлиб кўринган нарсадан ҳақиқатда кўп муҳим ва хайр натижа ҳосил бўлиши мумкин.

Аҳамиятсиз нарсаларга, моддий безакларга кўп алданма, тараққий этишга, фазл, камол эгаси бўлишга интил. Кўзингни оч, атрофга қара. Замоннинг улуғ олим, фозилларининг таржимаи ҳолларини, умуман инсонларнинг қадимги ва янги тарихини диққат билан кўздан кечир. Булар сени завқ-шавқ, фазл, камол топишга йўналтирадилар, ҳаётини йўлингга ҳақиқий раҳбаринг бўладилар.

Ўзбек халқ эртақларидан бири “Ўтинчи йигит билан шер” да қаҳрамон ўша донишманд орзу қилганидек бўлганлиги учун кичик мактаб ёшидаги болаларда бу эртаққа қизиқиш катта. Йигит биринчидан, меҳнаткаш; иккинчидан, кўрқмас, довюрак; учинчидан, ишбилармон ва тадбиркор.

Воқеа оддий ва содда. Ўтинчи далада ўтин териб юрганда унинг олдида баҳайбат шер келиб сендан кучлиман, жасоратлиман деб унга дўқ қилади. Ўтинчи ҳам ўзига пиришиқ ва пухта. Шер йигитни курашга, беллашишга чақиради. Аммо инсон тадбиркор — кучимнинг ярми уйда қолиб кетибди, сен шу ерда туриб тур, мен уни уйдан олиб келаман дея ҳийла ишлатади, тадбиркорлик қилади:

— Сен қочиб кетма! — дебди.

Шер унга:

— Йўк, қочмайман, шернинг гапи бир, — дебди.

Йигит:

— Йўк, сенга ишонмайман, сени боғлаб кетаман, —

дебди.

Шер: “Боғлайқол!” деб ўзини боғлатибди. Йигит шерни маҳкам боғлабди. Толдан яхши бир таёқ қилиб олиб келиб гурсиллатиб шерни ура бошлабди.

Шернинг: “Жон одамзод, мени урманг, энди одамзодга йўлиқмайман!” деб ялинганига ҳам қарамай уни уравеибди.

Ўтинчининг бундай иши ёш китобхонни мудом кўрқмас, шерюрак бўлишга чорлайверади.

Бу ёшдаги болалар дов-дарахтлар экиш, уни парвариш қилишда катталарга дастёр-кўмакчи. Кўпинча ўзлари ҳам боғбончилик ишларига берилиб кетишади. “Данак” эртагидаги Баҳромнинг бир дона данакни ерга экиб, уни кўкартириши, у мевали дарахтга айлангунича парвариш қилиши ёш китобхонларда Баҳромдек бўлишга ҳавасини уйғотади.

Баҳромнинг данаги дарахтга айланиб, мева бера бошлагач, алвасти болани еб, дарахтга эга бўлиб олиш ниятида уни қопга солиб уйига олиб кетибди. Баҳром кўрқмас, довюрак бўлганлиги учун ўзи ҳам омон қолади, эл-юрт мевасидан еб турган дарахтини ҳам сақлаб қолади.

Алвасти ҳовлисига етиб келибдида, қопини супага кўйибди, қозонга ёғ солиб, олов ёқибди.

Баҳром қопни амаллаб тешиб, оқ теракнинг тепасига чиқиб олибди. Алвасти келиб кўрса, бола йўқ.

— Болагинам, қаерга кетдинг? — деб сўрабди у.

— Мен бу ердан! — Баҳром теракнинг устидан овоз берибди.

— Болажоним, у ерга қандай чиқдинг?

— Темиркуракни оловда қиздириб, устига ўтирдим. Курак юқорига учди, қарасам, дарахт тепасида турибман, — дебди Баҳром.

Кампир Баҳром айтгандек қилган экан, куйиб ўлибди.

Баҳром шундай қилиб, ўзини ҳам, дарахтни ҳам алвастидан қутқариб қолибди.

Меҳнаткаш халқ бечораҳоллик билан ҳаёт кечирган, кўпинча очлик, юпунлик уларнинг бир умр ҳамроҳи бўлган! Узун тунлари бир-бирларини овутиш, кўнгилларини кўтариш мақсадида эртақлар айтишган. Ўзлари тўқиган эртақлар заминидан унумли меҳнат қилиш, фарзанд роҳатини кўриш, бахтиёр бўлиш ва бошқа кўпгина гоёлар ётади.

Ўрни келганда бирданига бой-бадавлат бўлиб, беҳисоб бойлик билан бутун эл-юртни, бой-бадавлатларни қўйиб қолдириш меҳнаткаш халқнинг эзгу тилаги бўлиб келганлиги ҳеч кимга сир эмас. “Олтин тарвуз” эртаги худди шундай ўй-хаёл, олий истак билан тўқилгандир.

“Олтин тарвуз” ёш китобхонни қўй нарсага ўргатади. Биринчидан, меҳнаткаш бўлиш — чунки деҳқон ўз ерига қайта-қайта ишлов беради. Иккинчидан, парранда-ю даррандага ғамхўрлик қилиш, негаки деҳқон мажруҳ, лайлакнинг оёғига тахтакач боғлаб, даволайди. Учунчидан, очкўз бўлмаслик — деҳқоннинг уйда ейдиган ҳеч вақоси йўқ. Лайлакни сўйиши мумкин эди. Аммо у бу ишни қилмайди.

Бир бор экан, бир йўқ экан, ўтган замонда бир камбағал деҳқон бор экан. Унинг атиги бир таноб ери бор экан. Деҳқон шу ерда кеча-кундуз тинмай меҳнат қилиб кўн-кўрар экан. Баҳор келибди! Деҳқон ер ҳайдай бошлабди. Ерни икки марта ҳайдаб бўлиб яқинидаги катта сойнинг бўйида салқинлаб ўтирса, осмонда учиб кетаётган бир лайлак йиқилиб тушибди. Деҳқон қараса, лайлакнинг оёғи синган экан. Деҳқон ҳалиги лайлакни дарров уйига олиб бориб, синган оёғига тахтакач боғлаб, бир қанча вақт уни боқибди. Лайлак соғайиб, учиб кетибди.

Лайлакка қайта умр бағишлаган деҳқон бирор нарсадан умидвор эмас. Шу мажруҳ лайлакни даволаб, унинг ёрдами билан беҳисоб бойликка эга бўламан, деган фикр унинг хаёлига ҳам келмаган. Лайлак ташлаб кетган тарвуз уругини ерга экиб, унга меҳр билан ишлов берар экан бу олтин деган тушунчанинг ўзи унда бўлмаган.

Деҳқон очкўз эмас, бир парча нонни ҳам ўзгалар, кўн-кўшни, ўзига ўхшаган камбағаллар билан баҳам кўрадилардан. Сабр-тоқат билан тарвузларнинг обдон пишишини, етилишини кутган деҳқоннинг “яқин қариндошларини, ошна-оғайниларни ҳам меҳмонга чақириши” ва тарвуз сўйиши китобхон болаларда яхши таассурот қолдиради.

Деҳқон бир куни тарвуздан учтасини узиб, уйига олиб кетибди. Тарвузлар жуда катта экан. Деҳқон ўзининг яқин қариндошларини ва ошна-оғайниларини меҳмон қилиб чақирибди. Бир маҳал тарвузга пичоқ урса, пичоқ сира ботмас эмиш. Уни кўриб иккинчисини сўймоқчи бўлиб-

ди, пичоқ ўтмабди, учинчиси ҳам шундай бўлибди. Деҳқон ҳам, меҳмонлар ҳам ҳайрон бўлишибди. Ерга бир уриб ёриб қарасалар, ичи тўла тилла эмиш. Қолган иккитасини ҳам ёриб кўришибди. Уларнинг ичи ҳам тилла эмиш. Камбағал севиниб кетиб, ҳаммасини меҳмонларга улашибди, улар ҳам хурсанд бўлиб, уй-уйларига тарқабдилар. Уч туп тарвузнинг ҳар бири ўнтадан солган экан. Деҳқон қолган тарвузларни ҳам йиғиб олибди. Шундай қилиб камбағал деҳқон жуда бойиб кетибди.

Халқ беҳисоб бойликка эга бўлган ўз эртагида воқеани бундай қолдирмоқчи эмас. Ён-атрофдагиларни, камбағалларни бойиб кетганларини кўролмайдиганларни ҳеч бўлмаса эртақ орқали танқид қилмоқчи, уларнинг жирканч ҳаётлари-ю ашаддий ёвузликларини, бойлик ва давлат деб қинғир ишларга ҳам қўл уришларини ошкор қилиш мақсадида кўшни — хасис бой образини тўқиган.

Деҳқон оёғи синиб, тўдаси билан уча олмай қолган лайлакка яхшилик қилиб, оёғига тахтакач боғлаб тузатган ва лайлакнинг инъоми билан беҳисоб бойликка эга бўлган бўлса, бой бу воқеадан хабар топгач, соғ лайлакнинг оёғини синдириб, даволайди. Бу ҳам бойнинг даласига тарвуз уругини ташлаб кетади. Бироқ тарвуздан олтин эмас, балки қовоқ ари чиқиб, кўпчиликни чақади. Бойнинг ҳалок бўлиши ёш китобхонда унга нисбатан ачиниш ҳиссини уйғотмайди. Аксинча у, табиатга, қушларга зиён етказганлиги, бойлик устига яна беҳисоб бойликка эришиш учун лайлакнинг оёғини синдирганлиги сабабли бу иш тўғри бўлди, деган ижобий хулосага келади, холос.

Ўрта ва катта ёшдаги болаларга ўқиш учун тавсия этиладиган эртақлар.

Мактабгача таълим ва кичик мактаб ёшидаги болаларга тавсия этиладиган эртақлар, юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳажм жиҳатидан кичкина, мазмуни

содда бўлишидан ташқари расм ва бўёқлар билан бой бўлишини ҳам таъкидлаб ўтган эдик. Бу икки гуруҳга кирувчи эртақлар воситасида табиат, она-Ватан, ҳайвонот оламига ғамхўрлик қилиш, тўғри сўз, одобли бўлиш, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъзозлаш сингари масалалар кичкинтойларнинг онг-тушунчаларига етказилишини эслатиб ўтиш лозим.

Эндиликда бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этиладиган эртақларнинг асосий қисми довураклик, ватанпарварликдан ташқари, яхши касб-кор эгаси бўлиш, халқ ва Ватан учун жон фидо қилишга чорловчи эртақлардан иборат. “Паҳлавон Рустам”, “Бирлашган ўзар”, “Уч оғани ботирлар”, “Эгри билан Тўғри”, “Она ер фарзанди”, “Сардорнинг ойни ушлаб олмоқчи бўлгани” (турк халқи эртаги), “Илон терисини ёпинган паҳлавон” (нўғай халқи эртаги), “Донишманд қиз” (хитой халқи эртаги), “Қадрдон уйингнинг миҳи” (швед халқи эртаги), “Чоллар: хўкизлар Бўрка ва поп” (грузин халқи эртаги) сингари эртақларни ўқиш учун тавсия этиш мумкин.

Ота-боболаримиздан қолган ибратомуз бир гап бор яхши ҳаёт кечириб инсоннинг ўзига боғлиқ. У нечоғли тўғри сўзли, ақлли, тadbиркор, пок кўнгилли бўлса; дўстга ватанга хиёнат қилмаса; ёлғон гапирмаса; тонширилган ишни ўз вақтида бажариб ваъдасига вафо қилса, уни элдилдан севади, ҳурмат қилади.

Кимки золим ва такаббур бўлса, бир куни бунинг жазосини олади. Ғариб, бечораларнинг кўнгилини оғритмас, дангасалик қилмай меҳнат қилса, катта давлат ва кудратга эга бўлади. Бева-бечораларга раҳм-шафқат қилмаганлар йўқчилик, камбағаллик ўтида қовуриладилар. Эртақлардан ана шу фикрларни ўқиш мумкин.

Бизга озгина бўлса ҳам эзгулик қилган одамга эзгулик қайтариш бурчимиз экан, дунёга келишимизга сабабчи бўлган, ўстирган, тарбия қилган ота-оналаримизга доимо муҳаббат, ҳурмат, риоят ва хизмат қилиш — бўйнимиздаги шарафли бурчдир. Бу шарафли бурчни адо қилиб, ота-она олқишини олган фарзанд, шубҳасиз, дунёда бахтли, саодатли бўлиб яшайди. Бунинг ёрқин намунасини “Уч оғани ботирлар” эртагиде кўриш мумкин. Эртақдаги ота узоқни кўзлаб иш кўрадиганлардан. Ўғилларига яхши тарбия беради. Натижада ўғиллари ота измидан комил инсонлар бўлиб камол топадилар. Ота дуоси, ўғит-насихатларини дилларига жо қилиб олганликлари учун улар ҳаётда кам бўлмайдилар.

Уч забардаст ўғил. Уччовларининг қўллари кўксиде, отага таъзимда. Ақл, куч-жасоратда тенги йўқ бу йигитлар одобда бутун оламини қойил қолдиради. Негаки таълим ва тарбия шундай бўлган. Ота биринчидан, камбағал, иккин-

чидан, ботир-пахлавон ўғилларини кўзи тириклигида ҳаётда ўз йўлларини топиб олишларини орзу қилади.

Дарвоқе, одам қанчалик тарбияли ва ҳалол-поклиги ўзга одамлар билан дўстлашганда; кўпинча сафарга чиққанида; мард паҳлавонлиги эса курашда, жангда билинади. Ота худди шундай режа, ўй билан фарзандларини узоқ сафарга жўнатади. Бундай олиб қараганда отанинг бошқа оталардан унча фарқи йўқдек туюлади. Аммо эртақни синчиклаб ўқиб, ота насихатига назар ташлайдиган бўлсангиз у дунёдаги энг билимдон, узоқни кўра оладиган, ақл-заковатда тенгсиз бир инсон эканлигини сезасиз. Отанинг фарзандларига айтадиган сўзи-насихати бир жумлагина. Лекин унинг маъноси, таъсири, кучи оламча бор.

Ота насихатини бир неча бўлимларга ажратиб ўрганиш мумкин. Насихатнинг биринчисиде ҳар бир ота-она ўз фарзанди оламга келиши билан унга яхши, ўзига муносиб исм қўйиб, тўй-томошасини ўтказиб, ўқитиши, хат-саводли қилиши ҳақида гап боради:

— Ўғилларим, мен бой эмасман, мендан қолган давлат сизларнинг машаққатингиз учун кифоя қилмайди, ўзимдан кейин бахтсиз бўлиб қолманглар, деб сизларни ўқитдим. Яхши от қўйдим. Тўй қилдим. Вояга етказдим.

Ҳамма замонларда ҳам бола тарбияси муҳим масалалардан бири ҳисобланган. Насихатнинг иккинчи бўлимида бола тарбияси ҳақида сўз боради. Болани чинакамига соғлом, тетик, куч-қувватли қилиб ўстириш, шунингдек, жисмоний тарбия билан ошно қилиб вояга етказиш, она-Ватан ҳимоясига доимо тайёр кишилар қилиб тарбиялаш, фойдали меҳнат кўникмаларига эътибор бериш ёш бўғин камолотида муҳим ўринда туриши зикр этилади:

— Сизларни уч нарса билан тарбия қилдим. Биринчидан, соғлом вужудли қилиб тарбия қилдим — қувватли бўлдингизлар. Иккинчидан, яроғ билан таништирдим — яроғ ишлатишга уста бўлдингизлар. Учтинчидан, кўрқитмай ўстирдим — кўрқоқ бўлмай, ботир бўлдингизлар.

Насихатнинг учинчи бўлими жуда муҳим. Унда тўғри, ҳалол, пок инсонлар бўлиш, ўзгалар мол-мулкига кўз олайтирмаслик, камтарин бўлиш сув билан ҳаводек зарурлиги, айни пайтда, мақтанчоқлик ва дангасалик ёмон иллатларга олиб келиши кескин қораланади:

— Яна учта нарсани айтаман, қулоқларингизга қуйингиз олинглар, эсларингиздан чиқармангизлар. Тўғри бўлингиз — бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг — хижолат тортимайсиз. Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз.

“Уч оға-ини ботирлар” эртагининг қахрамонлари меҳрибон, ўз вақтида қаттиққўл, шу билан бирга талабчан от тарбиясини олганликлари учун сафарда катта муваффақиятларга эришадилар. Йўлда ўзларига дуч келган барча тўсиқ ва ғовларни енгадилар. Ўзларининг ботир ва доғжюракликлари билан эл-юртни лол қолдириб, бахтиёр бўладилар.

Ҳаётда кимки яхши ишга қўл урса, яхши нарсаларга эга бўлади, кимки ёмонлик қилса, эл назаридан қолади. Ҳар бир бола дунёда олим ва фозил бўлишга, ўзини софлик ва тўғрилиқ зийнати билан безашга интилиши, Ватан ва халқига муносиб хизмат қилишга ҳаракат қилиши шарт. Ота-онасини эса ҳалол хизматлари билан мамнун этиши керак. Ёшлигидан меҳнат қилишга, илм ўрганишга интилан, тўғри сўз ва софдил инсон доимо эл-юрт олқишидир.

Ёшлар келажакда яхши хулқ эгаси, эзгу ният ва гўзал фазилятлар соҳиби бўлишлари учун нималар қилишлари лозим? Бунинг учун яхши ишлар йўлида ҳеч қандай қийинчиликлардан қўрқмасликлари, ота-оналари ва тарбиячиларнинг ўғитларига амал қилишлари, вақтни фақат фойдали ишларга сарф қилишлари бутун куч-ғайратларини илм ўрганишга қаратишлари керак.

Ҳа, болалар учун ҳаётда энг буюк ва шарафли бир йўл бор. Бу йўлдан асло чиқмаслик ва адашмаслик керак. Бу йўл инсонийлик йўлидир.

Бу йўлга амал қилган киши ҳамиша бахту саодат соҳиб бўлади, бу йўл одамларга маънавий куч-қувват беради. Шунингдек, халқига ва қариндош-уруғларига қўлидан келган барча яхшиликни қилиш, уларнинг ҳурматини жойига қўйиш ҳар бир кишининг инсонийлик бурчидир.

“Эгри бой” эртаги бу фикримизнинг далилидир. Тўғрибой ҳалол, пок, яхши ниятли инсон. У рўзгор тебратишда қийналган. Тирикчиликни ўнглаш учун мардикорчилик қилишга мажбур бўлган. Ана шундай ўй билан шаҳарга отланган. Бисотида битта оти бор, холос.

Тўғрибойнинг ўзи ҳалол-пок бўлганлиги, бировларни алдаш, уларга риёкорлик кўрсатишдек ёмон ният ўй-хаёлида бўлмаганлиги учун йўлда Эгрибой билан ҳамроҳ бўлиб қолади. Халқда — самимият ва садоқатга асосланган дўстлик ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар қандай шароитда ишончли бўлади, зарурият ва мажбурият натижасида пайдо бўлган дўстлик эса бундай бўлмайди. У дарё каби гоҳ тошиб, атрофни босади, гоҳ қуриб, суви озайиб қолади, — деганларидек булар ўртасидаги дўстлик ҳам узоққа бормайди. Тўғрибой — шеригим чарчади. Отни навбат билан минайлик. Бўлмаса бу дўстликдан эмас, деб отни Эгрибойга бериши биланоқ Эгрибой отни миниб қочади. Қаранг, донолар олтиннинг софлигини ўтда, ҳайвоннинг кучини оғир юк ортилганда, инсоннинг тўғрилигини омонатга хиёнат этмаслигида билса бўлади, деб бекорга айтмаган эканлар. Эгрибой эгрилигини қилиб дўстга садоқатсизлигини кўрсатади.

Тўғрибой йўлда кўп адашади, ўрмонга кириб қолади ва бир эски тандир ичига кириб тунайдди. Кечаси ўрмон йиртқичлари арслон-шоҳ бошлигида тандир атрофига тўпланишиб, бир-бирларига мақтанишади:

Тулки дoston бошлабди:

— Оғайнилар, мен сизларга айтсам, ўн йил бўлдики, ўрмон ёқасидаги ғорда яшайман. Ўн йилдан бери давлат йиғаман. Мендаги асбоб-ускуна, мол-дунё ҳеч кимда йўқ.

Навбат чия бўрига келибди:

— Ўрмонга туташган катта тепалик остида яшайман. У ерда бир сичқоним бор, ҳар куни туш пайти инидан чиқади, унинг қирқ битта тилласи бор, шуни ўйнагани ўйнаган. Тиллани ўйнаб-ўйнаб яна инига олиб кириб кетади.

Айиқ унинг сўзини бўлибди:

— Бу ҳам унча қизиқ эмас. Ўрмонда бир туп садақай-рағоч бор. Қайрағочнинг пастиди икки шохчаси бор. Шохлардаги барглари бир қанча касалга даво. Уни эзиб ичилса, ҳар қандай жонивор ўша замоноқ дард кўрмагандай бўлиб кетади. Мен болаларимни шу билан даволайман.

Унинг орқасидан бўри қулиб юборибди:

— Оғайнилар, бизнинг ҳам қизиқ ҳикоямиз бор, — деб гап бошлабди у, — ўрмон ёқасида ўн минг қўй боқилади. Ҳар куни иккита бўрдоқини ейман, мени ушлаш учун

чўпонлар қопқон кўйишади, тузоқ солишади, аммо пинд қилмайман. Лекин қирда Кимсан чол деган деҳқоннинг бир кучуги бор. Шу кучукни чўпонлар сотиб олишса борми, менинг шўрим қурийд.

Йўлбарс унга кўшимча қилибди:

— Рост айтасан. Кўйларга ўхшаб ўн минг йилқи ҳам ўрмон атрофида ўтлаб юрибди. Мен ҳар куни ўшаларнинг бировини ейман. Улар орасида бир айғири бор. Кимки ўшани минса ва бир қўлида қилдан эшилган камон, бир қўлига узун гаврон олиб, мени қувса, дарров тутайди, камонни бўйнимга солиб, гаврон билан урса борми, бир умр йилқилар олдиға йўламас эдим.

Тадбиркор, ақл билан иш кўрган Тўғрибой бу суҳбатда эшитганларини амалға оширади. Ҳатто, етти йил бемор бўлган шох қизини даволаб, маликаға уйланади. У умр бўйи ишлаб, меҳнат қилиб, пешона тери тўкиб тирикчилик ўтказганлиги сабабли подшонинг инъомидан воз кечади.

— Менга беклик тўғри келмайди. Мен содда ва тўғри одамман. Ўрмон ёқасидаги тепаликдан бир уй қуришга рухсат берсангиз бўлгани. Ўша ерда деҳқончилик қилиб кун ўтказаман, — деб жавоб берибди.

Тоғ-тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади, деганларидек Тўғрибой ўрмон ёқасида ўзига иморат қуриб, шохона ҳаёт кечириб юрганида ноўрин хатти-ҳаракати, ёлғончилиги туфайли ҳаётда эзилган Эгрибой билан дуч келиб қолади. У Эгрибойга турмушда нимагаки эришган бўлса, ўша тандир сабабчи эканлигини гапириб беради.

Эскилар бу дунёни тоққа ўхшатадилар. Унинг орасида туриб нима деб бақирсанг, ўша сўзнинг акс садосини эшитасан. Ҳа, ҳаёт шундай. Эгрибойнинг эгрилиги, алдамчилиги, ўзининг бошини ейди, тандир ичида йиртқиқларга ем бўлади.

“Эгри билан Тўғри”да тўғри сўз, ҳалол ва меҳнатқаш бўл, умринг узун, ризқинг улуг бўлади; иш ёқмас, алдамчи бўлсанг дарз кетасан, одамлар назаридан қоласан, ҳеч қачон биринг икки бўлмайди, деган гоё ётади. Бу эртақ йиғит-қизларимизни ҳаётда ўзларига тўғри йўлни танлаб олишларида катта ёрдам беради.

Ўзбек халқининг энг машҳур ва таъсирли эртақларидан бири “Ур тўқмоқ”дир. Бу эртақда ўзбекна соддалик,

одамларга ишониш, душманга қарши нафрат ва бошқа фазилатлар мужассамланган.

Эртақда умидворлик, орзу-истак эзгу ният кучли. Бир парча нонга зор халқ турли ўй, хаёл билан худди тушида кўргани каби бой-бадавлат бўлиш, унга бу йўлда кимки тўсқинлик қилса, уни ер билан яксон қилиш ишқи билан яшайди. Бу орзу-тилакни амалға оширишда ҳайвонот олами-ю, паррандалардан кенг фойдаланиш олий мақсадлардан бири ҳисобланади. Ҳамма гап лайлакнинг фақир, жуда ҳам камбағал овчи чолнинг тузоғига ногаҳон тушиб қолишидан бошланади. На бой, на юртга ҳоким бўлиш ўйида ҳам йўқ чолга лайлакнинг худди одамга ўхшаб гапириши, ваъда бериши “лайлакларнинг бошлиғиман, нима сўрасанг бераман”, деб айтиши қашшоқ чолнинг хаёлини бузади.

Лайлакни кўйиб юборган чол эртасига совға-салом олиш учун унинг олдиға сафарға отланади. Ундан “Қайна, хумча”ни сўрайди, “Очил дастурхон”ни тилаб олади. Буларнинг бирортаси ҳам мўъжиза кўрсатмайди — на олтин, на таом бермайди. Негаки, йўлда чол ухлаб қолганида қишлоқ болалари бу сеҳрли буюмларни бошқаси билан алмаштириб кўйишган бўлади. Ахири “Ур тўқмоқ”ни олганидан кейин эртақлардагидек у бой-бадавлат бўлиб кетади. Рўзгорини ўнглайди, чиройли иморатлар қуради, хонни зиёфатға чақиради. “Мен хон бўлсам-у ўша камбағал, қашшоқ чолнинг уйига меҳмондорчиликка бораманми?”, деб уни менсимаганлиги учун хонни жангга чақиради. Ур тўқмоқ ёрдами билан хонни енгган чолнинг юртбоши бўлиб кетиши — дардли халқнинг армони рўёбга чиққанлиги ўқувчини мамнун қилади. Эртақ ҳаётда худди ўша овчи каби дадил ҳаракат қилишга, ўрни келганда жасоратли бўлишга мудом чорлаб туради.

“Ур тўқмоқ”да, ҳалол, поклик, ўзгалар ҳақиға хиёнат қилмаслик, бировларни алдамасликдек олижаноб фазилатлар яхши тасвирланган. “Қуръони каримда” ҳам, Ҳадисларда ҳам бир-бирларингиз билан учрашганингизда, хонадонларингизга кирганингизда салом-алик қилинг, дейилган гап бор. Бунинг олий намунасини эртақда ҳам кузатдик. Овчи ҳар сафар лайлак ҳузурига кирганида салом бериши ва лайлакнинг чолни огоҳлантириб алик олиши

ўқувчини сергаклантиради, уни салом-аликсиз юрмаслики
ўргатади:

“Ассалому алайкум, — дебди чол.

Лайлаквой:

— Ҳақ саломинг бўлмаса, таъзирингни берардим, —
деб алик олиши юқоридаги фикримизга асос бўла олади

Шунингдек, бировларнинг ҳақиға хиёнат қилиш, ўғир
лик қилиш яхши оқибатларга олиб келмаслиги, чолнинг
буюмларини яшириб қўйган қишлоқ болаларининг тўқмоқ
зарбига бардош бера олмай чолга ялинишлари ҳар қандай
китобхонни ўйлантириб қўяди:

— Чол ота, тўқмоқни тўхтатинг, биз сизнинг хумча
гизни, дастурхонингизни олиб, ўрнига бошқа хумча, бо
шқа дастурхон қўйган эдик. Тавба қилдик, ота! Тўқмоқни
тўхтатинг, дейишди. Чол: “Тур, тўқмоқ!” деб бақирган эди
тўқмоқ уришдан тўхтади. Болалар югуриб бориб, уйларин
дан “Қайна, хумча” билан “Очил дастурхон”ни чиқариб
бердилар.

Хуллас, кимки халқ оғзаки ижодига меҳр қўйса, ай
ниқса, эртақларни кўпроқ ўқиса ҳаётда кам бўлмайди.

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Маълумки, халқ оғзаки ижоди намуналари ёзма адаби-
ётнинг майдонга келиши ва ривожланишида бой манба
бўлиб хизмат қилади. Бу ерда яна бир нарсани таъкидлаб
ўтиш керакки, бадий адабиётнинг тараққиёти жамият-
нинг умумий тараққиёти билан ҳам узвий боғлиқдир. Бу
жиҳатдан Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону лугатит турк”
асарини эслаб ўтиш ўринлидир. XI асрнинг буюк тилшу-
нос олими ўзининг бу китобида бизга кўп маълумотлар
беради. Китобда XI аср адабиёти билан бирга, аввалги за-
монларда пайдо бўлиб, оғиздан оғизга, авлоддан-авлодга
кўчиб юрган кўшиқ ва лирик шеърлардан намуналар ҳам
келтирилган. Айниқса, меҳнат, қаҳрамонлик, маросим,
мавсум кўшиқлари ҳақида батафсил маълумот берилади.
Шунингдек, Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Са-
одатга олиб борувчи билим”), Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат
ул ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар армуғони”) дostonларида ҳамда
Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқурғонийларнинг асарлари-
да тил, илм, фан, ахлоқ-одоб масалалари қамраб олинади.
Ҳайдар Хоразмий, Қутб, Дурбек, Саккокий, Лутфий син-
гари шоирларнинг адолатсизлик ва зулмни қоралаш, од-
дий инсоннинг оғир аҳволига ачиниш, орзу-армонларини
қисман бўлса-да ёритишга қаратилган асарлари тарихда
муҳим роль ўйнайди. Атоий, Саккокий, Лутфий ғазалла-
ри тимсолида XV аср ўзбек шеърияти ҳаётий воқеликни
акс эттириш соҳасида катта бадий тажриба тўплади. Бу
тажриба Алишер Навоийдек буюк санъаткорнинг вояга
етиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни тайёрлади.

Алишер Навоий бутун фаолияти ва ижодини инсон-
нинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг осойиштали-
гига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик

ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. У адолатпарвар, донишманд давлат арбоби, ўзбек классик адабий тилига асос солган ва ўзбек мумтоз адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори бўлиб, даврнинг маданий ҳаётига раҳбарлик қилди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳдларига ҳомийлик кўрсатди, кўплаб шоғирлар етиштирди.

XV—XVI асрларда яшаб ижод этган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида ўша давр ҳаётига доир тарихий воқеалар билан бирга, илм-фанга оид қимматли маълумотлар берилган, турли халқларнинг урф-одатлари, тили, санъати ва адабиёти ёритилган.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган икки буюк шоир Муҳаммаднийез Нишотий ва Муҳаммад Шариф Гулҳанийлар ижоди мумтоз адабиётимиз тарихида алоҳида ажралиб туради. Нишотийнинг халқ оғзаки ижоди асосида яратган “Хусну дил” достони ишқ-муҳаббат, ақл-фаросат, одоб-ахлоққа бағишланган. Шу нарса диққатга лойиқки, дostonда ҳар бири мустақил асар бўла оладиган “Шоҳбоз ва булбул”, “Гул ва Даф”, “Най ва Шамшод”, “Косаи Чин Наргис”, “Бинафша ва Чанг” каби масаллар ҳам берилган. Бу масалларнинг барчасида эл-юртга фойда келтириш, мақтанчоқ бўлмаслик, ортқи ча кибр-ҳавонинг зарари каби мавзуларнинг ёритилиши болалар учун ҳар жиҳатдан ибратлидир.

Гулҳаний ҳам “Зарбулмасал” асарида ўзининг муҳим ижтимоий қарашларини, эл-улус тақдирига муносабатини қизиқарли масаллар орқали ифодалади.

Мунис меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволига қаттиқ ачинди, илм-фан ва адабиёт аҳлининг хор-зорлигидан қайғурди. Шоир кишиларни билим олишга, китоб ўқишга, жоҳил ва ёмонлардан узоқ бўлишга чақирди. Мунис “Саводи таълим” рисоласи орқали болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшди. Унинг маърифатпарварлик ғоялари ўзидан кейин яшаган Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Утар каби шоирларга ҳам катта таъсир кўрсатди.

Маърифатпарварликни байроқ қилиб кўтарган Абдулла Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Элбек, Мунавварқорилар томонидан ёзилган дарслик ва кўлланмаларда болалар ҳаёти ўқиши, ахлоқ-одоби ҳақида материаллар берилди.

Абдулла Авлоний (“Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Мактаб гулистони”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (“Енгил адабиёт”, “Ахлоқ ҳикоялари”, “Қироат китоби”) асарларида янги давр нафаси уфура бошлади.

20-йилларда Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир, Фафур Фулом, Файратий, Шокир Сулаймон, Ойбек ва бошқаларнинг катта ёшдаги болалар учун ёзган асарларида илм ва меҳнатга чақириқ кенг ўрин олганди. Кейинчалик бу сафга З. Диёр, Д. Ошпоқова, М. Файзий, И. Муслим, А. Раҳмат, Ш. Саъдулла, С.Жўра, М. Оқилова, Қ. Муҳаммадий, Ҳ. Назирлар келиб қўшилди. Улар болаларни яхши ўқишга, илм, фан нурларидан баҳраманд бўлишга, даврнинг ҳақиқий ўғил-қизлари бўлиб камол топишга тарғиб этдилар.

Болалар адабиётимиз йилдан-йилга ривожланиб борди. 30-йилларга келиб, ўзининг профессионал шоир ва ёзувчиларига эга бўлди. Поэзия (Зафар Диёр, Адҳам Раҳмат, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Маҳмуда Оқилова, Қуддус Муҳаммадий), проза (Мажид Файзий, Доржия Ошпоқова, Ҳаким Назир), драматургия (Зафар Диёр, Доржия Ошпоқова) соҳаларида болалар ижодкорлари етишиб чиқдилар. Садриддин Айний, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Шокир Сулаймон ва Файратийлир ҳам ўзбек болалар адабиётини юксалтириш ишига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Бу даврда Зафар Диёрнинг “Кўшиқлар” (1933), “Тантана” (1936), “Шеърлар” (1939), “Муборак” (1940), “Шеър ва ҳикоялар” (1940) тўпламлари ва “Машинист” (1935) поэмаси, “Бахтли ёшлик” драмаси, “Жўнатиш”, “Ножўяликлар” ҳикоялари; А. Раҳматнинг “Дум” (1938), “Бахтли ёшлик” (1939), “Завқли аялалар” (1940), “Шеърлар” (1940), “Ҳийлагар тулки” (1940) китоблари; Султон Жўранинг “Фидокор” (1940); Илёс Муслимнинг “Ўсув” (1932); “Заҳархандалар” (1932) тўпламлари, “Миқти келди” поэмаси (1934); Шукур Саъдулланинг “Ҳайқирӣқ” (1933) тўпламлари босилиб чиқди.

Бу даврда қардош халқлар адабиётидан жуда кўплаб асарлар ўзбек тилига таржима қилинди. Бунинг натижасида ўзбек болалар адабиёти ҳар томонлама бойиб борди.

Айниқса, “Ёш туркистонликлар”, “Болалар йўлдоши”, “Болалар дунёси”, “Ўзгаришчи ёшлар”, “Ёш куч” каби ойномалар нашрининг йўлга қўйилиши болалар адабиётининг ҳар томонлама ривожланишига сабаб бўлди.

Хуллас, болалар адабиётининг мавзу доираси кенгай борди. Ёшлик, мактаб ҳаёти, она-юрт табияти, халқлар дўстлиги, илим, ҳунар ва техникага муҳаббат мавзулари болалар адабиётидан кенг ўрин олди.

Халқимизда: “Она юртинг омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас”, деган нақл бор. Собик иттифоққа немис-фашист босқинчиларининг хиёнаткорона бостириб кириши ўз бахтини, келажагини ҳалол меҳнати билан бунёд этаётган халқнинг оромини, тинчлигини бузди.

Урушнинг биринчи кунлариданоқ Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Собир Абдулла, Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Зафар Диёр, Амин Умарий, Файратий, Миртемир, Илёс Муслим, Султон Жўра ва бошқалар фашист босқинчиларининг, албатта, ер билан яксон бўлишига комил ишонч ғояси билан йўғрилган асарлар яратдилар. Урушнинг биринчи кунларидаёқ яратилган Уйғуннинг “Хайрлашув”, Зафар Диёрнинг “Кичкина жангчи”, Илёс Муслимнинг “Ёвни тутдай тўкамиз”, Султон Жўранинг “Текстиль” комбинати тўқувчилари”, Раёно Узоқованин “Талпин, юрак” шеърлари болалар адабиётида урушни лавнатловчи дастлабки асарлардан бўлди.

Бу давр адабиётининг асосий мавзусини уруш давридаги халқ қаҳрамонларининг фашист босқинчиларига қарши жангдорлик, суратларга тўла кураши “Хат” (Ҳамид Олимжон), “Мен яхудийман”, “Сен етим эмассан” (Фафур Фулом), “Ватан ҳақида”, “Йигитларга” (Ойбек), “Кураш нечун?”, “Капитан Гастелло” (Мақсуд Шайхзод), “Ватан ҳақида кўшиқ” (Уйғун), “Ватан”, “Чавандоз” (Темир Фаттоҳ), “Қурол беринг менга ҳам”, “Бизнинг оила” (Зафар Диёр), “Тўпчи Муҳаммад” (Султон Жўра), “Онамнинг айтганлари” (Адҳам Раҳмат), “Биз енгамиз” (Ҳасан Саид) тасвири ташкил этди.

1941 йилнинг июль ойидаёқ “Ўлим ёвга” адабий тўплами босилиб чиқди. Тўпламдаги шеърларда ғалабага бўлган комил ишонч жўшиб куйланади.

“Ватан учун” тўплами ҳам шу йилда юзага келди. Ундаги шеърлар мавзу жиҳатдан янада кенгайтирилганлиги,

қаҳрамонлик, она-Ватанга садоқат ғояси етакчилик қилиши характерлидир.

Айниқса, Зафар Диёр яратган қаҳрамонлар ёш бўлишига қарамай жуда қасоскор. Улар тинчлик, осойишталик шайдолари, немис-фашист босқинчиларини қаттиқ қаҳр-ғазаб билан лаънатлайдилар. Бинобарин, она-Ватанни севиш, ардоқлашнинг ўзи етмайди, уни муносиб ўғлон бўлиб ҳимоя қила олиш зарур, деган муқаддас туйғу билан нафас оладилар. Шунинг учун ҳам шоир қаҳрамонлари қўлда қурол билан немис-фашист босқинчиларига қарши шердай ҳамла қилишга тайёр. З. Диёр “Қурол беринг менга ҳам!” шеърда лирик қаҳрамон тилидан шундай мисраларни битади:

Мени кичик
демангиз,
Камситмангиз кучимни,
Босқинчидан
олгумдир
Халқ қасоси —
ўчимни!

Немис-фашист босқинчилари барча қатори ёш болаларнинг ҳам осуда ҳаётини бузди. Уларни дарё, кўллар бўйида балиқ тутиб ҳордиқ чиқаришдан, билим олиб, қувноқ ўйин-кулги билан яшашдан маҳрум этди. Шунинг учун ҳам ёш ватанпарвар бутун халқ билан бир тан, бир жон бўлиб, қўлида қурол билан душмандан ўч олишга шайланди:

Қурол беринг
менга ҳам,
Қурол беринг
менга ҳам.
Разил немис бошига
Мен ҳам солай
катта ғам, —

дея шижоат кўрсатиши билан диққатни тортади. Уруш даври болалар адабиётида фронт орқасини мустаҳкамлаш иши ҳам алоҳида мавзу бўлиб қолган эди. Зафар Диёрнинг “Мактаб-сенинг фронтинг”, “Поезд кетар фронт-

га”, “Темирчилар минбари”, Шукур Саъдулланинг “Ёшлик”, “Сен нима қилдинг?” каби асарларида болаларнинг фронт орқасини мустақамлашдаги жанговар меҳнатлари намоён бўлади.

“Сен нима қилдинг?” шеърининг қаҳрамонлари ўзларига ҳам, ўзгаларга ҳам талабчан болалар. Ҳар бир кун, ҳар бир дақиқани меҳнат муваффақияти билан ўтказишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига жиддий савол берадилар:

— Фронт учун не қилдинг?
Навбат сенга! Сўйла қани,
Нималарни эп билдинг?!

Жавоб ҳам аниқ:

...Ўйлаб топдим: уйга кирдим,
Кездим ҳар ённи бир-бир.
Боғлар ошдим, кўп йўл юрдим,
Йиғдим терсагу темир.
“Булар фронт учун!” — дея
Элтдим мактабим сари, —

шу зайлда ҳар бир боланинг қўшган улуши беш ўртоқ ўрта-сида муҳокама қилинади. Ва ниҳоят улар: “Бундан ўқу-танк бўлади!”, дея ўз ишларидан қаноат ҳосил қиладилар.

Шеърда ҳар бир боланинг фикри-ўйи, орзу-умиди ишонарли тарзда ифода этилади.

Урушдан сўнгги давр болалар шеърлятида она-Ватан, гўзал диёр, ҳур ўлкамиз тўғрисида яратилган асарлар диққатга сазовордир. “Яшна, Ватан” (И. Муслим), “Обод ўлкам”, “Юртимизнинг юраги” (П. Мўмин), “Менинг Ватаним”, “Бахтли болалар” (Қ. Ҳикмат), “Ўлкамизнинг тонги отмоқда” (А. Раҳмат), “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” (А. Орипов), “Она деган сўз” (О. Матжон) ва бошқалар. Бу мавзуда яратилган шеърларни санаган билан тамом бўлмайди.

Бу мавзуда яратилган асарлар ичида Абдулла Ориповнинг “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” шеърининг “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” шеърининг болалар адабиётининг кейинги йилларда қўлга киритган

жиддий ютуқларидан бўлди. Ўзбек болалар шеърлятида Ўзбекистон ҳақида кўплаб асарлар бор. А. Орипов уларни такрорламасдан ўзига хос оригинал асар ёзган. Шеър қаҳрамонлари ўн икки вилоятдан чиққан аълочи, жамоатчи ўқувчи болалар. Улар ўз жойларининг тарихини яхши билишади. Поездда ўзларига ҳамроҳ бўлган бобонинг саволларига лўнда-лўнда қилиб жавоб беришади. Ўзбекистондаги ҳар бир вилоятнинг ўзига хос бойлиги, шаҳарлари, бағри кенг одамлари китобхон кўз ўнгида бир-бир гавдаланади.

Ўзаро суҳбат асосига қурилган бу шеърда бобонинг якуний нутқи жуда салмоқли. Тўрт мисра шеър билан тобора гуллаб-яшнаб бораётган, ўзига мустақил бўлиб, ўз тақдирини бунёд этаётган диёримизнинг хусн-жамоли, қудрати бир бутунлигича ифода этилган:

Сиз атаган ҳар бир жой
Битта бўстон бўлади,
Ҳаммасини қўшсангиз,
Ўзбекистон бўлади.

Ўзбек халқи азалдан меҳнаткаш халқ. Ишчанлик бизга ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган. Қ. Муҳаммадийнинг “Этик”, “Бувимнинг ҳикояси”, Ҳ. Ёқубовнинг “Сирдарё офтоби”, Шукур Саъдулланинг “Ҳовлимизнинг болалари”, “Дастёр қиз”, “Боғбон қиз”, Илёс Муслимнинг “Ойхон ва райхон”, “Ишчан асаларилар”, “Сенинг совғанг”, Пўлат Мўминнинг “Далаларга қарасам”, “Офтоб чикди оламга”, Қудрат Ҳикматнинг “Бобо ва набира”, “Жўжам, юрма лақиллаб”, “Толиб Йўлдошнинг “Вақт қадри”, Юсуф Шомансурнинг “Барака”, “Тикувчи”, Турсунбой Адашбоевнинг “Шанбалик”, Рауф Толибнинг “Бобо хурсанд, Нодира хафа”, Қамбар Отанинг “Меҳнатдан завқ оламан” шеърлари бевосита меҳнат мавзусига бағишланган.

Истеъдодли шоир Қамбар ота узоқ йиллардан бери болаларни меҳнатсеварликка чорлаб шеърлар ёзиб келади. “Меҳнатдан завқ оламан” асари шулардан бири. Асарнинг лирик қаҳрамони соғлом ва тетик бола. Бунинг асосий сабаби унинг меҳнаткашлигида. Бола ишлашни, айниқса, катталарнинг юмушларига ёрдам беришни яхши

кўради. Лирик қахрамоннинг меҳнати, орзу-хаёли ёш китобхоннинг эзгу ниятига мос тушади:

Соғлом, қувноқ боламан,
Меҳнатдан завқ оламан.
Агарда иш қилмасам,
Тез зерикиб қоламан.
Катталарга дастёрман,
Хизматига тайёрман.

Менин — бахт. Ўша бахтни қўлга киритиш, меҳнат унумдорлигини ошириш учун эса энг аввало илм-фанни пухта ўзлаштириб олиш керак. Қ. Муҳаммадий “Кичкина мичуринчилар” шеърида меҳнатнинг зое кетмаслигини алоҳида таъкидлайди:

Илмини билиб олсанг,
Мўлжалинг хато кетмас.

Меҳнат дунёда буюк иш. Кимки бу ишнинг этагини тутса, у ҳеч қачон кам бўлмайди. Шоирларимиз ўз асарларида болаларни меҳнаткаш бўлишга, меҳнат аҳлини хурмат қилишга, уларнинг пешона терлари эвазига бунёд этилган нарсаларни эъозлашга, асраб-авайлашга даъват қилган шеърлари билан китобхон меҳрини қозонмоқдалар.

Болаларни боғча ёшидан бошлабқ табиятга муҳаббат руҳида тарбиялаш муҳим ишлардан бири ҳисобланади. Болалар ижодкорлари бу масалага алоҳида эътибор бердилар. “Кичкина боғбон ҳақида достон”, “Сув билан суҳбат”, “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса (Зафар Диёр); “Тўрт фасл” (Ш. Саъдулла); “Бизнинг боққо келинлар” (Ғ. Фулом); “Бойчечак”, “Ғунча” (Уйғун); “Ўрик гулаганда” (Ҳ. Олимжон); “Юртимиз табияти”, “Тила кўнғиз” (И. Муслим); “Табият алифбоси”, “Қанотли дўстлар” (Қ. Муҳаммадий); “Баҳор”, “Тоғ манзараси”, “Сув” (Қ. Ҳикмат); “Тошбақа” (Ю. Шомансур); “Бир чўнтак ёнғоқ” (М. Аъзам); “Баҳолар”, “Мақтанчоқ чумоли” (Т. Адашбоев); “Баҳор ва мен”, “Қушча сўзи” (Р. Тоғлар жумласидандир. Булар орасида Шукур Саъдулланинг “Кичкина қушча” асари алоҳида ажралиб туради. Унда

болаларнинг қушларга бўлган меҳри, ғамхўрлиги мисралар қатига чуқур сингдирилади.

Болалар шоири Олим Маҳкам ўзига ўзи талабчан қаламкашлардан бири. У ўзининг ҳар бир асарини қайта-қайта ишлайди, тилининг содда, бадиний, мукаммал бўлишига катта эътибор беради. “Капалак” шеърини олиб кўрайлик. Тўрт мисрадан иборат бу асар нақадар оддий, нақадар содда. Аммо жуда таъсирчан. Инсонлар у ёқда турсин, ҳатто, ҳашорат-у курт-қумурсқалар ҳам табиятнинг мудом гулдек яшнаб туриши тарафдори эканлиги аён бўлади:

— Капалакжон, бери кел,
Бунча парвоз этасан.
— Мени қувма Эркинжон,
Гулни босиб кетасан.

Тинчлик ва дўстлик! Бу икки сўз бир-бирига эгизак. Болалар адабиётида бу мавзу муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. Фафур Фулом (“Каптар учар, ғоз учар”, “Тинчлик арчаси”), Қ. Муҳаммадий (“Урушга йўл бермаймиз”), Ш. Саъдулла (“Тинчлик қуши ҳақида мен ўқиган шеър”), И. Муслим (“Дўстлик”), Қ. Ҳикмат (“Тинчлик ҳақида кўшиқ”), Шухрат (“Тинчлик алласи”, “Дўстлик гули”), Мардонкул Муҳаммадқулов (“Уч каптарим, уч”), Юсуф Шомансур (“Орзулар бир”), Сафар Барноев (“Биз болалар”), Туреунбой Адашбоев (“Дўстлик”) каби шоирлар китобхонларни тинчлик ва дўстлик руҳида тарбиялашга барақали ҳисса қўшдилар.

Қуддус Муҳаммадийнинг “Урушга йўл бермаймиз” шеъри болаларнинг севимли асарларидандир. Унда етук инсонларнинг асосий мақсади тинчлик ва осойишталик эканлигини болалар руҳига сингдириб, уларни тинчлик учун курашга чақиради:

Дейсан, танда жоним бор,
Тинчлик учун курашай,
Урушга ҳеч йўл бермай,
Ватан, халқим яшнатай.

Қуддус Муҳаммадий бу билан чегараланиб қолмай, тинчлик тарафдорларининг енгилмас куч-қудратини, ас-

тойдил ҳаракат қилинса тинчлик урушни енгиши муқаррар эканлигини шундай ифодалайди:

Тинчлик бўлсин ҳамма ёқ,
Бунинг учун ҳамма вақт,
Курашар жам бўлиб халқ,
Урушга йўл бермаймиз,
Тинчлик энгар, тинчлик ҳақ.

Болаларнинг суюкли шоирларидан бири бўлган Қудрат Ҳикмат “Дўстлар, беринг қўлга-қўл” шеърида Қудрат Муҳаммадийнинг фикрини давом эттириб, шундай ёзади:

Тинчлик доим сақланар,
Қасд қилган мажақланар,
Дўстлар, беринг қўлга-қўл,
Урушга ҳеч қўйманг йўл!

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида тинчликнинг асосий гарови бўлмиш дўстлик мавзуси тобора кенгайиб бормоқда. Бу мавзуда айниқса С. Жаббор, Э. Раимов, Р. Толиб, А. Обиджон, Ҳ. Имомбердиев ва бошқалар ғоявий бадиий мукамал асарлар яратмоқдалар.

Бугунги ўзбек болалар шеърияти ҳақида гап кетар экан мактаб ҳаётини акс эттирадиган асарлар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Ҳамма нарса ўқишга, мактабга боғлиқ. Мактаб мавзусида ёзилган шеърларда озода мактаблар, унда қайнаётган бахтли ҳаёт, болаларнинг илм-фан нурларидан баҳраманд бўлишга интилишдек ижобий фазилатлари ифодаланади.

Илмс Муслимнинг “Мактабим”, “Китобчам” шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган. “Мактабим”ни ўқиган болада ўқишга, илм-фан нурларидан баҳраманд бўлишга интилиш янада ўсади.

Она каби меҳрибон —
Илм-фанларга макон,
Яйраб ўқийман ҳар он,
Қадрдоним, мактабим!
Сенда дарслар хилма-хил,
Онгим ўсар йилма-йил,
Севинчларга тўлар дил,
Қадрдоним, мактабим”

Аълочи ўқувчининг мақсад ва нияти ҳам аъло даражада. Унинг мақсади ўсиб, улғайиб халқ учун, она-ўлка учун ҳақиқий хизматкор бўлиб вояга етиш:

Аъло ўқишдир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Қадрдоним мактабим!

Пўлат Мўминнинг “Хоҳ ўқишда, хоҳ ишда”, “Ер чопилди, жавоб топилди”, “Синфимиз кўшиғи”, “Устозлар”, Рауф Толибнинг “Катта танаффусда”, “Ўртоғимиз йўқолди”, “Уй вазифаси”; Эргаш Раимовнинг “Энди катта бўламан” каби асарларида шу куннинг нафаси сезилиб туради.

Одатда болалар орзулар қанотида яшайди. “Энди катта бўламан” шеърида боланинг орзу-нияти ниҳоятда буюк. Тезроқ ўсиб, улғайиб мактаб ўқувчиси бўлиш:

Бултур эдим олтида,
Ёшим етмай қолди-да,
Мактабга ёзишмади,
Ўқишга олишмади.
Йиллар юрмас кетига,
Бу йил тўлдим еттига.
Энди катта боламан,
Мен мактабга бораман.

Болалар ростгўй, ҳалол, покликни яхши кўришади. Алдамчилик, ёлғончилик, хушомадгўйлик уларнинг характерларига тўғри келмайди. Рауф Толиб болалардаги бундай хусусиятни “Ўртоғимиз йўқолди” шеърида яхши ёритган. Валижон ўзининг енгилтаклиги, ёлғончи ва хушомадгўйлиги, фақат ўз фойдасини кўзлаб иш кўриши билан синфда обрўсини йўқотган:

Ўз фойдасин ўйлар у
Дўст бўлсин қандоқ?
Орамиздан йўқолди,
Эҳ, битта ўртоқ...

Бугунги кун болалар шеъриятида ҳарбий ватанпарварлик мавзуси ҳам анча мукамал. Уруш даври шеърияти тас-

вир марказида турган жанговарлик, фашист босқинчиларига кучли нафрат, Ватан ҳимоясига чақириқ, байналмилал дўстлик гоёлари сўнгги давр шеърлятида ҳам асосий мавзулардан бирига айланди. Аммо энди давр билан боғлиқ равишда тасвир услубининг бирмунча ўзгарганини кўришимиз мумкин. Жумладан, уруш даври шеърлятида лирик қаҳрамоннинг бевосита жанг майдонларидаги кечинмалари ифодаланса, кейинчалик жанг қаҳрамонларининг эсдаликлари ёки у ҳақда бошқаларнинг таассуротлари, тинчлик учун кураш гоёси, урушнинг фақат ҳалокатли оқибатларини ифода этиши биринчи ўринга чиқарилиди. Бу ҳол шеърлятда ҳарбий ватанпарварлик туйғусининг, тушунчасининг тобора кенгайиб, янги-янги қирралари намоеъ бўлаётганлигини, давр талаби асосида ижодий анъананинг давом этаётганини, бойитилаётганини кўрсатади.

Урушдан кейинги ҳарбий ватанпарварлик шеърляти учун характерли хусусиятлар уруш қаҳрамонлари жасоратининг кўпроқ иккинчи шахс томонидан ҳикоя қилинишида ҳам кўзга ташланади. Урушга муносабатнинг бу шаклини Уйғун ("Менинг акам"), Асқад Мухтор ("Тинчлик солдати") каби кекса авлод вакилларида тортиб, Турсунбой Адашбоев ("Ўғлимга"), Сафар Барноев ("Дадамнинг кўллари") сингари кейинги авлод қаламкашлари ижодида ҳам учратиш мумкин.

Ўзбек болалар шеърлятининг урушдан кейинги даврда яратилган намуналари кўздан кечирилганда, ҳарбий ватанпарварлик мавзусига турлича ёндашилганини кўришимиз мумкин. Жумладан, Мавлон Икром "Ёш партизан" поэмасида қримлик ёш партизан Виктор Коробковнинг жасоратига оид ҳужжатлардан фойдаланса, Қуддус Муҳаммадий, Толиб Йўлдошлар уруш сабабчиси бўлган фашистларни фольклордаги яъжуж-маъжужлар каби анъанавий образлар тасвири орқали урушни лаънатлайдилар. Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари Илёс Муслим ва Шухратлар фашистларнинг кирдикорларини ўша воқеаларнинг бевосита шоҳидлари сифатида ҳаётий, таъсирчан гавдалантирсалар, Турсунбой Адашбоев, Қамбар Ота, Азиз Абдураззоқ, Шамси Одил, Рауф Толиб, Қутби Носирова ва бошқалар кўпроқ оталар ва болаларнинг аччиқ хотираларини тарзида қаламга оладилар.

Толиб Йўлдошнинг "Бобом эртақ айтсалар" шеъри бевосита уруш қатнашчисининг невараларига жанг-жадаллар ҳақидаги эртаги тарзида битилган. Болаларга эртақ туюлган бу воқеалар аслида эртақ эмас, оддий жангчининг кўрган-кечирганларидир.

"Қилич ботир", "Алпомиш", "Алдар кўса" дostonлари-ни жон қулоғи билан тинглаган болаларнинг фашист босқинчилари тўғрисидаги ҳикоядан вужудлари ларзага келади.

Бобо ўз гапини Гитлернинг таърифидан бошлайди:

Кўнғиз мўйлов, чалабош,
Гитлер деган алвасти,
Қилган мудҳиш жиноят,
Ҳеч ёддан чиқмас асти.
Таг-туғи йўқ бу махлук,
Одамхўр экан билсак,
Нималар қилмас эди,
Эркига қўйиб берсак!..

Бобо нутқидаги нозик ўхшатишлар, айниқса, Гитлернинг одамхўрлиги, ташқи кўринишининг беўхшовлиги болалар қўлоғини динг қилади. Шеърда болаларни ҳайратга солган нарса Гитлернинг кўринишигина эмас, балки унга ҳикоячининг нафратли муносабати ҳамдир. Бобонинг Гитлер бошлиқ фашистлар ҳақида ҳикоя қилаётиб, газабдан юзларининг оқариб, ўзгариши тингловчиларда ҳам, китобхонда ҳам Гитлерга нисбатан нафрат уйғотади.

Юқорида Ватан посбонларининг жасорати кўпроқ ўзга шахс, хусусан, оталар, укалар ва болалар тилидан ҳикоя қилинишига тўхталган эдик. Ота-оналарнинг фарзандлари ёхуд фарзандларнинг ота-оналари, укаларнинг акалар билан фахрланиши, ўзларини улар жасорати учун қай жиҳатдандир дахлдор ҳисоблашлари табиий ҳолдир.

Аммо бу анъана сўнгги йиллар ёшлар шеърлятида ўзини оқламаяпти. Анвар Ҳожининг "Мен акамни кузатдим", Ҳабиб Раҳматнинг "Аскар укаси", Файзи Шоҳисмоилнинг "Ботир аскар" шеърларида акаларини ҳарбий хизматга кузатган болаларнинг уларга ҳаваси; Шамси Одилнинг "Ота мерос", Рауф Толибнинг "Ота изидан" шеърларида болаларнинг содиқлиги тўғрисидаги аҳду-паймонлари қуруқ баён қилинади.

Ҳарбий хизматни ўташ ҳар бир йигитнинг муқаддас бурчи. Кичкинтойларнинг буни орзиқиб кутиши ҳеч кимга сир эмас. Бинобарин, кичик қаҳрамонларнинг акалари билан фахрланиши, қуйидаги парчаларда баён этилгани каби тезроқ катта бўлиб, ҳарбий кийимни кийишни орзу қилишлари кишига гайритабиий туюлмайд.

Мен ҳам улғайиб бир кун,
Акамларга етаман.
Бўлиб Ватан аскар,
Ўз бурчимни ўтайман.

(“Мен акамни кузатдим”),

Ватанимни,
Халқимни
Кўз қорамдек сақлайман,
Аскар акамга ўхшаб
Эл ишончин оқлайман

(“Аскар укаси”).

Дейман тез-тез ўтсайди
Иммилламай йил,
Каттакон бўлар эдим
Сизлардек қойил.
Сўнг Ватан хизматига
Отланиб мен ҳам,
Бўлардим сиздай ботир —
Аскар чинакам.

(“Ботир аскар”).

Бу ерда биз айтмоқчи бўлган гап учта шеърдан олинган парчалардаги мазмуннинг ўхшашлигидагина эмас, балки жажжи қаҳрамонларнинг Ватан хизматига отланишини орзу этишларига сабаб бўлаётган воситаларнинг ҳам айнан ўхшашлигидадир. Бизнингча, шеърлардаги кичкинтой қаҳрамонлар акаларининг ҳарбий қисм сафига чақирилиши ёки аскарларни кўришни айтиб, орзу қилишининг ўзи етарли эмас. Қаҳрамонлар қалбидаги сунъий ҳиссиётнинг китобхонга кўчмаслиги сирини шундан излаш керак.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ўтган давр ичида ўнлаб поэмалар, эртаклар, дostonлар майдонга келди. Ойбекнинг “Зафар ва Захро”, “Бобом”, Қ. Муҳаммадийнинг

“Дунёда энг кучли нима?”, “Солижон”, Шукур Саъдулланинг “Лақма ит”, “Икки донишманд”, Пўлат Мўминнинг “Ўринбосарлар”, “Эҳ, роса ширин экан”, “Холнинг жийрон велосипеди”, “Олтин най”, “Жалил эшитган эртак”, Қудрат Ҳикматнинг “Тошбақалар ҳужуми”, “Бобо деҳқон ҳангомаси”, “Човқар”, “Чирчиқ фарзанди”, Рамз Бобожоннинг “Чўпон ўғли”, Сафар Барноевнинг “Биз деҳқон боласимиз”, “Олтин шаҳар ҳақида афсона”, “Олтин ошиқлар”, Миразиз Аъзамнинг “Ақлли болалар”, “Бедананинг бувиси”, Турсунбой Адашбоевнинг “Довонлар”, “Ҳарфларнинг саргузашти”, Тошпўлат Ҳамиднинг “Асrorқулнинг кўчқори”, Эргаш Раимовнинг “Бир дона япроқ”, Рауф Толибнинг “Сехргар дўстим бор”, “Мақтанчоқ”, Азим Усмоннинг “Ғаройиб Аждарҳо”, Кавсар Турдиеванинг “Тошкесаклар мамлакатида” каби поэма ва эртак дostonлари яратилди.

Шоир Пўлат Мўмин “Кўнгил истар яхшилиқ” асарида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, байналмилаллик масалаларини илгари суради. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилади. Бир сўз билан айтганда, мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланади.

Шоир энг аввало янги “маҳалланинг чиройи” бўлган жонажон мактаб биноси ҳақиқатан ҳам “билим саройи”га айланиб кетганлигини мароқ билан тасвирлайди. Ана шундан кейингина ўқувчини бу ерда таълим-тарбия олаётган ўз қаҳрамонлари билан таништиради. Поэманинг ҳар бир саҳифасида эзгулик, олижаноб инсоний фазилатлар қабартирилган ҳолда ёритилади. Асарнинг асосий сюжет чизигини ташкил этган Ўктам образи ёш китобхонни ўзига мафтун этиб олади. У жуда шўх, олов қалбли. Томда варрак учириб юриб йиқилиб тушган, шунинг учун “мияси сал лат еган”. Натижада асаб касалига гирифтор бўлган. Ўктам оққўнгил, ростгўй, ҳақиқатчи бола. У ҳаётга ҳақиқат кўзи билан қарайди, бошқаларнинг ҳам шундай бўлишини истади. Аммо ўзи ўқийдиган синфда Толибга ўхшаган баъзи ўйинқароқ, қитмир, шоир сўзи билан айтганда “олифта” болалар унинг жигига тегади, асабини бузади,

касалини кўзгайди, синфдан-синфга ўтолмаганини юзига солади.

Яхши гапнинг шайдоси бўлиб қолган Ўктамнинг касали кўзгаб, йиқилиб қолиши ёш китобхонда Ўктамга нисбатан чуқур ачиниш, Толибга нисбатан эса нафрат ҳиссини уйғотади.

Бир неча кундан сўнг тузалиб кетган Ўктам ўқишга шўнғиб кетади.

Толиб Шокир аканинг касал бўлиб қолганини эшитиб, хурсанд бўлади, дарров ўйин-кулги, бекорчилик ҳақида оғиз кўпиртириб гап сотади:

Шокир акамиз бу гал
Яхшиям бўлди касал.
Дарсга келмасмуш анча,
Ўйнаймиз хоҳлаганча, —

деб устозига ачиниш ўрнига хурсандчилигини билдиради. Бу гап Ўктамга қаттиқ ботади. Шунда у Толибни яхшиликка чақиради, ўқитувчи-устозга бундай муносабатда бўлмаслик кераклигини ўқтиради. Аммо жанжалкаш Толиб бу гапларга кулоқ солиш ўрнига Ўктамнинг жигитига тегади, асабини бузади, уни мушт кўтаришга мажбур қилади. Касали кўзгаган Ўктам шифохонага тушиб қолади. Синфдаги айрим ўқувчилар Толибни уриб қочиб кетди, деган гап тарқатишади. Фақат самимий дўст Қодирнинг бу гапга ишонмайди. Ўктамнинг беозор, софдил эканлигини исботлашга уринади.

Толиб Ўктам устидан ўқитувчи-устозларга арз қилади. Ўктамнинг уйига отасини бошлаб боради. Лекин воқеа давомида китобхон Толибнинг чақимчи, ўқишга хуши йўқлиги гердайган бола эканини билиб олади.

Достонда жамоат тарбиясининг аҳамияти ғоятда чуқур ифодаланган. Ўктам соғайиб ўқишга қайтади. Ўктам ва Толиб жанжали муҳокамасига бағишланиб ўтказилган синф мажлиси достоннинг энг авж нуқтаси ҳисобланади. Бу ерда ҳақиқатгўйлик, аъло ўқиш, дўстларни, катталарни ҳурмат қилиш, ахлоқ-одобда бошқаларга ўрнак бўлиш каби масалалар тарғиб этилади. Ёлғончилик, беодоблик, ўзгаларни менсимай худбинлик қилиш қораланади.

Қодирнинг йиғилишдаги сўзи айниқса, характерлидир. У ҳақ гапни айтади. Ўктамнинг гуноҳсиз, Толибнинг эса айбдор эканлигини бирма-бир исботлайди, ҳаммани ўз фикрига ишонтира билади.

Натижада Толиб дакки ейди, ўз қилмишини бўйнига олиб, ўртоғини ноҳўя хафа қилиб юргани учун ичи ачийди.

Асарнинг охирида Толиб аввалги гердайган, олифта, димоғдор бола эмас, аксинча, оддий, ширинсухан ўқувчига айланади.

Бир қаранг-чи Толибга
Эмас унча олифта.
Гаплашсангиз агарда
Анча тушган эгардан.

“Кўнғил истар яхшилик” достони баъзи нуқсонлардан қатъи назар қаҳрамонларнинг ҳаётийлиги, жонлилиги, уларнинг олға интилишлари, ҳақиқий инсон бўлиб камол топишга ҳаракат қилишлари билан қимматлидир. Зотан, турмуш тарзи, ижтимоий муҳит ўзгариши натижасида болалар тасаввурлари, фикрлари, тушунчалари, қисқаси, онглари ҳам ўзгариши табиий эканлиги шу зайлда очиб берилади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида шеърят ривожлангани каби насрда ҳам салмоқли асарлар юзага келди. Ёзувчиларнинг янгидан-янги авлодлари камол топди. Айниқса, ҳикоячилик ўсди. Болаларнинг ёши, қизиқиши, дунёқарашига тўла жавоб бера оладиган ҳикоялар бунёд этилди. Ҳаким Назир, Ёқубжон Шуқуров, Шуқур Саъдулла, Носир Фозилов, Худойберди Тўхтабоев, Турғунбой Ғоипов, Раҳмат Азизхўжаев, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Собир Юнусов, Оқилжон Хусанов, Маҳмуд Муродов, Нодир Назаров, Эргаш Раимов, Сафар Барноев, Абдусaid Кўчимов, Рауф Толиб, Анвар Обиджон ва бошқаларнинг кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган ўнлаб ҳикоялар тўплами босилиб чиқди.

Жуда кўп ҳикояларда кичкинтойларнинг ҳаётлари ўз ифодасини топмоқда. Шодмонбек Отабоевнинг “Итолғи” ҳикояси қуш, қурт-қумурсқаларни севиш, ардоқлашга қаратилган. Итолғи чумчуқ ва чуғурчуқларни тутиб олиб ейдиган қуш. Шукуралӣ ака итолғини жияни Шавкатга сов-

га қилади. Шавкат узум кўриқлашда ундан фойдаланмоқчи эди. Аммо қуш уларникида ўзини эркин сезмайди. Бунинг сабабини суриштирганда Шавкатнинг отаси бу махлуқ озод ва эркинликни қўмсаётганлигини тушунтиради. Шавкат қушларни яхши кўрадиган, раҳмдил бола. У итолгини қафасда уч кун зўрға ушлаб туради. Қафасда қуш эмас, ўзи ўтиргандек бўлади ва итолгини қафасдан бутунлай чиқариб юборди. Қуш болага раҳмат, дегандек парвоз қилиб кетади.

Болалар қиссачилигида ҳам кўплаб яхши асарлар яратилди, адибларнинг янги-янги авлодлари камол топди. Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳқордан тортиб бугунги кунга қадар ҳисоблайдиган бўлсак, уларнинг сони ниҳоятда ўсиб кетди. Бунга мисол қилиб Ҳаким Назир, Шукур Саъдулла, Худойберди Тўхтабоев, Ҳожиакбар Шайхов, Анвар Обиджон, Латиф Маҳмудов, Носир Фозилов, Фарҳод Мусажон, Ҳабиб Пўлатов, Муқимжон Ниёзов, Рустам Раҳмонов, Ибоҳон, Шукур Холмирозев, Оқилжон Хусанов, Марва Жалололидинова, Асад Дилмурод, Абдусамид Кўчимов, Эргаш Раимов, Маматқул Ҳазратқулов ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Бу давр болалар қиссачилигининг мавзу доираси жуда кенгайди. Катталарнинг меҳнати, уларнинг жасоратлари (“Ёнар дарё”); иккинчи жаҳон урушида иштирок этиш (“Рустамжоннинг саргузаштлари”); тобора гуллаб-яшнаб бораётган гўзал шаҳарларимиз ва бағри кенг, инсонпарвар одамларимиз (“Командирнинг бошидан кечирганлар”); ўтмишда зулмкорга қарши кураш, бахтли ва ёруғ кунлар учун интилиш (“Қачал полвон”); иккинчи жаҳон уруши даврида болалар ҳаёти ва уларнинг колхоз даласидаги фаолияти (“Чангалзордаги шарпа”); етим-есир болаларнинг турмушлари (“Улуғ кун”, “Сен етим эмассан”); чорвадорларга кўмак (“Оқ отли”); ўқувчиларнинг далачилик брингалари (“Замон”); шўх ва ўзбошимча болалар ва уларнинг қайта тарбияси (“Бизнинг роман”) каби мавзулар бу давр қиссачилигида етакчи ўринда туради.

Ҳаким Назирнинг “Ёнар дарё” қиссасининг асосий қаҳрамони Дамир. У отадан жуда эрта жудо бўлган. Адиб бошда болани анча шўх, онанинг гапига қулоқ солмайдиган, яхши ўқимайдиган, бир оз ўзбошимча қилиб кўрсата-

ди. Боланинг бундай салбий томонлари қуйидаги лавҳада шундоққина кўзга ташланиб туради:

“Бувим билан ойим айвондан туриб кетишлари биланок, мен лип этиб ўтинхонага ўтдим. У ерда товук катаги бор эди. Мўралаб кўрдим. Товук тухум қўйибди-ю, чиқиб кетибди. Бир эмас, иккита тухум. Ушлаббоқсам, ҳали илиққина. У ёқ-бу ёққа аланглаб олдим-да, тухумнинг икки ёгини чўп билан чумчуқ кўзидай тешиб, оғзимга хўп этувдим, лиққа кетди. Қани энди устидан юшоқ нон бўлса, еб юборсанг. Оёқ учида ошхонага кирдимда, яримта булкачани чўнтакка уриб чиқдим. Яна келиб студимга ўтирдим. Бирдан ҳиқичоқ тутиб қолди. Ҳиқичоқ босилармикан деб водопроводдан бир ҳовуч сув ҳам ичиб олдим. Қорним тўйганга ўхшайди. Энди дафтардаги ҳарфлар, рақамлар учини қўйиб, ўз ўрнига қўнди. Лекин кўнгани билан миямга кирмади. Негаки, уй ичидан ойимнинг йиғи аралаш овози эшитилаётган эди. У бувимга дерди:

— Бу мени қуйдирадиганга ўхшайди. Тепасида ҳақ деб турсангиз, ишга қарайди, бўлмаса йўқ. Пешонам шўр бўлмаса...”

Ёзувчи Дамир билан Султон амаки муносабатлари тасвири орқали инсон тарбиясида ота-онанинг ролига алоҳида урғу беради. Қиссада Газлидаги ҳаёт, одамларнинг турмуши, Бўрон ва Кўлдошларнинг ахлоқ-одоблари ҳам Дамирнинг оёққа туриб олишида асосий манба бўлиб хизмат қилиши кўрсатилади.

Рустам Раҳмонов “Чангалзордаги шарпа” қиссаси билан иккинчи жаҳон уруши даври болаларининг тиниб-тинчимас образларини яратиб берди. Ахир уруш даҳшатлари узоқ Тошота қишлоғида ҳам акс-садо берган эдида! Тошоталиклар кечани кеча, кундузни кундуз демай душман билан ғойибона жанг қиладилар. Ҳа, уруш ташвиши каттага ҳам, кичикка ҳам баравар тушган эди.

Оташ ўжар, ўз айтганидан қолмайдиган бола. Ёзувчи бу бола образига шундай таъриф беради: — ўжар одамнинг, айниқса ўжар боланинг табиати қизиқ. Ундайларни бир нарсага ўчакиштириб бўлмайди. Қиламан деса, қиладди, ўламан деса ўлади. Айтганини қилиш учун ҳеч нарсадан тоймайди. Бўлмаса, Оташ онасининг иссиқ бағрини

ҳечам тарк этмасам дейди. Лекин, ўжарлик! Ҳа ҳаммасига унинг шу ўжарлиги, шарт кесарлиги айбдор.

Оташ нега бунчалик ўжар. Унинг ўжарлигига давр, уруш сабабчи. Бола отасини қаттиқ соғинган. У отасини кўрмоқчи, немис-фашистларга қарши курашда отасига кўмаклашмоқчи. Аммо ота узоқда. Унга ета олмаган боланинг фельдтвори ҳам жуда бошқача. Ҳамма касаллик мана шунда.

Роҳат кампир қишлоқ болаларини тўшлаб жуда ажойиб-ғаройиб эртаклар айтиб беради. У айтган эртаклар орасида паҳлавонлар, довжурлар, сеҳргарлар, ишёқмаслардангасалар, турли алвасти-ю, жинлар бор.

Оташ бугун ажиналардан бирини тутиш хаёли билан банд. У чакалакзорга бормоқчи, бир ажинани тутиб, унинг ялинтириб-ялинтириб, кейин “бор, Гитлерни тутиб кел дейман. Уни тутиб келади, ўшанда Гитлерни участкавий милиционерга бераман. Кейин, роса қийнаб ўлдиришади. Ўшанда уруш ҳам тугайди. Ҳамма урушдан келади, дадам ҳам... Кейин ажинанинг сочини қайтариб бераман...” — демоқчи.

Оташ ана шундай ўй-андишлар билан Қўтурбулоқ томон йўл олди. Бу чакалакзор тўғрисида Тошотада қанчаликдан-қанча афсоналар тўқилмаган. “Чакалак” сўзининг ўзи болаларнигина эмас, ҳатто катталарни ҳам сескантириб, кўрқувга солиб келган. Оналар инжиқ, йиғлоқи болаларини, “гапимга кирмасанг, чакалакзорга элтиб ташлайман” деган пўниса билан тийиб келишган. Бу жой — алвастилар макони, инс-жинлар базм курадиган майдон! Бу ерда жин-алвастиларни ўз кўзи билан кўрганлар бор Тошотада, дейишларига қарамай ўз бахтини синаб кўрмоқчи.

Бола у даҳшатли чакалакзор бағрида кечаси узоқ ўтириди, қорни оч қолди, совқотди. Ажиначаларни кута-кута миждалари қотиб кетди — кириклари юмилса очилмайди, очилса юмилмайди. Шу пайт аллақачёқдан дангир-дўнгир чилдирма чалишиб бир гала ясанган қизлар келиб қолишди. Бир наstdа ўртага гулхан ёқиб, атрофида ўйнаб кетишди. Оташ у ён-бу ёнига аланглаб қараса чакалакзордан дарак қолмабди. Шу онда жажжи қизчасини опичлаб, аяси келиб қолса бўладими! У нуқул қаҳ-қаҳ уриб кулади. Кела солиб аланга устидан сакраб ўтиди-да ўйинга туша бошлади. Бирдан бояги қизлар сержун маҳлуқларга айла-

ниб, Оташнинг аясини куршаб олишди. Укасини силаб-силаб тортишди-да, оловга улоқтиришди. Аясини бўлса ҳар бири паншаҳадай панжалари билан бўға кетишди. Оташ ажиналар тўдасига ташланиб, онасини қутқармоқчи бўлди. Бироқ қараса оёқлари йўқ. Овозининг борича қичқирса овози чиқмайди...

Ҳа, у уйқусида алаҳсирар эди. Энди у ажиналарнинг борлигига ишонмай қўйди. Чунки Роҳат кампирнинг эртаги фақат афсона эканлигига бугун зўрға ақли етди. Аммо Оташ ҳаётда бўш келадиган болалардан эмас. Ўзича сирли бу чакалакзорни ўзлаштиришга киришди. Бу ишда унга Обидахон ва Хуршидjonлар кўмак беришди. Чакалакзор ўрнида мўл-кўл пахта ҳосили битди. Бу эса уруш даври болаларининг фронтга катта совғаси бўлди.

Бу давр болалар қиссачилигида саргузашт, илмий-фантастика жанрлари ҳам ривож топди. Худойберди Тўхтабоев (“Сариқ девни миниб”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Ширин қовунлар мамлакатиди”), Хожиакбар Шайхов (“Само маҳваридидаги номайиш”, Шом камари”, “Аждодлар хотираси”), Маҳкам Маҳмудов (“Европанинг ўғирланиши”), Анвар Обидjon (“0099 номерли ёлгончи”, “Даҳшатли мешполвон”), Оллоёр (“Фазогир чумоли”), Оқилjon Хусанов (“Тоғда ўсган бола”) ва бошқалар бу жанрда самарали ижод қилмоқдалар.

Болалар тарбиясида драматургия жанрида яратилган асарлар ҳам катта роль ўйнайди. Ҳаким Назир, Адҳам Раҳмат, Пўлат Мўмин, Мамарасул Бобоев, Усмон Юсупов, Турғунбой Ғойибов, Наримон Орифjonов, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Равшан Ёрневларнинг пьесалари ўзининг болаларбоплиги билан кичкинтойлар қувончига қувонч қўшиб келмоқда.

Сўнгги йиллар болалар драматургиясида Равшан Ёриевнинг “Оқ булоқ” (бир пардали) пьесаси алоҳида ажралиб туради. Асар қаҳрамонлари Қудрат, Жасур, Гулшан, Ўрмончи бобо, Гўзал қиз, Олмаҳон, Қора дев, Қари шайтон, Маймоқ шайтон, Кичик шайтон ва бошқалар.

Болалар ўрмонда карнавал ўтказишмоқчи. Ҳамма бу маросимга ҳозирлик кўрмоқда. Аммо ичи қора, қизганчиқ қора дев-у шайтонлар бунга қарши, нима бўлганда ҳам карнавални ўтказмаслик, одамларга панд бериш ре-

жаларини тузадилар. Шифобахш, ҳамманинг дардига маъ-
ҳам бўладиган кўзадаги Оқбулоқ сувини заҳарли сувга
алмаштириб, болаларни нобуд қилмоқчи бўладилар. Шу
пайт болаларга Олмахон ёрдам қўлини чўзади. Шайтон-
лар ўзлари ясаган кўзадаги заҳарли сувни ичиб ҳалок бўла-
дилар.

Ўрмонда катта шодлик, ўйин-кулги бошланиб кетади.
Латиф Маҳмудовнинг “Али билан Вали”, “Эҳ аттанг”
“Муҳим топшириқ”, “Сирли хат”, “Дангасанинг саргу-
заштлари” пьесалари театр сахналарида қайта-қайта на-
мойиш қилинмоқда.

“Дангасанинг саргузаштлари” асарининг қаҳрамони
ўзининг ишёқмаслиги, кўрс-қўноллиги билан дўстларини
дан ажралиб қолган. Бола хомхаёллиқ билан яшайди, ўқиш
изланиш, меҳнат қилиш, катталарнинг юмушларига кўмак
лашишни ўзига эн кўрмайди.

Асар сўнгида Нусрат бобо Дадавойга нисбатан жуда
ўринли гапни айтади:

Меҳрин кўйсин меҳнатга,
Етар шунда ниятга!

Ҳа, бу гап ҳаммага тегишли, ҳамма бирдек меҳнат қил-
са, ўқиса, ўрганса фақат фойда кўради, муроди ҳосил бў-
лади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар бадий адабиёти билан
бирга болалар адабиётшунослиги ва адабий танқид жанри
ҳам поғонама-поғона ўсди, ривожланди. Бир қатор дарс-
лик, қўлланма, мажмуа, монография, китоблар ёзилди.
Ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя
қилинди.

Бу соҳанинг такомилида А. Суюмов, Ў. Рашид, С. Ма-
мажонов, М. Қўшжонов, Ҳ. Абдусаматов, М. Юнусов,
Б. Имомов, П. Шермухамедов, О. Сафаров, Х. Эгамов,
С. Алимов, М. Муродов, М. Солиев, С. Ирисхўжаева,
С. Матжонов, Қ. Қаҳрамонов, М. Сатторов каби кўпгина
адабиётшуносларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб
ўтиш лозим.

Шу зайдда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиёти ри-
вожланишда давом этмоқда. У янги ёзувчилар, янги асар-

лар билан тобора бойиб бормоқда. Бир сўз билан айтган-
да, бу адабиёт мустақил Ўзбекистонимизнинг тобора гул-
лаб-яшнаши учун хизмат қилмоқда.

АЛИШЕР НАВОИЙ (1441—1501)

Ўзбек халқининг улуғ маърифатпарвари, мутафаккири
ва буюк шоири Алишер Навоий ёшларни тарбиялаш ишига
алоҳида эътибор берди. У болаларни илм-хунарни, меҳ-
натни севишга ундаб, ўрганилган илм ва хунарни халқ,
ватан манфаатлари йўлида сарф қилиш зарурлигини уқ-
тирди.

Алишер Навоий илм, маърифат ҳақида ажойиб фикр-
ларни олға сурди. У ақл, илм — инсоннинг энг гўзал ва
зарурий фазилатларидан бири, ҳар бир кишининг энг му-
ҳим бурчи илм олишдир, деб ҳисоблади. Навоийнинг фикр-
рича, илм-фанни эгаллаш учун ёшлиқдан бошлаб астой-
дил ўқиш-ўрганиш керак: “Ёшлигингда йиғил билимни,
қаригач сарф қилғил ани”, — деган шоирнинг ўзи ҳам
жуда ёшлигидан таълим олади, ўқишга берилади. У ёшли-
гиданоқ кўп шеърларни ёд билган. Жумладан, Фариддин
Атторнинг “Манتيкут-тайр” (“Қуш нутқи”) асарини бо-
лалик чоғларидаёқ қайта-қайта ўқиб, ёд олган. Алишер
Навоий кейинчалик мактаб ва маориф масалаларига катта
аҳамият берди. У меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиш ва
тарбиялаш учун мактаблар очиш ва мадрасалар куриш
тўғрисида ғамхўрлик қилди. Алишер Навоий Астрободда
сурғунда юрганида, подшо Хусайн Бойқарога ёзган хати-
да ўғил ва қиз болалар учун мактаблар очишни талаб қил-
гани, шахсан ўзи мадрасалар куришда ташаббус кўрсатга-
ни бунинг яққол далилидир. Навоийнинг фикрича, мак-
таб халққа нур келтиради, унга тўғри йўл кўрсатади,
болаларни билимли қилади. У ўзининг “Ихлосия” мадра-
саси ёнида мактаб очиб, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш
учун зарур шароит яратиб, бунинг учун лозим бўлган маб-
лағ ажратади.

Навоий дарс берувчини қуёшга ўхшатади ва бу қуёш ўз
атрофидаги юлдузларга нур сочади, яъни мударрис “аб-

“Фарҳод ва Ширин” достонида шоир чин севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватан парварлик ҳамда қаҳрамонлик ғояларини тараннум этади. Достон ёшлар ва болаларга атаб ёзилмаган, лекин асарнинг кўпгина боблари болалар ва ёшлар ҳаётига, уларнинг тарбиясига бағишлангандир. Шоир достонда Фарҳоднинг болалик чоғлариданоқ илм-ҳунарга, меҳнат билан муҳаббатини зўр маҳорат ва чуқур самимият билан тасвирлаган. Бу Навоийнинг бола тарбиясига ва унинг билим олишига катта эътибор билан қараганлигини кўрсатади.

Фарҳод ёшлик чоғиданоқ жуда ақлли, зеҳли бола бўлиб ўсади. У мактабда зўр ҳавас ва қунт билан ўқийди. Табибиёт, математика, мантиқ каби фанларни тез орада ўрганган олади. Ёш Фарҳоднинг илмга бўлган ҳавас ва муҳаббатини сезган ота-онаси унга билим беришни муносиб кўрди. Жаҳоннинг машҳур олимлари Фарҳодга турфа фанларда сабоқ берадилар. Натижада энг мураккаб ва пинҳон илмлар унга ўз сир-асрорини тўлиқ намоён этади. У қунт ва чидам билан ўқиб, билимдон ва зукко инсон бўлиб етдилади.

Шоир Фарҳод ҳаётини бундай жонли лавҳаларда тасвирлаш орқали болалар тарбиясига алоҳида эътибор беришга чақиради, уларни ёшлигидан бошлаб ўқитиш зарурлигини, бунда ота-онанинг роли ниҳоятда катта эканлигини, болаларга дунёвий илмларни бериш муҳимлигини таъкидлайди.

Фарҳод қайси фанни ўқимасин, уни дарров тушуни олувчи қобилият эгаси сифатида тасвирланади:

Агар бир қатла кўрди бир сабоқни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

Не сўзниким, ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жаҳон лавҳига қозиб.

У даврда болалар қуруқ, ёдаки ўқитилар эди. Болалар ўзлари ёдлаган нарсаларининг маъносига тушунмас эдилар. Шундай бир вақтда Навоий болаларни илм-фанга қунт қилиш, ўқилган нарсанинг маъно-мазмунини тушуни олишга ундар эди:

Ўқиб ўтмак, уқиб ўтмак шиори...
Қолиб ёдида, сафҳа-сафҳа бори...

Фарҳоднинг қунт қилиб, маъносини тушуниб ўқиши натижасида кўп илмларни эгаллаганлиги таъкидланади:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Шу тариқа Навоий болаларни илмни пухта эгаллашга чақириб, буюк педагог ҳамда мураббий сифатида уларни тарбиялаш ва ўстириш йўллари кўрсатади.

Бундан ташқари, достонда Фарҳод жисмоний томондан ҳам чиниққан йигит сифатида тасвирланади. У сувда сузиш, чавандозлик ва қиличбозлик сирларини меҳр билан ўрганади. Алишер Навоий ёшлигидан бошлаб илмга берилган, жисмоний томондан чиниққан Фарҳодни тасвирларкан:

Демон ҳам кўнгли поку, ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок, —

деб ҳар томонлама мукамал, маънавий, жисмоний гўзал, етук йигит тимсолини беради. Шунингдек, Навоий Фарҳодни меҳнат ва ҳунарга зўр ҳавасли, сангтарошлик, рассомлик ва наққошлик ҳунарларини ҳам мукамал эгаллаб олган йигит сифатида улуғлайди.

Илм ва ҳунарни эгаллаган, жисмоний жиҳатдан чиниққан, меҳнатсевар Фарҳод камтарин, мазлумларга ғамхўр, софдил, мард ва олижаноб, жасур инсон бўлиб етишади.

Фарҳод бошчилигида ва унинг бевосита фидокорона меҳнати натижасида катта канал (“Ҳаёт дарёси”) ва ҳовуз (“Нажот денгизи”) қазилади. Навоий Фарҳодни сувсиз ерларга сув чиқарган қаҳрамон, меҳнат соҳасида мўъжизалар кўрсатган баҳодир йигит сифатида таърифлайди. У илм ва ҳунарни омма манфаати учун хизмат эттириш лозим деб ҳисоблайди. Фарҳод Ширинни қидириб, Арманистонга борганда, Арман юртида тоғда канал қазитиш учун қийналиб ишлаётган кишиларни кўради ва:

Ҳунарни асрабон неткумдир охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир! —

дея, ўз билими, ҳунар ва гайратини ишга солиди, касбу қазувчилар машаққатини енгиллаштиради ва халқ ўртада катта шуҳрат қозонади.

Бу қаҳрамоннинг муҳим хислатлари ундаги қаҳрамонлик, халқпарварлик, ватанпарварлик ва дўстлик туйғуларидир. Фарҳод эл-юртнинг ободонлиги учун курашаётганда инсонларга офат келтирувчи душманларга қарши жанг қилиб, уларни мардона енгади.

Бундан ташқари, Навоий Фарҳод, Ширин ва Шонур образлари орқали халқлар дўстлиги ғоясини илгари сурилади. Фарҳоднинг арман қизи Ширинни севиши ва эркинлик Шонур билан дўстлашуви халқлар дўстлиги ғоясини ёрқин намунасиدير.

Навоий Фарҳоднинг жасоратини бадий тасвир этган экан, унинг мамлакат ободонлиги ва тинчлиги, халқлар фаровонлиги ва илм бобида қилган хизматларини чуқур мазмунли мисраларда уйғунлаштиради:

Ки то олам, биноси бўлди бунёд,
Бу янглиғ қилмади иш одамизол.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони илгари сурилган юксак инсоний хислатлар, инсонпарварлик ғоялари ёш китобхонлар маънавиятига ҳам чуқур таъсири этади, уларни халқ, ватан учун керакли инсон бўлиш этишишларига хизмат қилади.

Буюк шоир болаларнинг ўқиши ва тарбиясига доғир фикрларини “Лайли ва Мажнун” достонида ҳам илгари сурган. Янги мактаблар бино қилиш ғояларини тарғиб қилган Навоий мактабларда ўғил болалар билан бир қаторда қизларни ҳам ўқишини орзу қилади.

Алишер Навоий ўзининг Фарҳод, Қайс, Искандар ва бошқа ижобий образларининг тарбияланиш, таълим олиш борасида босиб ўтган йўлини, камолотга етиш босқичларини тасвирлаб, боланинг вояга етишида тарбиянинг алоҳида куч-қудратга эга эканлигини алоҳида уқтиради.

Шоирнинг 1500 йилда яратган “Маҳбубул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) асари ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашлари баён этилганлиги билан характерлидир. Навоий унда ижобий фазилатларнинг на

моён бўлишида аввало улардаги ҳалоллик ва соддалик, самимийлик асосий омил эканлигини таъкидлайди ва буни меҳнатга муҳаббатнинг натижаси сифатида талқин этади.

“Маҳбубул-қулуб” 3 қисмдан иборат. Китобнинг 1-қисми “Халойиқ аҳволи ва афъоли ва аҳволининг кайфиятида”, яъни кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида бўлиб, бунда Навоий донишманд ва мураббий, улкан маданият арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қилади, малакали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, шоирларни, санъаткорларни мақтайди, уларни ҳурмат қилишга ва қадрлашга чақиради. Ўқиш ҳам, ўқитиш ҳам оғир ва масъулиятли иш, у қунт, ҳавас ва меҳнат талаб қилади, деб уқтиради Навоий. Бу ўринда у мураббийларнинг ҳалол хизматларини алоҳида таъкидлайди.

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф
ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг
ҳақин юз ганж ила.

Китобнинг 2-қисми асосан ахлоқий масалаларга бағишланган. Бу бобда асосан яхши фазилат ва ёмон хислатлар таҳлил қилинади. Тўғрироғи, инсонда бўлиши керак бўлган одоб-ахлоқ ҳақида гап боради. Масалан, қаноатни олайлик. Навоий қаноатли одамларни севади, уларга ҳаваси келади. Кимки қаноатли бўлса ундай одамни эл севишини, эъзозлашини таъкидлайди. Мутафаккир қаноатни бир булоққа-чашмага ўхшатади. Негаки булоқ сувини қанча олган билан у қуримайди, у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради. У бир дарахтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир. Бу бобда сабр, тавозъе ҳақида ҳам кўп ибратли гаплар айтилади.

“Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар”, деб номланган 3-қисмида турли ташбиҳлар берилган. Бу қисмда кўпроқ ўқиш, илм олиш, касб-кор эгаси бўлиш ва бошқа масалалар ўртага ташланади.

Алишер Навоий ўз асарларида халқ оғзаки ижодидан, айниқса, мақоллардан самарали фойдаланиш билан бир-

деган жавобини эшитгач, уни ҳалок қилади. Гулханий бу масали орқали Чаёнга ўхшаган одамлар билан дўст ва ҳамроҳ бўлмасликка, киши ўзини ва тақдирини ўшандай кишиларга топшириб қўймасликка чақиради.

Чаён бутун умри бўйи бировларга ёмонлик қилган, уларга зиён-заҳмат *етказган*, яхшиликни билмайдиган, яхшиликка ёмонлик қайтарадиган, хиёнаткор тонфаларнинг *рамзий образидир*.

Гулханий шу зайдда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг майдонга келишида баракали ҳисса қўшган қаламкашдир.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ* (1889—1929)

Бутун ҳаёти ва ижодий фаолиятини муаллимликка катта-кичик бадий асарлар ёзишга бахшида қилиб ўтган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1889 йилда Қўқон шаҳрида таваллуд топди.

Ҳамза ёшлик чоғлариданоқ меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволи билан яқиндан танишди, унга гоё ачинди. Лекин у бошида оғир аҳволнинг асосий ижтимоий сабабларини тўла тушуна олмади. Ҳамза муҳтожлик ва қашшоқликни илмсизлик ва маърифатсизлик натижаси деб билди. Шунинг учун у ўзининг бутун куч-қувватини халққа маърифат тарқатишга бағишлайди.

Ҳамзанинг педагогиклик фаолияти 1911 йилдан бошланади. У дастлаб Қўқон шаҳрининг Ҳожибек гузарида камбағалларнинг фарзандлари ва етим-есир болалар учун мактаб очди.

Ҳамза меҳнаткаш халқ оммаси ва унинг болаларини ўқитиш ва тарбиялаш мақсадида, уларни моддий жиҳатдан таъминлашни назарда тутиб “Ёрдам жамияти” ташкил қилди. Шу жамият орқали у ўқувчиларни ўқув курслари, кийим-кечак ва озиқ-овқат билан таъминлаб турди.

* Бу бўлим адабиётшунос А. Суёмов билан ҳамкорликда ёзилган.

Ҳамза ўзи ташкил қилган мактаб ёнида катталар учун кечки курс очади. Бу мактаб ҳақида унинг ўзи кейинчалик шундай деган эди: “Ўқиш муддати 2 ойдан 4 ойгача. Ҳам савод тамом чиқарилур, ҳам ҳисоб ўргатилур...”

Ҳамма замонларда ҳам урушлар меҳнаткаш халқ бошига тушган офат бўлиб келган. 1914 йилда жаҳон уруши бошланиши Туркистон бошига тушган бало бўлади. Уруш таъсирида меҳнаткаш халқ янада қашшоқлашади, болалар ниҳоятда аянчли аҳволда яшайдилар. Бу ҳол Ҳамзага таъсир қилади. Шоир уларнинг оғир аҳволини ифодаловчи шеър ва мақолалари билан *матбуотда мунтазам равишда* қатнашиб туради. Ҳамза 1914 йил “Садон Туркистон” рўзномасида босилган шеърда халқ аҳволини шундай таърифлайди:

...Камбағаллар титрашиб юргай яланғоч изғушуб,

Оҳ, бу фақир у асорат онлара сайёддир.

Дил шикаста, бағри хун, кўзида ёш шашқатор,

Отасиз, бахтсиз етимлар ҳолига фарёддир.

Шундай шароитда Ҳамза “бир илож қилиб камбағал болаларни ақчасиз... тарбия ва ўқувга бошларини банд қилмоқ...” чораларини излайди, шеър ва мақолаларида болаларни ўқишга чақиради. Бу гоёни Ҳамза “Ўқи” шеърда баён этади. Ўша йили у етим ва камбағал болалар учун “Дорил етим” (“Етимлар мактаби”)ни очади ва ўзи ўқитувчилик қилади. Ҳамза биринчи синф ўқувчилари учун “Енгил адабиёт”, 2-синф учун “Ахлоқ ҳикоялари” ўқиш китобларини тузади.

Ҳамза 1915 йили Марғилонга бориб, камбағал болалари учун мактаб очади. 1918 йилда эса Фарғонага бориб ўқитувчиликни давом эттиради ва у ердаги ёш санъат ихлосмандларини тўплаб, “Сайёр драмтруппа” ташкил қилади. 1919 йилнинг бошларида Ҳамза Қўқондаги 1-боқимсиз болалар уйига мудир қилиб тайинланади. Бу ерда у уч синфли мактаб очиб, ўзи ўқитувчилик қилади. 1922—1924 йилларда шоир Қорақалпоғистоннинг Хўжайли районидаги 1-болалар уйи мудир ва ўқитувчиси бўлиб ишлайди. 1925 йилда эса у Фарғонанинг Аввал қишлоғига ўқитувчи қилиб тайинланади ва гоё оғир шароитда ишлайди. Айни

вақтда у халқни янги замон қурилиши томон чақирувчи бадий ижодини давом эттиради.

Шоир 1928—1929 йилларда Шоҳимардонга бориб ўқитувчилик қилади.

Ҳамзанинг тарбиячилик фаолиятини унинг шу мавзу да ёзган асарлари янада тўлдиради. Унинг тарбиявий маъзуда яратган “Илм иста”, “Мактаб”, “Китоб”, “Ўқиб”, “Қалам”, “Ҳикоя”, “Тўғри сўз бола”, “Ҳикоят”, “Тош бақа билан Чаён”, “Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси” каби шеърлари характерлидир. Бу асарлар шоирнинг 1914 йилгача бўлган ижодидан намуна сифатида таҳсинга лойиқдир.

Ҳамза халқни ўқитиш, саводхон қилиш учун тинимсиз интилади ва курашади. Мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар ёзишни ўзига мақсад қилиб олган, болаларнинг чин дўсти Ҳамза бу йўлда анча мақсадга эришади. Ҳамза ёзган дарсликлар унинг ўша даврдаги дунёқарашини, бадий ижоди, болалар адабиётини тушуниши ҳақида кўпгина топган мот беради. Бу гоё “Енгил адабиёт”да ўз аксини топган Муаллим-олимнинг бу китобидан муносиб ўрин олган “Мактаб хусусинда” асари алоҳида ажралиб туради. У шеърда мактабни миллатнинг қуёшига, гули ва боғини ўхшатиб таърифлайди:

Мактаб миллат қуёши,
Балки кўз ила қоши.
Кўзсиз, қошсиз кишининг
Қандай хунукдир боши.
Мактаб миллат саройи,
Илму адабнинг жойи.
Дунёда энг саодат
Ахтарганларнинг жойи.
Мактаб миллатнинг гули
Миллат анинг булбули.
Мактабсиз қолган миллат
Бошқа чаманнинг қули...

“Биринчи синф боласининг сўзи” шеърда шоир ўшан қуёшга, нурга, гулга, бахтга интилган ўқувчининг ёзувчи чизувни ўрганиб олиб бахтга эришаётганлигини унинг номидан, —

Менинг ўқуб, ёзганим,
Олтин, кумуш қазганим,
Тилак сари учувга
Гўё қанот ёзганим, —

каби мисрларда баён қилади.

Ҳамза худди шу дарсликдан ўрин олган “Тўғри сўзла” шеърда ҳар қандай ҳолатда ҳам, хатто бошингга қилич келганда ҳам тўғри сўз бўл, деб ўз ўқувчисини, ёш китобхонни тўғри сўз бўлишга ундайди:

Тўғри сўзла эй ўғул,
Тил бурмагил ёлғонга ҳеч.
Бир масал бор: тўғри сўзлар
Бошини кесмас қилич.

Ҳамзанинг “Енгил адабиёт”га киритган шеърларидаги бош қаҳрамонларнинг белгили хусусиятларидан бири — тўғри сўзлик. Шоир болаларнинг тўғри ва ростгўй бўлишга, зарарли ва фойдасиз ишлардан қочиб ижобий ишлар билан шуғулланишга, кишиларнинг яхши сифатларидан ибрат олишга чақиради. “Тўғри сўз бола”да бу фикр янада жонли чиққанини кўрамыз. Ҳамза бу шеърда барча нарса пул ва бойлик билан ўлчанган жамиятда ҳамма нарсдан кўра ҳақиқатни устун қўйган ижобий қаҳрамон — бола образини яратади.

Бир бола ўқишдан қайтаётганида икки киши унинг олдини тўсиб, бири деди: “Танга берурман сенга, сўзла бир озгина ёлғон менга”.

Шунда бола унга жуда донолик билан жавоб беради:

Сўзланг, ако, қоматингизга қараб,
Бу сўзингиз аслида ёлғон эрур,
Тангага ёлғонни ким олган эрур,
Сизда кўп экан ўзи ёлғон, ако,
Сиз они аввал сотиб айланг адо.
Қолса камиб, етмай агар сизданам,
Ўртоғингизда кўп эрур бизданам”.
Офарин айтдилар онинг сўзига
Тангани холис берубон ўзига.
Ҳисса: кими тўғри сўзи ҳар қачон,
Текизадир доимий бўйла хисон.

Ҳамза бу шеърида болаларни ёшлигиданоқ ростгўйлик руҳида тарбиялаш лозимлигини уқтиради, уларни ёлғончилик ва алдамчиликдан узоқроқ юришга чақиради.

Шу китобда “Қиморнинг боши” деган бир шеър бор. Бу асарда Ҳошимжон деган боланинг аянчли қисматида тўғри хулоса чиқаришга чақиради. Ҳошимнинг “Тўптош “Жуфтми-тоқ?” деган ўйинларни ўйнашдан аста-секин қимор ўйнашга ўрганганини, бора-бора қиморга муккасидан кетиб, охирида бор-йўғини қиморга бой берганини, ниҳоят унинг гўлохликка тушиб, хорликда ўлиб кетганини ифода этади.

“Ўқиш китоби” Ҳамзанинг иккинчи дарслигидир. Унда тўққизта дарс бўлиб, уларнинг ҳар бири ахлоқий масалага бағишланган. Барча ҳикояларнинг қаҳрамони ижобий фазилятларни ўзида мужассамлантирган мактаб ўқувчиси.

“Бир ақлли мактаб боласининг ўз-ўзича домласининг қилган тарбиялари ёдига тушиб, фикрланиб, деган сўзлари” сарлавҳали иккинчи дарсда боланинг нутқ-таърифи воситасида устоз образи чизилади.

Ҳамза ўзи орзу қилган ўқитувчини бола тилидан бундай таърифлайди:

Ўйласак, бизни эрурлар чин отамиз шул киши...
Чунки, бизга билмагани билдирур устозимиз...
Ота бирла онамиздан яхшироқ шафқат қилиб...
Биздаги ҳар камчиликни кўрсатур устодимиз...
Аста-аста бизда бўлган ҳар ёмон, шум феълни,
Ҳар куни айлаб насиҳат, йўқотур устодимиз.

Ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш ишнинг Ҳамза алоҳида аҳамият беради. Одамларга меҳру муҳаббат қўйиш, кишиларнинг кадр-қимматига етиш, уларни ҳурмат қилиб, иззат-икром билан муомала қилиш, Ҳамзанинг фикрича, ёшлардаги инсонпарварликнинг асосидир. Ёшларни бундай руҳда тарбиялаш даставвал, болаларнинг энг яқин кишиларига, айниқса, ота-онасининг нисбатан муҳаббат туйғуларини ривожлантиришдан бошланиши керак. Шоир ота-онани ҳурмат қилишни боланинг энг юксак инсоний фазилятларидан бири деб ҳисоблайди. “Ул ақллик бола отасини ҳам қилган тарбия

шафқатларини ёт этиб деган сўзи” сарлавҳали *учинчи ва* “Ул ақллик боланинг мушфиқа энаси учинда қилган таъшаққурлари” номли тўртинчи дарсларда ота-оналар қиёфаси чизилади.

Ҳамза китобда отанинг лирик образини чизаркан, *унинг* амри халқ амридан ҳам кучли, деб таърифлайди. Онани эса “Отамиздан ҳам муқаддас онамиз” тарзида улуғлайди. Айни чоқда, ота-онанинг бола тарбияси учун масъул эканлиги таъкидланади.

“Ўқиш китоби”даги бир неча шеърлар ўқиш, илм, мактаб ҳамда китобнинг таърифига бағишланади. Жумладан, “Ўқи” шеърида шоир ўқиш натижасида камбағал-бечораларнинг асоратдан қутулиб, маданият ва санъатдан баҳраманд бўлиши турган гап, деб уқтиради. Ўқишнинг қадрини муаллиф ўқитувчи-устозлар тилидан шундай таърифлайди:

Ҳар дилингда ўйлаган орзуга етмоқ истасанг,
Қиммат умринг қилмағил беҳудага бекор, ўқи!..

Эй ўғил! Дунёда бўлмоқ истасанг олижаноб,
Ўқигил мактаб келиб, зинҳор ўқи, минг бор ўқи!

У мактаб шеърида “Ўқуб илму адаб бўлгай гаранг хушёр мактабдин” деб “Инсонни инсон қаторига қўшиш”, инсонни камолотга етказиш ва уни олижаноб, фазилятли киши қилиб етиштиришда мактабнинг роли катта эканлигини кўрсатади. Шоир мактаб тарбиясининг аҳамиятини юксак баҳолайди, уни сирларнинг хазинаси, одамни одам қиладиган жой деб кўрсатади.

Ҳамза болаларни илмли, одобли ҳамда ҳунарли қилишда китобнинг аҳамияти ниҳоятда катта эканлигини “Китоб” шеърида содда, образли, мазмундор мисраларда тасвирлаб берди. У ўз шеърида китоб билим манбаи, “кўзнинг нури, дил ҳузурни, дилларнинг дармони!..” “Ҳар балодан асрагувчи энг муҳим қиммат яроғ” каби сифат ва таърифлар билан китобнинг моҳиятини болалар савиясига мос тарзда очиб беради. Шу билан бирга ҳар бир киши кўнглидаги орзуга етиши учун “Илм манбаи бўлган китоб”ни севиши, саводли бўлиши лозимлигини уқтиради.

Ҳар кўнгилнинг орзуси шул эрур обихаёт,
Қадрини билган кишига, шубҳасиз, жондир китоб...
Кўзнинг нури, дил хузури, дилларнинг дармонидур,
Ҳар қоронғу дилга гўё моҳитобондир китоб...

Ҳар киши ёшликда қилса озгина ғайрат агар,
Тез замонда ошно бўлмоғи осондир китоб.

Мумтоз адабиётимизда қалам ҳақида жуда кўп фалсафий лирик шеърлар ёзилган. Ҳамзанинг "Қалам" деб номиланган шеъри ҳам ана шундай асарлардан ҳисобланади. Шоир қаламни маърифат рамзи сифатида "Қорадир гапчи изи нури ҳақиқатдир ўзи" дея қадрлайди.

Ҳамза "Илм иста" шеърида ёшларга мурожаат қилган кишининг кўзлаган мурод-мақсадларига эришишида илм олишининг аҳамияти катта эканлигини айтади, ёшларга илм олишга, дунё сирларини ўрганишга даъват қилади. Илм олиш киши билан илмсиз кишини бир-бирига солиштириб илмли кишини порлоқ офтобга, илмсиз кишини қоронғу кечага ўхшатади. Шунинг учун ҳам Ҳамза илм-фаннинг моҳиятини тушунтиради ва ёшларни илм ўрнинишга ундайди:

...Ҳар муроду мақсадинга етмоқ истарсан мурод,
Кўз очиб бедор бўл: даркор илм, даркор илм!
Ул ҳақиқат ойнига сайқал истарсан, Ниҳон,
Илм иста, илм иста, истагил зинҳор илм!

Шунингдек, шоир илм-фанни қуруқ ўрганиб олишнинг гина тарғиб этмайди, балки унинг халққа хизмат қилиши, янги-янги кашфиётлар учун кераклигини назарда тулади ва буни болаларга уқтиради:

Илм бизни етургай ҳар мурода,
Бизам илм ўлса учгаймиз ҳавода
Олим бўлсак дунёда,
Келур ҳар иш бунёда,
Биз ҳам сув ости кезиб,
Ҳам учармиз ҳавода.

Шоир илм-фаннинг куч-қудратини, кишилар онгини ўстиришдаги бағоят катта ролини болаларга содда ва равшон мисрларда ифода қилади:

...Олим бўлсак қанча биз,
Ҳар бидъатни янчамиз.
Жаҳл отлиғ душманни,
Кўксина тиг санчамиз.

Шоир "Ҳикоя" асарида болаларни ёлғон гапирмасликка, ростгўйликка чақиради. Бу гоё холасининг пулини ўғирлаган оиладаги катта ўғилнинг сири фош этилиши востасида ифодаланади. Шоир шарманда бўлган бола ҳақида гапириб, қиссадан ҳисса чиқаради:

Ҳисса, кими бўйла хиёнат қилур,
Бир кун ўзин шўйла хижолат қилур.

"Тошбақа билан Чаён" масалининг сюжети халқ оғзаки ижодида жуда машҳур. Гулханий бу масал мазмунини насрий йўл билан берган бўлса, Ҳамза унга қайта сайқал бериб, назмда баён этган. Ҳамза масалда дўстликни улуғлайди, фирибгарлик, тилёғламаликни эса қаттиқ қоралайди. Тошбақа орқали раҳмдил, чин дўст образини яратади, Чаён образида эса яхшиликка ёмонлик қайтарувчи, тилёғлама, ўз сўзида турмайдиган кишилар фош этилади.

Шоир болаларни танлаб, билиб дўст бўлишга, ёмон ниятли кишилар билан ҳамроҳ бўлмасликка чақиради, кимда-ким яхшиликка ёмонлик қайтарса, унинг бошига кулфат тушиши турган гаплигини уқтиради. Масалда бундай хулоса чиқарилади:

Ҳисса, кими ғайрни улфат этар,
Ўз-ўзича бошига кулфат этар.

"Ўқиш китоби"даги асарларнинг кўпчилигида ўз замонаси учун гоёт илғор фикрлар олға сурилади. Айниқса, ундаги мактаб, китоб, қалам, илм, ўқитувчи, бола тарбиясида ота-онанинг роли ҳақидаги шеърлар, "Тошбақа билан Чаён" каби ибратли асарлар ҳозирги вақтда ҳам китобхонларга манзур бўлган ва маърифий-эстетик тарбия берадиган асарлар сирасидандир. Ана шу гоёвий ва бадиий юксак, ўқувчиларга манзур бўлган асарлар "Ўқиш китоби" ни ўзбек болалар адабиётининг ноёб намуналаридан деб ҳисоблаш учун асос бўлади.

Ҳамза 1925 йилда “Иккинчи синф учун қироат китоби” дарслигини ёзди. Бу китоб ғоявий мавзун жиҳатидан **Алишер Навоийнинг “Ҳайратул-аброр”** асарига яқин туради. Китоб болалар руҳига мос қилиб, **насрий йул** билан ёзилган. Ундаги биринчи асар — “Илм” да маърифатлилик, илмли бўлиш шундай шарҳланади:

“Эй, болалар, ҳар бир инсон боласига дунёда энг аввал зарур ва лозим бўлган нарса дунёда илмлик ўлмоқдир...”
Илмсиз кишини бутун инсон демак айни хатодир...”
Китобдаги барча дарслар ана шундай тафсилот билан бошланади, сўнг бир байт шеър келтирилади:

Илмсиз ҳар киши учса ҳавога
Кўнгил берма анингдек худнамога.

Ҳамза илм ҳақидаги ҳикояларидан кейингиларини алоқ, одоб масалаларига бағишлайди. Хусусан, муаллим дарсликда бола тарбиясида ота-онанинг беқиёс ролини юқори баҳолайди.

Ҳамза бу асарда халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Асарнинг бадиий шаклини белгилашда бола адабиётининг талаблари кўзда тутилган, фикр содда, ишчан, айни вақтда, жонли тил ва образли иборалар билан баён қилинган.

Асарнинг бошидан-оёқ бева-бечора, меҳнаткаш омма манфаатини ҳимоя қилиш ва маърифатга даъват этиш руҳи билан суғорилганлиги Ҳамзанинг ҳақиқий маърифатпарвар шoir эканини тасдиқлайди.

“Қироат китоби” Ҳамза ижодида етакчи ўринда туради. 1915 йилда Ҳамзанинг “Миллий ашулалар” тўплами босилиб чиқди. У бу тўпламдаги шеърларининг катта кўпчилигида маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этиш давом этади. Ҳамза аввалги шеърларидан тарғиб этиш хулқни кишиларни маърифатпарвар деб кўрсатган бўлса, энди ўз халқ учун жонини ҳам аямайдиган, юксак ижтимоий ўз халқни шахсларни маърифатпарвар деб талқин қилишди. Бу унинг ижодига ижтимоий воқелик таъсир этганининг аниқлиги. Шoir “Миллий ашулалар”, “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Яшил гул” ва бошқа тўпламларидаги қўшиқлари билан

халқ оммасини маданиятли бўлишга ундайди, **зулмдан** шикоят қилади, ижтимоий фаолликка чақиради.

Машҳур тарбиячи, атоқли шoir, драматург ва бастакор Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий меҳнаткаш халқни, шунингдек, ёш авлодни ўқитиш, маърифатли қилиш, тарбиялаш ишига ўзининг бутун иқтидорини, умрини бағишлади.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ (1878—1934)

Ўзбек маданиятининг улкан вакилларида бири, педагог, жамоат арбоби ва ёзувчи Абдулла Авлоний 1878 йилда Тошкент шаҳрида тўқувчи оиласида дунёга келди.

Абдулла Авлоний бошланғич диний мактабда ва мадрасада ўқиди, илм-фанга ихлос қўйди. Ўзбек ва бошқа Шарқ халқлари адабиётини берилиб ўрганди. Абдулла Авлоний 14 ёшидан бошлаб шеърлар ёзишни машқ қила бошлади. Унинг бу даврда ёзган илк шеърлари ўша давр вақтли матбуот саҳифаларида босилиб турди.

Абдулла Авлоний халқни илм-фан нурларидан баҳраманд қилишни ўзининг бирдан-бир бурчи деб билди ва 1904 йилда ўзи яшаб турган жойда, Мирободда мактаб очди.

Абдулла Авлоний мактаб ҳар томонлама болани ўзига тортиши учун ҳаракат қилди. Унинг кўлидан дурадгорлик ишлари ҳам келар эди. Шунинг учун у ёзув тахтаси, парта ясаб, барча ўқув жиҳозларини ўзгартирди. Бу ерда ўқийдиган болаларнинг асосий кўпчилигини камбағалларнинг болалари ташкил этганлиги сабабли муаллим бой-бадалат дўстларининг кўмагида “Жамияти хайрия” ташкил этади. Бу билан болаларга бенул кийим-бош, озиқ-овқат, дафтар, қалам берилишини таъминлади.

Авлоний очган мактабнинг шухрати тобора ортиб, ўқувчиларнинг сони кўная боради.

Абдулла Авлоний ўзи ташкил қилган мактабда болалар диққатини асосий фанларга жалб этиб, уларнинг тезда саводини чиқаришга ва аниқ фанлардан баҳраманд бўлишга ҳаракат қилди. У болаларга жўғрофия, тарих, адабиёт, тил, ҳисоб, ҳандаса, ҳикмат (физика) каби фанлардан маълумотлар берди.

1907 йилда “Шухрат” деб номланган рўзнома ташқи этди ва унинг саҳифаларида меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилишга доир фикрларни тарғиб этди. Жумладан, рўзноманинг биринчи сониди: “Матбуот ҳар инсонга ўз ҳолини кўрсатувчи, аҳвол оламдан хабар берувчи, қоронғу кунларни ёритувчи, халқ орасида фикр тарқатувчи, илм, иттифоқ, ҳикмат ғояларини” ёювчидир, деб ёзилган эди.

А. Авлоний “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” деб номланган тўрт қисмдан иборат бўлган дарслигида ёшларни маориф-маданиятга чорлайди, ярамас хулқ-одатларни эслашга танқид қилади.

Ўша давр халқ педагогикасида Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” — “Алифбе”, “Иккинчи муаллим” — “Ўқиш” китоблари катта роль ўйнади.

Бу китобларда Авлоний ўтмиш адабиётимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди, илм ва маърифатнинг аҳамиятини янги ҳаётга талқин этди. Бу борада “Биринчи муаллим” — “Алифбе”, “Иккинчи муаллим” — “Ўқиш” китоби катта аҳамият касб этади.

“Биринчи муаллим”да Авлоний даставвал 32 ҳарфнинг ёлғиз ёзиладиган шакллари билан бир саҳифада алифбо тартибда берган. Шу саҳифада алифнинг сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида ёзилишини кўрсатган, сўнг алифнинг барча “бош ҳарфлар”га қўшиб бўғинлар ҳосил қилган.

“Иккинчи муаллим”да болаларнинг ахлоқ, одобига доир, ҳалоллик ва покликка оид турли шеърлар, ҳикоялар, масал ва эртаклар жамланган, ранг-баранг аллегорик образлардан усталик билан фойдаланган.

Китоб “Мактаб” шеъри билан бошланади. Унда кимки мактабга борса, ўқиса, саводхон бўлса, жуда кўп нарсаларга эришиши чиройли таърифланади:

Мактаб дуру гавҳар сочар,
Мактаб сизга жаннат очар,
Мактаб жаҳолатдан қочар,
Ғайрат қилиб ўқинг: ўғлон!
Мактаб сизни инсон қилур,
Мактаб ҳаё эҳсон қилур,
Мактаб ғама войрон қилур,
Ғайрат қилиб ўқинг, ўғлон!..

Дарсликда кўплаб ибратомуз шеър, ҳикоя ва эртаклар берилган.

Абдулла Авлоний 1904 йилдан умрининг охирига қадар ўқитувчи бўлиб ишлади. У ўнлаб шеърлар, “Мактаб гулистони”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” каби дарсликлари билан ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётига пойдевор қўйган эди. Узоқ йиллар қайта-қайта нашр этилган “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”да Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг”, Носир Хусравнинг “Саодатнома”, Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Жомийнинг “Баҳористон”, Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, Донишнинг “Фарзандларга васият” каби асарлари ўзига хос тарбиявий аҳамиятга эгадир. Унда Абдулла Авлоний ўзининг ижтимоий ва ахлоқий қарашларини баён этган. Асарнинг сўз бошида муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: “Мен бу асаримни мактабларимизнинг юқори синфларида таълим бермак ила баробар улуг адабиёт муҳиблари — ахлоқ ҳаваскорларининг эътиборларига тақдим қилдим”.

Дарсликдаги ҳар бир бўлим таълим-тарбиянинг муҳим бир масаласига бағишланган бўлиб, уларнинг бири иккинчисини тўлдирди, такомиллаштирди. Ҳар бир бўлимда кичик ҳажмли, ибратли ҳикоялар келтирилади, шеърлар парчаларда ёки ҳикматли сўзларда “қиссадан ҳисса” чиқарилади. Ёзувчи бу асарда халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган.

Абдулла Авлонийнинг “Баҳор келди”, “Булбул”, “Бола ила гул”, “Ёлғончи чўпон”, “Тулки ила қарға” каби жуда кўп шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишланган.

“Мактаб боласи” шеъри бошланғич синф ўқувчилари ҳаётидан олиб ёзилган. Асарда ишەкмас, дангаса боланинг қалбида ўқишга муҳаббат уйғониши умумий йўсинда баён этилади:

Йўлга солди тил ила йўлдошин,
Мактабга мойил айлади бошин.
Солди ўртоғининг сўзига қулоғ,
Босди ул ҳам ўқув йўлига оёғ.
Иккиси бирга бўлдилар мулло
Чиқди хату савод ҳам имло.

Шу тариқа шоир қиссадан ҳисса чиқарар экан, “Яхши билан юрсанг етарсан муродга” ғоясини илгари суради. Абуллу Авлоний ўзбек адабиётида драма жанрининг ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшди. Унинг “Адвокатлик осонми?”, “Пинак”, “Биз ва сиз” пьесалари адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирди.

Абуллу Авлоний 1934 йилда вафот этди. У маърифатчи шоир, драматург, журналист, режиссёр, таржимон, актёр, жамоатчи, муаллим сифатида халқимиз қалбида мунгу сақланиб қолади.

ФАФУР ФУЛОМ (1903—1966)

Шоир ва адиб Фафур Фулом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг юксалишида муҳим ўрин эгаллайди. 1918 йилда Фафур Фулом 8 ойлик муаллимлар тайёролаш курсига кириб ўқиди ва 1919 йилдан бошлаб ўқитучилик ишлари билан шуғуллана бошлади. У ёшларни болим ва маданият кучоғига тортишда астойдил хизмат қилди. У Тошкентдаги “Урфон” номли мактаб қошида боқимсиз болалар уйида тарбиячи ва мудир бўлиб ишлайди.

1923 йилдан адабиёт майдонига қадам қўйган Фафур Фулом ўз ижодини болаларга атаб шеър ёзишдан бошлади. У бутун ижоди давомида ёш авлодни унутмади ва унинг муносиб адабий-мерос қолдирди. Шоирнинг “Мукофот” (1940), “Шеърлар” (1946), “Тонготар кўшиғи” (1947), “Бари сеники” (1953), “Бир гунча очилгунча” (1955), “Сеникининг ёшлигимсиз” (1958) шеърини тўпламлари, “Ўрта катта ёшдаги болалар учун яратган “Шум бола”, “Тиришган мурда” (1934), “Ёдгор” (1935) каби ажойиб асарлари болалар адабиётини муносиб ўрин тутди.

Фафур Фулом “Яша, дейман, ўғлим!” шеърида фан ва техникани эгаллашни ҳавас қилган, қалби қаҳрамонлик руҳи билан тўлиб-тошган, чексиз осмонга учиб, юлдузлардан-юлдузга ўтишни орзу қилган замонамизнинг илғор ёш қаҳрамони туйғуларини ўғил мисолида тараннум этди. Шоир болалардаги қаҳрамонликка бўлган зўр ҳавасни сезди.

гирлик билан илғаб олиб, уни моҳирлик билан ифодалаб берган. Ота билан боланинг суҳбати шаклида ёзилган бу шеърда ўғилнинг қўрқмаслик ва иродалилик хислатлари жонли тафсилот ва образлар орқали очилади. Шеърда болаларнинг ички кечинмалари, характери, ҳамма нарсани билишга бўлган қизиқувчанлик ҳолатлари кулгили усулда таъсирли ифодаланган.

“Турсунали нега варракдан воз кечди?” шеърида Фафур Фулом техниканинг куч-қудратини кичик ёшдаги болалар савиясига мос воситалар — варрак ва аэроплан орқали кўрсатади. Шоир буни варракнинг кучсизлиги билан аэропланинг кучлилигини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва жонлантириш усули орқали моҳирона кўрсатишга муваффақ бўлган. Шоир аэропланда тинмай баланд ва узоқларга учган қаҳрамон образини чизар экан, болаларда замонамизнинг шундай қаҳрамонига нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотади. Шу билан бирга, муаллиф шеърда Ватанимиз қудрати ва гўзаллигини шоирона тасвирлайди, болаларни ҳаётда туғилаётган янгиликлар билан таништиради, буларнинг ҳаммаси ижодий меҳнат орқали яратилганлигини куйлаб, уларни замонамиз қаҳрамонлари зидан боришга, фаннинг чўққиларини эгаллашга ундайди.

Аэропланинг учар отга ўхшаб кетиши боланинг хаёлига мувофиқ келади. Шоир аэроплан талқинида болани уни миниб олишга, “Фаннинг энг чўққиси”га учириб олиб боришга чақиради. Бундай ҳавас иштиёқи ёш юракни тўлқинлантиради ва бола самолёт минишга қатъий аҳд қилади.

Шоир “Бари сеники” шеърида юксак ватанпарварлик ғоясини илгари суради. Айни чоқда, ўз халқининг бахтини, гўзал Ватаннинг истиқболини куйлаган шоир ҳаётга бўлган муҳаббатини Ватанга бўлган муҳаббати туйғуси билан ёнма-ён қўяди, болаларга икковини бир бутун ҳолда тунтиради. Буни шоир бола тилидан куйидагича ифодалайди:

Мунча ҳам чиройлисан, азиз Ватаним,
Бодомдай минг кўз билан севар баданим,
Сенсан аввал-охир, сенсан севганим,
Жоним, юрак қоним, ҳатто шу таним,
Бир бутун ҳолича бари сеники.

“Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...” шеърида Аҳмад образи орқали “Соғлом танда — соғ ақл” мақолидаги мунни ўзига хос образли тарзда ёритади. Шоирнинг ҳорати шундаки, шартлилик асосида Аҳмаднинг тана аълоларини жонлантиради. Аҳмад ўз тозалигига бефарқ қараш, бу аъзолар мажлис қилиб, ҳар бири сўзга чиқади. Эгасидан норози эканликларини айтиб, уни танқид қилди. Фафур Фулом докторнинг фойдали маслаҳатларига амал қилган Аҳмаднинг кейинчалик озода, соғлом ва интизорлигига бўлиб қолмай, балки аълочи ўқувчига айланганини ишонарли тасвирлайди:

Қўллари ҳам севинчидан чапакда,
Бутун аъзо бир-бирига кўмакда.
Энди Аҳмад соғлом, тоза, аълочи
Меъда кучли, тишлари мисли инжи.

Шоир “Нортожининг тожи образ

Биласизми, ўртоқлар, бу дори нима?
Бир қути порошок, кичкина чўтка...
Энди Нортожининг тишлари дурдай;
Оғриқни, сасишни билмайди, тоза.
Ҳар кимки, тишини тозалаб турса,
Жони ором олур, ўзи покиза!

Демак, шоир шеърларидан келиб чиқадиган муҳим хулоса шунчаки баён ёки панд-насиҳат тарзида эмас, балки жонли тасвир, образли ифода орқали берилдики, бу каби хулосалар кичкинтойлар маънавиятига тезроқ етиб боради. Шунини таъкидлаш зарурки, Фафур Фулом “Шум бола”, “Тирилган мурда”, “Ёдгор” асарлари билан болалар адабиёти насрий жанрининг юксалишига ҳам ўзининг муносиб улушини қўшди. “Тирилган мурда” да жамиятга доғ бўлган дангасалик илллати қаттиқ кулги остига олиниши билан чанлик бўлиши

дани Абутанбалнинг ялқовлиги билан таққослаш
десангиз, Бағдод деган шаҳарда Абутанбал деган
ЙИГИТ онаси қошида яшар экан. Абутанбал ҳеч қачон
қилмас экан. Онаси топиб келган овқатни ҳам чайна
солса, ютгани эринар экан. Доимо ёнбошлаб ётар
уридан туришга ҳафсаласи келмас экан. Мабола қ
дан кўтариб, тикка турғизиб қўйсангиз, қадам қўйи
тинолмас, зўрлаб қадам қўйдирган чоғингизда ҳам,
ри бир-бировига чалишиб йиқилар экан..." Мамажон
гузаштларининг унинг ўз тилидан сўзлатилиши бола
асар **ғоявий** мазмунини яхши тушунишга ва улар
маънавлигини оширишга хизмат қилган.

Мамажон шу қадар ялқовки, у отаси экиб кетган
танобча ердаги жўхорини қайириб олишга ва буни
риб тирикчилик ўтказишга ҳам эринади. Бу ҳақда
узи шундай дейди: "Қаддимни кўтаришдан кўра

НИНГ қойишларини эшитиш осонроқ кўринар эди"
Хатто, юришга ҳам ҳафсаласи етмаган ялқов Мамажон
бирданига илгор ходим бўлиб қолмайди. Давримиз
лиги, меҳнатнинг шон-шараф ва қаҳрамонлик ишлар
ланиб, ялқовликнинг тағ-томири билан емириб ташла
ши Мамажон онгидаги иллатларни йўқотиб, унинг
риб боришида ҳаққоний, аниқ ва ҳаётбахш куч ра
ўтайди. Мамажонни меҳнатга жалб қилишда яхши о
ларнинг кўрсатган ижобий таъсир намуналари Саттор
образиди мужассамлаштирилади.

— Сатторқул ака кўярда-қўймай шудгорга олиб чиқ
гинг жойига келиб қопти. Тўлишибсан. Юр мен билан
дади. Эриниб унинг етакладим. Шудгор одамлар билан
дади. Мен отбоши етакладим. Шудгор одамлар билан
эди: бириси ҳайдаётир, бириси мола босаётир, бошқалар
кетмон чопаетир". Бундай жўшқин ҳаёт, даладаги қайи
меҳнат сурури Мамажонда аста-секин меҳнатга ҳавас
ғусини уйғота бошлайди.

Мамажон ялқовликдан, қоқоқликдан қутулиб, илг
онгли меҳнаткашга айланади. Унинг қайта тарбиялан
шида жамоа ва эркин меҳнат катта роль ўйнаганлиг
ҳаққоний равишда тасвирлаб берилган. Ёзувчи бу об
орқали меҳнатсеварлик ғояларини илгари суради.

Асарнинг тузилиши ўзига хос, қизиқарли, тили раво
ва соддадир. Мамажоннинг тушида кўрган аёлнинг: "Ғун
чадай тугилиб келган қип-қизил лаб, ҳавода учиб юрган
қалдирғочнинг муттасил қанотидай пайваста қора қош,
сочларининг учи кўнғироқ бойлагандай жингалак, юзла
ри атиргулга ўхшаган тиниқ пушти ранг" тарзида чизил
ган шахс тасвирида ёки "гапларим зуваласи пишмаган
хамирдай уваланиб, кетмоқда эди" каби иборалар асарга
зийнат бағишлаган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида шеърятнинг жуда
кўп дурдоналарини яратган Фафур Гулом ўзбек болалари
га ҳам ажойиб асарлар тақдим этди. Унинг болалар учун
яратган асарларида ватанпарварлик ва байналмилаллик
ғоялари, қаҳрамонлик ва жасурлик, ғалабага ишонч оҳанг
лари янграйди. Шоир "Навқирон наслимиз синов олди
да" шеърида ёшларнинг келажагини ифодалаб, уларни эрк
ва бахт берган ватанга мувофиқ кишилар бўлишга чақи
ради:

Бизнинг ўлкамизда йўқолур офат,..
Ўлимни енгишга сизлар кандидат...
Эртанинг, эй адиб ва шоирлари,..
Кишилиқ руҳининг инженерлари...
Сиз осмон илмини сувдай ичасиз,..
Юлдуздан-юлдузга зумда кўчасиз...
Аълочи ўғлонлар, аълочи қизлар,
Ватан истаги ҳам худди ана шу.

Шоирнинг бу даврда ёзган ноёб ва гўзал асарларидан
бири "Сен етим эмассан" шеъридир. Унда одамларнинг
иккинчи жаҳон уруши йилларида етим қолган болаларга
ватанпарварлик, қардошлиқ, инсонпарварлик ҳис-туйғу
лари юксак маҳорат билан тараннум этилади:

Сен етим эмассан,
Тинчлан жигарим,
Қуёшдай меҳрибон,
Ватанинг-онанг,
Заминдай вазмину,
Меҳнаткаш мушфиқ
Истаган нарсангни тайёрлагувчи

Халқ бор — отанг бор.
Чўчима жигарим,
Ўз уйингдасан.

Бу парчада Ватаннинг муаззамлигини, унинг меҳри деган кишилари қуйма образларда, лўнда, таъсирли ифодаланганлиги ҳар бир мисрада кўриниб турибди. Шоир болаларга етимлик нима эканлигини тушунтираркан, ўзининг аччиқ етимлик ҳаётини эслаш орқали асарнинг таъсир кучини оширишга эришган:

Етимлик нимадир —
Бизлардан сўра.
Ўнинчи йилларнинг
Саргардонлиги;
Иситма аралаш
Кўрқинч туш каби
Хайл кўзгусидан
Ўчмайди сира.
Мен етим ўсанман,
Оҳ, у етимлик...
Вой, бечора жоним,
Десам арзийди.
Бошимни силашга,
Бир меҳрибон қўл,
Бир оғиз ширин сўз
Нондек арзанда,
Мен одам эдимку,
Инсон фарзанди...

Бу сатрларда шоир маҳорати аввало етимлик тушунчасига бўлган муносабатда намоён бўлади. Шоир наздики ҳақиқий етимлик фақат ота-онадан жудо бўлишгана эмас, балки Ватан деган, халқ деган тушунчалардан ҳам жудо бўлишдадир, деган фалсафада намоён бўлади. Шоир урушнинг даҳшатли, фожиали воқеаларини гўдак ҳаёлида гавдалантириб, мана шу ваҳшийликларнинг сабабчиси бўлган Гитлерни лаънатлайди:

Сут кўр қилгур, ҳароми
Гитлер оқпадар —
Фарзанднинг қадрини
Қасрдан билсин?

образи яратиб, боланинг унга бўлган меҳр-муҳаббатни ифода этади.

Шоир болани чақалоқлигиданоқ меҳр-муҳаббат билан асраб, авайлаб тарбиялаб келган онани таърифлаб, бўй-мўйтабар зотни эъзозлайди:

Ўзинг ахир нимасан,
Қоямисан, тоғмисан?..
Жаҳонмисан, боғмисан?
Рангмисан, куёшмисан?
Ҳаммасидан улугсан!..

Ҳойнаҳой бир китобсан,
Минглаб қомуздан баланд.
Ҳойнаҳой офтобсан,
Мен эса сенга фарзанд.

Шоир шеърда онага мурожаат этиб уни қоя, юксак тоғ чаман боғ ҳамда қуёшга қиёслайди ва онани улардан юқорроқ қўяди. Дарҳақиқат, дунёда онадан улуг зот йўқ! У борлиқнинг жон бахш этувчи, оламни нурга бурковчи офтоб мисол қадарли, ҳатто ундан ҳам азиздир. Шеър болаларда оналарга чучук муҳаббат ҳиссини уйғотишда катта хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, академик шоир Фафур Фулдон ўзбек болалар адабиётини юксалтиришга баракли ҳиссасини қўшди. У ёшлар учун ёзган асарларида болаларнинг кунлик ҳаётини юракдан берилиб куйлади. Унинг асарлари болаларни яхши ўқишга, фан асосларини чуқур эгаллашга, замонамизнинг илғор кишилари бўлиб етишишга чақирди.

ЗАФАР ДИЁР (1912—1946)

Бугунги ўзбек болалар адабиётини Зафар Диёрсиз тасаввур қилиш қийин. Унинг шеър, қўшиқ, дoston, ҳикоя ва пьесалари ҳам ёш китобхонда катта эстетик завқ-шавқ бағишлаб келмоқда. Катта истеъдод эгаси Зафар Диёр 1912 йилда Наманган вилоятининг ҳозирги Чуст тумани, Самарсоқтепа қишлоғида камбағал деҳқон oilасида туғилди. 1916 йилда Зафарлар oilаси Тошкент шаҳрига кўчиб келди. Зафарнинг отаси дала ишларида, онаси эса босмахонада меҳнат қиладилар.

1927 йилда Зафар тўлиқсиз ўрта мактабни битирди ва Самарқанддаги Наримонов номи педагогика техникумининг

га ўқишга киради. Техникумда ўқиб, кўпроқ илм-фан сирларидан баҳраманд бўлишга ҳаракат қилади. Унинг дастлабки шеърини машқлари билим юрти деворий рўзномасини саҳифаларида кўрина бошлайди.

Йигирманчи йиллар охири ва ўттизинчи йиллар бошларида унинг ёшлар газета ва журналларида илк шеърлари чоп этила бошланди. Зафар Диёрнинг биринчи шеърини ёш шоирларнинг “Қурилиш куйлари” деган тўпламида босилиб чиқди. Кўп ўтмай, унинг биринчи шеърлар тўплами “Қўшиқлар” номи билан 1933 йилда нашр этилди.

Ёш шоир 1933 йилда билим юртини муваффақиятли битиргач, ўқитувчи бўлиб ишлаб бошлайди. Бу ҳол унинг мактаб ва болалар ҳаёти билан яқиндан танишишида, ёш авлод ҳаёти ҳақида ёзадиган асарларининг ҳаётини, пухта бўлишида ижобий роль ўйнайди. Унинг бундай руҳдаги шеър, ҳикоя ва очерклари 1928 йилдан бошлаб матбуот саҳифаларида тез-тез босилиб турди.

1934 йилда Зафар Диёр Самарқанддан Тошкентга қайтади ва ҳозирги “Тонг юлдузи” рўзномасида адабий ҳодим, кейинроқ рўзноманинг масъул котиби бўлиб ишлайди. Шу билан бирга, у ҳозирги Тошкент давлат педагогика университетининг тил ва адабиёт факультетига кириб, ўқишни давом эттиради. Ўзбек ҳамда қардош халқлар ёзувчиларининг асарларини кунт билан ўрганади. Зафар Диёр кичкинтойлар учун шеърлар ёзар экан, изланиш, ўқиш, ўрганиш зарурлигини дилдан ҳис этади. “Болалар учун асар ёзишни мен ўзим учун жуда қийин ва масъулиятли вазифа деб биламан”, деган эди у, бу масъулиятли вазифанинг уддасидан чиқиш учун тажрибали болалар ёзувчилари асарларини ўқиб, уларнинг бой тажрибаларидан ўрганиш йўлида тинмай ишлайди.

Ўша йилларида “Тонг юлдузи” (“Ленин учқуни”) газетасида Зафар Диёр билан бирга ишлаган ёзувчи Ҳаким Назир ўз эсдаликларида шундай ёзади, — мен Зафарни ўйласам уни нукул шод-хуррам болалар қуршовида, қувноқ чехрасидан нур таралиб, сертабассум лабларидан шеър жуда яқин эди. Мактаб ва болалар уйларида, кутубхона ва боғчаларда бот-бот бўлар, ёш китобхонларга янги-янги шеърларини болаларча мулойим, содда, ширали овози

билан ўқиб берар, айрим шеърларини ёддан жуда ўқитиб декламация қилар, болаларга ҳам шеър ўқитиб тарди. Шунда у ўзининг қайси шеърлари билан болалар кўригидан яхши ўтганини, қайси шеърини кўпроқ қолганларини кўрар, болалар ёқтириши учун қандай шеърлар ёзиш лозимлигини фаҳмлаб оларди. “Биз болалар нукул ўргатибгина қолмай, улардан ўрганиб ҳам туршимиз керак”, дерди.

Зафар Диёр 1935 йилда дастлабки машхур асарларини бири бўлган “Машинист” дostonини яратади. Достонини ги Ашир образи бахтиёр ёшларнинг фазилатларини умрлаштиришга бағишланган.

Мактабда ўқиш Аширни ҳунарли қилиш билан бирининг онги ва тушунчасини ҳам ўстиради. У Ватанга сажда қатли, ҳар доим олға интилувчи илгор ёшлардан бири бўлиб етишади. Шунинг учун дoston қаҳрамони ўз умрини Ватан йўлига тикишга тайёр туради:

Севинаман, ҳали ёшман, кўп яшайман
Бу ўлканинг саодати-бахти учун.
Яна ўқиб, яна кулиб кўп яшайман
Шу кўпларнинг бири бўлиб ўлкам учун.
Ҳе! Мамлакат шундай ваъда берай сенга,
Бутун умрим сенинг порлоқ ҳаётингга!

Асар ёшларнинг илм-фанга, касб-ҳунарга, она-Ватанга муҳаббат, садоқат руҳи билан суғорилган.

Зафар Диёрнинг ўттизинчи йиллар ижоди ва ватанпарварлик, байналмилаллик ва меҳнатсеварлик туйғуларини акс эттирувчи асарларининг кўплиги билан характерлидир. Бу хил асарлар ёшлар характерини шакллантиришда уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда катта роля ўйнаб келмоқда.

Шоир ижодидаги муҳим мавзулардан бири инсоннинг табиат муносабати мавзусидир. Шу жиҳатдан, унинг “Тўғана” шеърлар тўплами (1938) даги кўплаб шеърлари характерлидир. “Бинафша”, “Навбахор”, “Кушлар ҳақида кўшиқ”, “Капалак” сингари шеърлар ҳам шулар жумласига киради.

Ранг-баранг гулларни, турли-туман қушларни севгани шоир болалар руҳиятини чуқур таҳлил этиб, уларни ҳақ

она табиатни севишга ва парвариш қилишга руҳлантиради, ёшларни меҳнатдан завқланишга ўргатади. Шоир болаларда қушларга муҳаббат ҳиссини уйғота оладиган қувноқ вазн, ўйноқи мисралар яратади. Шоир шу мақсадда сўзларнинг хилма-хил такроридан, мисраларни эса Маяковскийчасига тизиб, тасвирнинг оҳангдорлик жарангини, кучини янада оширади:

Ҳой, қушлар,
қушлар,
қушлар,
Қанот қоқиб келинглар,
саъва,
майна,
булбуллар.
Сизга термулар кўзлар...
Бизга ортиқ ёқади
Қувноқ кўшиқ — куйингиз!

Шоир боланинг табиат ҳодисаларига, ҳашорату жониворларга, айниқса, капалакка қизиқишини, меҳр-муҳаббатини кичкинтойларга хос сўз ва оҳангга ифодалаб, ҳаётга диққат-эътиборини оширади, кучли завқ уйғотади, капалак образи орқали китобхонда инсоний туйғуларни шакллантиришга ҳаракат қилади.

Уч, уча бер, уча бер,
Гўзал боғчам — гулшанда.
Сира озор бермайман,
Севгим, фикрим ҳам санда.
Капалакжон, капалак,
Қанотларинг ипакдек;
Дўст бўлайлик иккимиз,
Тўхта, сўзлайин андек!

Зафар Диёрнинг “Бинафша” шеърини ёддан билмаган ўқувчи бўлмаса керак. Шеър ўзининг равон ўқилиши, қофияларининг жарангдорлиги билан ўқувчини ўзига тортади:

Бинафшахон, бинафша,
Кулишларинг чиройли;
Боғимизда очилиб,
Туришларинг чиройли.

Шоирнинг “Мамлакат”, “Казбек”, “Тилсиз ўртоқ” “Мадриддан келган меҳмон” каби шеър ва достонлар “Тантана” тўпламидан ўрин олган. Бу асарлар шоирнинг дининг ҳар тарафлама юксалишидан далолат берувчи лирик-эпик асарлардир.

Зафар Диёр болаларнинг хатти-ҳаракатларини, ориинтилишларини яхши билади. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, унинг “Кел, учайлик Шимолга” шеъри фоядада характерлидир. Бунда шоир “Куёш тушмайди” ган кутбни бориб кўришни орзу қилган боланинг лирик образини гавдалантиради. Ёш боланинг мурғак хаёли шимоллий кутбни бориб кўришни, ундаги ҳодисалар билан танишишни хоҳлайди. Шоир лирик қаҳрамоннинг улуг мақсадларини эришиш учун фан ва техника асосларини амалда эгаллашти кераклигини чуқур англайди. Буни шоир моделча яшаш воситасида кичик ёшдаги болаларнинг руҳиятига мос, содда ҳолда тушунтиради ва уларда катта ишларга — қаҳрамонликка ҳавас уйғотади:

Ёш бўлсам ҳам майлига
Қанот боғлаб учайин;
Муз саҳроси Кутбнинг
Сирин мен ҳам очайин.
Ҳой, суюкли моделчам,
Тайёрмисан сафарга?
Фикрим сенда ҳаминча,
Кел, учайлик Шимолга!

Шоир довиюрак учувчиларнинг тарихда биринчи бўлиб кутб йўлини очганлиги билан болаларни таништириб, уларни Чкалов каби мард учувчи бўлишга ундайди.

Шу нарса характерлики, шеърда Зафар Диёр болаларнинг янгиликка интилиши ва қизиқишини қизғин қўлдан қувватлайди, улардаги олий ҳис-туйғуларни ўстиришнинг ватанпарварлик ҳисларини таркиб топштиришга ёрдам беради. Шоир бундай юксак туйғуларни бадий, содда, тасвирчан ва мазмундор мисралар билан ифодалайди:

Бутун дунё англасин
“Бир моделист кепти, — деб
Янги авлод байроғин
Кутб узра тикди, — деб”.

Бу мардлик ва маҳорат,
Бу куч-қувват, жасорат
Инсонларга йўлдошидир,
Уларга хос қўлдошидир,
Бутун борлиқ-табиат
(Бу сўзларим ҳақиқат)
Бўйсунажак инсонга
Гул тутажак ул жонга.

Шоир инсоннинг ақл-заковати, куч-қудрати ҳақида фикрлар экан, муболагага зўр беради, инсонни ҳатто табиатни ҳам ўзига бўйсундирувчи куч сифатида таъриф этади. Албатта, бу фикрлар турғунлик даврининг оқибати-дир. Негаки, “Сирдарёнинг жиловланиши” бугунги кунда халқимизга қимматга тушмоқда. Бир сўз билан айтганда, табиат инсонларнинг бошбошдоқлик хатти-ҳаракатлари учун шафқатсиз ўч олмоқда. Бундан бу асар мутлақо керексиз ёки зарарли асар, деган хулосага келмаслик зарур. Асар китобхонларни меҳнатсеварликка, яратувчиликка, табиат билан инсон муносабатида муҳаббат туйғулари бўлиши лозимлигига ундайди. Бу фикрини янги усул — тўғўтлоқларни жонлантириш орқали ифода этади.

— Ҳой, мард ўртоқ, мард ўртоқ...
Қара қанча кенг ўтлоқ
Сувсизликдан дили доғ,
Унинг оҳин учириб
Дилдан доғин ўчириб,
Чаманзорга айлантир,
Мангуликка шодлантир.

Достонда шу тариқа халқимизнинг азалий орзуси — чўл-биёбонларни боғ-роғларга айланттириш ўзининг бадий ифодасини топган.

Зафар Диёр достоннинг ғоявий-бадий мукамаллиги учун қаттиқ ижодий меҳнат қилган. Асарнинг композицион тузилиши халқ эртақларига яқинлиги билан характерлидир. Шоир асарнинг сеҳрли, романтик, яъни ғоя-таъсирчан, ўқимишли бўлишини таъминлаш учун содда, ажойиб бадий-тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланган. Кенг ўтлоқ, саҳро, чўлларнинг сувга ташналиги ва унинг орзуси ҳақидаги “Битта тўйиб сув ичсак”

“Сув бер, менга сув бергин”, “Кўксимдан сўнг гул тергин”, саҳро ва унинг шамоли тўғрисидаги “Энг ғазабли, энг ўчли”, “харсанг тошдай қотаман, мисдек қизиб ётаман”; давр кишиларининг куч-қудратига оид “Чинордек зўр қомати, Гўрўғлидек савлати” каби тасвирий воситаларга бой мисралар орқали ифодалайди.

Бу асар ёш китобхонларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялаши билан ҳам муҳимдир.

Зафар Диёрнинг кўпгина асарлари меҳнат мавзуга бағишланган. Ана шундай асарларидан бири “Кичкина боғбон ҳақида достон”дир. Достонда болалар ва ёшлар дов-драхтларни экиш, парвариш қилишга чақирилиб, меҳнат завқи ва аҳамияти куйланади. Бу ғоя Шотурсун образи орқали ифодаланади. Кичик қаҳрамон отаси билан биргалашиб мевали драхтларни парвариш қилишга, “Қўлда кичик кетмон” билан боғларни яшнатишга меҳр қўйиб, меҳнатда ўзини кўрсатади.

Зўр ғайрат ва катта иштиёқ билан ишга киришган Шотурсуннинг ўзи парвариш қилиб юрган бир туп олмаси барвақт нишиб, мўл-кўл ҳосил беради. Бола бир йили ялқовликка берилиб, олмага қарамай қўяди. Шоирнинг маҳорати шундаки, олмани жонлантириб унинг сўзлари орқали болаларга бўладиган фикрни айтади:

Бу йил эса Шотурсун
Ғайратинг йўқ унчалик;
Берилмассан деб эдим
Ялқовликка бунчалик.
Аҳволимни сўрмадинг,
Оқламадинг танамни;
Курт-қумуреқа талайди,
Эртадан кеч мевамни.

Олманинг бундай аянчли аҳволи Шотурсунга қаттиқ таъсир қилади ва у ўз хаго-камчиликларини тўла англайди. Олманинг тилидан айтилган, “Иш ёқмасга, ялқовга мен ҳам энди душманман” деб, ғайрат билан яна иш бошлаб юборади. Зафар Диёр ўқувчида Шотурсунга нисбатан меҳр уйғотади, ундан ўрнак олишга чақиради.

Зафар Диёрнинг учинчи тўплами 1939 йилда “Шеърлар” номи билан босилиб чиқди. Унинг бу тўплами мавзу

жиҳатдан болаларбоплиги, қизиқарли мазмун ва образли ифодалари билан ажралиб туради. Бу эса Зафар Диёрнинг ижод сирларини тобора мукаммал эгаллаб бораётганини, болалар ва ёшлар ҳаётини яхши ўрганиб, улар учун пухта баркамол асарлар яратиш йўлида тинмай ижодий меҳнат қилаётганини кўрсатади.

Тўпламдаги “Амударё бўйида” шеърида шоир ўлка чегарачиларининг лирик образини маҳорат билан яратган. Шеърда болаларни чегара соқчиларининг ҳаёти, уларнинг масъулиятли ва фахрли бурчи билан таништиради.

“Кутб кўшиғи” шеърида эса шоир олам яралганидан бўйларнинг куч-қудратини зўр маҳорат билан куйлайди.

Зафар Диёр кўп шеърларида ватанпарварлик, ватанга муҳаббат ғояларини илгари суради. Болаларни ватаннинг муносиб фарзандлари бўлиб етишишга ундайди. Бу учун уларга билим манбаи бўлган китобни севиб, фан асосларини чуқур эгаллашлари зарурлигини уқтиради. Бу ғояни “Китоб, менинг дўстимсан” шеърида шундай тасвирлайди:

Варақласам бир бошдан
Кувнаб бағрим очилур.
Олтин ҳарф-сўзлардан
Тотли маъно сочилур.
Шунинг учун дейманки:
Китоб, менинг дўстимсан!

Зафар Диёр китобнинг моҳиятини болалар онгига осон сингдиришда жонлантириш воситаларидан усталик билан фойдалана олган. Шоир китобни бола тилидан шундай таърифлайди:

Ҳар саҳифанг мен учун
Бир ҳикоят сўзлайди,
— Ўқиб, олим бўлгин, — деб
Яхши ният кўзлайди.

Шоир китоб боланинг энг яқин, меҳрибон дўсти, ғамхўр ўртоғи деб кўрсатгач, уни жон-дилдан севган боланинг жонли қиёфасини чизади:

Сени жондан севаман,
Мени тилга ўргатдинг,
Ҳаля қилиб илм-фан
Ёруғ йўллар кўрсатдинг.

Шоир китобнинг моҳиятини болаларга чуқурроқ аңглатишда, уни таъсирчан қилиб гавдалантиришда: “Бахтим кулар китобдан”, “Кувнаб бахтим очилур”, “Ёш ўйноқи кўзларим шуур олар китобдан” каби истнораларни ишла-тиб, шеърнинг бадий таъсирчанлигини янада оширган.

Зафар Диёр иккинчи жаҳон уруши йилларида “Ўзбекистон овози” (“Қизил Ўзбекистон”) газетасида адабий ходим бўлиб ишлади. Айни чоқда, у тинмай, самарали ижод этди. Шоирнинг “Фунчалар”, “Серқуёш ўлка”, “Она кўшиғи”, “Бизнинг оила”, “Қаҳрамон”, “Танкист”, “Улуг байрам”, “Курол беринг менга ҳам!”, “Қаҳрамоннинг келиши”, “Биз яшамок истаймиз”, “Кўриқчиликда” сингари жанговар шеърлари шу йилларда яратилган.

Зафар Диёр бахтли болаларнинг гўзал боғлардан, чаманзорлардан, ранг-баранг гуллардан, баҳордан олган қувончини “Баҳор келди”, “Орзу”, “Қалширғоч”, “Кушлар ҳақида кўшиқ”, “Бинафша” каби шеърларида содда, равон тилда, оҳангдор, энгил қофияли, ўйноқи мисраларда шоирона талқин этади ва улар қалбида ҳаётга меҳр уйғотади.

Зафар Диёр бугунги ўзбек болалар драматургияси та-раққиётига ҳам баракали ҳисса қўшди. У болалар ҳаёти ҳақида “Бахтли ёшлик”, “Ёш ватанпарварлар”, “Омонат”, “Уч оғайни” каби қатор драмалар ёзди.

Ўзбек болалар насрини ривожлантиришда ҳам Зафар Диёр ўз ҳиссасини қўшган ёзувчидир. Унинг “Жўнатиш”, “Чўпон қизи”, “Ножўяликлар” каби ҳикоялари шулар жумласидандир.

Зафар Диёр болалар адабиётининг ҳамма жанрларида қалам тебратди. У болаларнинг турмуши, талаб-эҳтиёжла-ри ҳамда орзу-тилакларини, турмушини, уларнинг руҳия-тини пухта билганлиги учун болаларнинг ёшига, онг-ту-шунчасига мослаб, ғоявий-бадий жиҳатдан пухта асар-лар яратди.

Зафар Диёр турли ёшдаги болаларнинг тилини яхши ўрганиб, улар учун содда, равон, ширани тилда, ўйноқи вазнларда оҳангдор, таъсирчан шеърлар ёзди.

Шоир ўзининг кўшиқ ва шеърларида ҳамда бошқа асарларида ёш китобхонларни улуғ юртимизнинг беҳисоб бойликлари билан фахрланишга, келгусида яхши ҳаёт бунёд этишлари учун астойдил курашувчи, онгли, маданиятши, ватанпарвар кишилар бўлиб етишиш учун аъло баҳолар билан ўқишга чақиради. У ёш авлодни меҳнатга муҳаббат билан қарашга, ростгўй ва интизомли бўлишга ундади уларда ватанпарварлик, дўстлик туйғуларини ўстиришга **катта эътибор** берди. Унинг асарлари давр болалари ва ёшлари учун завқ бағишлади, уларни ўқиш-ўрганиш ва камол топиш учун курашга руҳлантиради.

Ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига шеър кўшиқ, дoston ва эртаклари билан жуда катта ҳисса қўшган Зафар Диёрнинг асарларини болалар ҳамон севиб ўқийдилар ва юксак қадрлайдилар.

ҚУДДУС МУҲАММАДИЙ (1907—1997)

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеъринининг тараққиётида Қуддус Муҳаммадийнинг роли катта.

Қуддус Муҳаммадий 1907 йилда Тошкент шаҳрида меҳнатқаш деҳқон oilасида дунёга келди. Бўлажак шоирнинг отаси Муҳаммад Алибек Абдураҳмонбеков эскича саволи киши эди. У дастлабки маълумотни ўз отасидан олди.

1925 йилда отаси вафот этгач, Қуддус Муҳаммадий аввал амакисиникида, сўнгра эса мактаб-интернатда тарбия олади. Интернатда Қ. Муҳаммадийнинг биринчи шеърини “Чувалачи” майдонга келади ва бу ерда чиқадиган “Кўёш” номли деворий газетада босилиб чиқади.

Шу илк машқларидаёқ бўлажак шоирнинг нафосат олами кузатиш ва бадий идрок этиш таланти ҳамда умумлаштириш маҳорати яққол кўринади.

У етти йиллик мактабни муваффақиятли тамомлаб, Ташкент қишлоқ хўжалик техникумига ўқишга киради. Бу ерда у болалар учун шеърлар ёза бошлади. Унинг “Тонг ўйини”, “Паранжи”, “Аҳмад ва асалари”, “Селекция станцияси” номли шеърлари ўша даврда нашр этиладиган газета ва журналларда босилиб чиқади.

Қ. Муҳаммадий 1931 йилдан мактабда ботаника ўқитувчиси бўлиб ишлайди, шу билан бирга Ўрта Осиё давлат университетининг биология факультетида ўқий бошлади.

Болалар уйидаги ва университетдаги ҳаёт, меҳрибон мураббий ва муаллимларнинг ғамхўрликлари Қ. Муҳаммадий қалбида бир умр ўчмас из қолдиради. Бу ердаги ўзаро дўстлик бўлажак шоир қалбини тоғдек кўтариб юборади.

Қуддус Муҳаммадий Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғуломларни устоз деб билган, улардан ўрганган, доимо мулоқотда бўлган. Илк шеърларидан бири — “Тонг ўйини” орқали улкан адиб Ойбек билан танишади. Ойбек бу истеъдодли болалар шоирини ҳаминша қўллаб-қувватлаб, ижодига ғамхўрлик қилиб келган.

Бир куни Ёзувчилар уюшмасида мушоира бўлади. Мушоирага раислик қилаётган Ҳамид Олимжон шеър ўқиш билан “Саъва сайраркан” шеърини ўқийди. Қ. Муҳаммадийнинг ижодий қобилиятини пайқаган Ҳ. Олимжон шеър туғани билан уни ёнига чақиртиради. Қачондан бери шеър туғани, қаерда ишлашини суриштириб, шеър маъқуллиги ҳақида тўхталиб, мана шундай ажойиб шеърларни кўпроқ ёзишни таъкидлайди.

Қуддус Муҳаммадий ижодига хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири ҳозиржавобликдир. Шоир асарларида она-Ватанга муҳаббат, аъло ўқиш, хулқ-одобда бошқаларга намуна бўлишга даъват этиш, фан ва техникани ўрганиш муаммолари асосий мавзулардан ҳисобланади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Қуддус Муҳаммадий Ислом шоирга адабий котиблик қилади. Бу ерда у халқ оғзаки ижоди намуналари билан яқиндан танишади. Ислом шоирдан кўп нарсаларни ўрганади.

“Ўқувчига эсдалик” номи билан босилиб чиқди. Шундан кейин унинг 60 дан зиёдроқ турли ном ва тиллардаги китоблари нашр этилди.

Қуддус Муҳаммадий доимо зарур мавзуларда асарлар яратиб келди. Ҳар бир шеърни кундалик ҳаётимиздан олиб ёзди. Ёзганда ҳам қизиқ ёзди, қизғин ёзди, соз ёзди. Бола-

ларни ўқишга, хунар ўрганишга, одобли бўлишга, меҳнатга чақирди, қизиқтирди, ёрдам берди. Буни шоирнинг "Ўқувчига эсдалик" шеърида кўриш мумкин. Асарда мактаб ўқувчисининг маънавий қиёфаси ва вазифаларига муфассал тўхталиб, ўқиш, билим ўрганиш зарурлигини ташкиллайтиди:

Бўлай десанг боғбон,
Ё Ватанга посбон.
Ё осмонда учувчи,
Ё денгизда сузувчи,
Нимани қилсанг тилак,
Барига ўқиш керак.

Санъаткорнинг қайси туркумда яратган асарини олинган барчасида ҳаётбахш руҳ, даъваткорлик, болани нимагадир чорлаш, яхшилик, аъло ўқиш, ахлоқ-одобли бўлишда бошқаларга ўрнак кўрсатиш, қушлар ва жониворларга меҳробон бўлишдек ибратомуз маъно ва мазмун ётади.

Шоир ўқувчи болалар ҳаётининг фақат энг муҳим, ҳақиқат қилувчи аҳамиятга эга бўлган масалаларинигина қаламга олди ва уларни бадиий жиҳатдан ёрқин ва ифодали қилиб тасвирлашга уринди. Бу эса у томонидан ишлатилган тасвирлаш воситаларининг нақадар ўринли ва мазмундорлигини тасдиқлайди, образли ибора энг қисқа ифодали ва мазмундор ибора эканини исботлайди.

Шоир шеърда юмористик элементлардан ҳам ўринли фойдаланган:

Чирманда эмас доска,
Чалаверма ҳавасга,
Бўрни қурт деб ўйлама,
Чўнтагинги бўяма.

"Ўқувчига эсдалик"

Куддус Муҳаммадий софдил, аълочи ўқувчи болаларнинг самимий севади, ўз шеърларида бундай болаларни мактабнинг уйда, "Яша, Омон!", "Беш", "Солижоннинг дарсхонаси" ва бошқа шеърлари аълочи ўқувчилар ҳақида

яратилганлиги билан муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Шоир бу шеърлари орқали аъло ўқиш, тинмай меҳнат қилиш билангина илм-фан сирларини эгаллаш мумкинлигини болалар қулоғига қуяди.

Куддус Муҳаммадий ижодининг яна бир муҳим қирраси сатирик ва юмористик асарлари билан боғлиқ. "Номсиз эркатойлар ҳақида", "Дум", "Аҳмаджонга уят", "Лашанга", "Равшанжоннинг қўли тилга кирди" каби кўнлаб шеърларида болалар характеридаги ярамас одатлар аёвсиз танқид қилинган. Айниқса, шоирнинг "Дум" шеъри шу жиҳатдан характерлидир. Улгурмовчи, уйга берилган насаф ва назмда ёзилган кўнгина асарларни биламиз. Аммо Қ. Муҳаммадий "дум" устидан кулиш учун мутлақо янги сўз ва образ топган.

Шеър қувноқ мисралардан ташкил топган бўлиб, болаларнинг руҳига, педагогик хусусиятига мос тушади:

Бир мактабда гап миш-миш
Турғуннинг думи бормиш.

Дум билан юриш инсон шаънига ярашмаслиги, иккичи, қолоқ, ишёқмас Турғунларнинг бундай ярамас думдан қутулиб кетиши зарурлиги асарнинг бундай мантиқий ҳулосасидир.

Шоир ижодига назар ташласак, меҳнатга муҳаббат мавзуси алоҳида ўрин тутишини айтиш мумкин. "Бобомнинг меҳнати", "ГЭС қурилиши", "Мироб", "Бу бинони ким қурган?", "Этик", "Мадраим пайвандчи", "Мамажон шо-фёр" ва бошқа шу каби шеърларда меҳнат симфонияси жанрларда меҳнат аҳлини севиш, уларнинг бунёдкор фаолиятларини қадрлаш биринчи ўринда тасвирланади.

"Этик" шеърининг қаҳрамони Солижон деган бола. У ҳали кичкинтой бўлишига қарамай мушоҳадаси ўткир, одобли. У "Ўрдак бурунли кавказча этинига гард юқтирмайди". Шунга кўра уни олифга бола экан, деб ўйлаш ҳам мумкин.

Шоир Солижон билан унинг этини орасидаги муносабатни қаратади. Этик ўзининг чиройли кўз қилмоқчи бўлади.

Кўп чиранма ҳуснингга,
Раҳмат деб кўп бир марта
Сени тиккан устангга.

Солижоннинг “ўрдак бурунли кавказча” этигини “пуф-пуфлаб” кийиб юриши — унинг тикилишига сарф қилинган меҳнатни яхши билишидан, эъзозлашидан. Болалар табиатдан олам ва одам сирларини билишга астойдил қизиқади. Шоирнинг “Дунёда энг кучли нима?” шеъри ана шу қизиқишнинг бадий ифодаси сифатида эътиборга лойиқ. Шоир филни “тоғни ортсанг кўтаради”, шерни “филни ҳам тикка ейдиган”, сувни “дарё, сой, irmoқлари, булоқлари кўп”, совуқни “дарёларни тош қотирган”, иссиқни “қиш совуқни қочирган”, тоғларни “тоғу тошни қулатар”, кўёшни “қаримайди, ўчмайди” деб ҳар хил мавжудот ва ҳодисаларга хос характерли хусусиятларни ғоят жонли қизиқарли ифодалаб, уларни болаларнинг суҳбати орқали поэтик равишда гавдалантиради. Буни ўқиган бола ҳодисаларнинг кучи нимадалигини, уларнинг ҳаётдаги ўрнини тушуниб олади. Бу боланинг фикрини, қобилиятини, онгини, дунё ҳақидаги тушунчасини оширади. Айниқса, ёш китобхон дунёда куч-қудрат, ақл-заковатда инсонга тенг келадиган ҳеч нарса йўқ эканлигини билиб олади:

Ўша кучли ўзимиз,
Борлиқнинг эгасимиз...
Хотирингиз бўлсин жам,
Дунёда кучли одам!

Мактаб ўқувчилари ҳар йили неча минг тонналаб темир-терсаклар йиғиб топширадилар. Бу ҳол анъанага айланиб кетган. Мактаб ўқувчилари бу ишга астойдил киришиб “ким кўп тўплашади” ўйнайдилар. Натижада, мусобақалар қизиб кетади. Шоир темир-терсак йиғиш чоғидаги ўқувчиларнинг қизгин меҳнатини, темир-терсакларнинг халқ хўжалигидаги моҳиятини, улардан нималар тайёрланишини “Темирлар ўйини” шеърида ифодалайди. Темирлар ўйинини ифодалашда шоир уларбоп восита оҳанг топган. Шеърни ўқир экансиз, темир-терсакларни жонлантириш асосида уларнинг ҳар бирига ўзига хос тасвир топиши ва ғояни образли ифодалай олишини кузатиш мумкин:

уларнинг ўзлари тилидан сўзлатади, ҳар қайсисига хос ва **мос сифатларни** топади. Дейишар: “Юринг, юринг”, “Биқачон бўламиз ЗИЛ?”, “Тракторга винт бўлиб, Пахта майдонин кўрай”, “Қурилишга борамиз”, “Темир, меҳнаткаш дўстим” каби жонлантиришлар шеърнинг ғоявий-бадний томондан юксак бўлишини таъминлаш билан унинг таъсир кучини оширган.

Шоир шеърнинг енгил вазнда, равон ва оҳангдор бўлиши учун ёрқин қофиядош сўзларни топа олган:

Синиқ перо дикиллаб,
Бузуқ ручка ликиллаб...
Темир ишин биламан,
Қайда кўрсам иламан,
Мактабга топшираман
Заводга ошираман, —

каби поэтик тасвирлар шеърнинг ғоявий-бадний мукамаллигини таъминлаш билан унинг тарбиявий аҳамиятини ҳам оширган.

Табиат гўзаллигига бўлган улкан муҳаббат шоирга ҳаммаша ҳамроҳдир. Мактабда муаллимлик қилиб юрган пайтида барг мавзусини ўтар экан “Баргжон” шеърини ёзди. Шу тариқа унинг “Момақаймоқ”, “Қоқи ўт”, “Богимизда бир нок бор”, “Тут”, “Толим гуллайди-ю нега мева тутмайди”, “Ток дарахти бир хил-у, узуми нега ҳар хил”, “Шафтоли доктор”, “Асалари, Аҳмаджон” каби шеърлари пайдо бўлди.

Шу жиҳатдан шоирнинг Ҳамза номидаги республика давлат мукофотига сазовор бўлган “Табиат алифбоси” туркумига кирган бешта тўплами характерлидир. Шоир бундай тўпламларга кирган шеърларида табиат ҳодисалари, нарсалар ва буюмлар, коинот мўъжизалари ҳақида поэтик хулосалар чиқарган. Бу хулосалар ғоят болаларбопдир. Чунончун, лар эригини ернинг гимнастика қилиши деб таърифласа, лар эригини кичкиналигидан уялишидан деган хулосага келди. Хуллас, табиат мавзусидаги ҳар бир шеърда шу тариқа болалар характери ва тушунчасига хос ибратли фикр ифода этилади.

Қ. Муҳаммадий ёш китобхонлар қалбида табиат ва инсон куйчиси сифатида ҳар доим эъзозда.

Меҳнат тошди
Ғайрат жўшиб.
Ҳаёт қайнар
Зафар қучиб.

Илёс Муслим ўзининг “Миқти келди” (1933) поэмаси билан 30-йиллар ўзбек болалар дostonчилигини бошлаб берди. Достонда эркин, тинч ва осуда ҳаётни бунёд этиш учун кураш Миқти ва бошқа образлар мисолида очиб берилди.

Илёс Муслим 1942—1947 йилларда армия сафида хизмат қилади. Немис-фашист босқинчиларига қарши кураш олиб боради. Биринчи Белоруссия фронтида ҳарбий муҳбир бўлиб ишлайди. “Ёвни тутдай тўкамиз”, “Адолат жанги”, “Маршрут — Берлин!”, “Тўпчиларга”, “Яшна Ватан!” ва бошқа ўнлаб шеърлари уруш йиллари маҳсулидир.

1947 йилда ҳарбий хизматдан бўшаган Илёс Муслим нашриётга қайтиб, ижодий ишга берилди. Унинг “Тўпчилар”, “Бизнинг мактаб”, “Сенинг совған”, “Тилла кўнғиз”, “Ишчан асаларилар”, “Ойлар айтишуви”, “Ойлар ва райҳон”, “Кўрик”, “Биринчи совға” каби китоблари ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига баракали ҳисса бўлиб қўшилди. Бу тўпламлар ёни китобхонларнинг ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбиясида етакчи роль ўйнаб келаётир.

Илёс Муслимнинг қайси асарига назар ташламанг, унда давримизнинг болалар адабиёти олдида турган муҳим ишлар тасвирлари, кичкинтойлар олдида турган муҳим ишлар тасвирлари казига қўйилганини кўриш мумкин. Масалан, “Мактабим” асарини олиб кўрайлик. Унда дунёда мактабдан мактабга муътабар жой йўқ, гўёки “она каби меҳрибон” бир мактабнинг саводини чиқарадиган, ўзини ўзига танитадиган, онги ва ақлига ақл қўшадиган улкан маскан, деганга илгари сурилади. Шунингдек, асарда боланинг мактабдан беҳад миннатдорлиги, ўзининг олдида турган бир қатор вазифалар, эл-юртга содиқ хизматкор бўлиш учун аввало мактабда яхши ва намунали ўқиш кераклиги содда ва раво мисраларда ифода қилинган:

Аъло ўқишдир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Қадрдоним мактабим!

вар қиздаги энг яхши фазилатлардан бири унинг меҳнати меҳр-дили билан берилишидир. Буни шоир турли исторалар ёрдамида ифодалайди:

Чақнаб турган қувноқ кўзини
Кўлингдаги ишдан олмайсан.
Ишни ҳар кун олиб ёнингга,
Зеҳн қўйиб кашта тикасан.

Шоир чевар қиз ўзининг бутун меҳр-эътиқоди билан тиккан каштасини онасига совға қилиши боланинг онага бўлган чексиз муҳаббатини, у давр ёшларига ҳислатларга эга эканлигини улуғлайди.

Шоир “чақнаб, қувнаб турган кўзларинг”, “дилдан тошиб чиққан сўзинг”, “жажжигина бармоқчаларинг”, “сен **онангнинг** кичик йўлдоши” каби мисрларда каштачи қизнинг ёқимли хислатларини очиб, уни ўқувчиларга намуна қилиб кўрсатади.

Илёс Муслим жисмоний меҳнатни мактабгача тарбия ёшидан бошлашни афзал кўради. Ўзининг бу эзгу ниятини у “Ойхон билан райҳон” деб номланган жажжигина бир шеърда жуда лўнда қилиб таърифлайди.

Ойхоннинг оддий ва соддалиги, тиришқоқ ва уздабуронлиги ҳатто, катта ёшдаги болаларни ҳам қойил қолдиради. У ҳар хил кўк-кўчатлар экади. Гап шундаки, ерга кўчат экиш бошқа, уни парвариш қилиш бошқа. Ойхон кўк-кўчатларга меҳр билан қарайди. Тагини чопади, сув қуяди. “Жамбил, сада, ош райҳон” кўм-кўм бўлиб вояга етади. Айниқса, “Ойхоннинг сочи каби қуюқ ўсади райҳонлари”. Райҳондан истеъмол қилиб кўрганлар меҳнат-каш қизчага раҳмат айтиб, миннатдорчилик билдирадилар:

Боболар насиҳатин
Эслаб севинчга ботди.
Ҳалол меҳнат роҳатин
Ойхон ҳам шу кун тотди.

Бугунги ўзбек болалар адабиётининг атоқли вакили Илёс Муслимнинг бундай жозибали шеърлари жуда кўп. Унинг фазогирларга бағишлаб яратган “Ракетамиз учди ойга”, “Тўрт ботир”, “Кичик Андриян”, “Ҳайкал” ва бошқа

Шоир Адҳам Раҳмат ҳақида гап кетадиган бўлса, у биринчи навбатда мактабгача тарбия ёшидаги болалар куйчиси сифатида эъвозланади. Адҳам Раҳматнинг жажжичисига бағишлаб ёзган қувноқ шеърлари, қанотли кўшиқлари, ажойиб-ғаройиб эртақ-достонлари ҳар бир хонадонга, ҳар бир болалар боғчасига кириб борган. Бунга унинг қушлар ва паррандалар ҳамда ҳайвонлар ҳақида яратган асарларини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. “Келинг, қушлар” асари ўйноқи оҳанги ва фикрнинг очик-равонлиги билан ажралиб туради. Бола тилидан ҳикоя қилинган бу асарда қушлар ўзга юртлардан қишлаб қайтиб келганларига қадар бизнинг она ўлкамизда қанчадан-қанча ижобий ишлар амалга оширилганлиги — каналлар қазиб, чўл-биебонлар ўзлаштирилиб, боғлар бунёд этилиб, айниқса, қушларнинг эркин парвоз қилиб қувнаб, сайраб яшашлари учун беқиёс катта имкониятлар муҳайё этилганлиги чиройли ифодага эга:

Келинг қушлар,
Келинг қушлар,
Келинлар!
Бизлар қурган
Каналларни
Кўринлар!
Сизлар учун
Янги боғлар
Қилдик биз,
Мирзачўлга
Ноёб гуллар
Эклик биз.

Қанот ёйиб
Зерикмайин
Ўйнангиз.
Хўп ёқимли
Куйларни сиз
Куйлангиз
Келинг, қушлар,
Келинг, қушлар!
Келинлар!
Шу гулистон
Чаманда сайр
Қилинлар!

Ҳаётда ҳамма болалар ҳам парранда ва жониворларга муҳаббат билан муносабатда бўлавермайди. Айрим болалар паркунада қурт-қумурсқаларни еб, бобо-деҳқонларга катта мадад беришларини билмайдилар. Адҳам Раҳмат бундай ҳолга бепарво қарамайди, “Қушча ўғриси” шеърини ёзди. Қосим ўжарлик қилиб на ўтқинчи чолнинг қушининг боласига озор берма, увол бўлади, худо бу ишинг учун сени жазолайди, дейишига, на она қушнинг шохдан-шохларини олаётганида дарахтдан қулаб, қўли синади.

Адҳам Раҳмат ўжар Қосимга ортиқча панд-насихат қилмайди. Аксинча, кимки ўжар, ўзбошимча бўлса, ўзидан катталарнинг гапларига қулоқ солмайдиган бўлса, ундай болаларни ҳаётнинг ўзи жазолайди, деган чиройли хулосани тўрт мисра шеърда бериб қўя қолади:

Қушнинг азобин
Тортди бир ойлаб.
Синдириб кўлин
Ётди вой-войлаб.

Адҳам Раҳматнинг “Қалдирғоч, илон ва бешиктерватар” асари жуда завқли. Ёш китобхон асарни ўқий бошлаши билан сеҳрланиб, охири нима билан яқунланишини сабрсизлик билан кутади. Асар гоёси жуда оддий ва ҳаётий. Қушларнинг боласини илон яхши кўради, дейди боболар. Буни Адҳам Раҳмат масалда жуда чиройли, ҳаяжонли қилиб берган. Она қалдирғоч овқатга кетган. Вақтдан фойдаланиб, илон харига ёпишиб палапонларнинг олдига чиқади: оҳ, онаси келмаса иш бўлади кўп ёмон!

Она қалдирғоч воқеадан хабар топиб, дўсти бешиктерватарни зудлик билан топиб келади. Бешиктерватар илоннинг додини беради.

Болаларни ейман деб
Ростлаганда ўзини.
Бирдан бешиктерватар
Ўйиб олди кўзини
Илон кўздан айрилиб
Тушди ерга юмалаб.
Бир тешикка кирди у
Ўзин зўрға амаллаб
Шундай қилиб қушчалар
Қутулиниди ўлимдан.

Масалда бировга чоҳ қазисанг, унга ўзинг йиқиласан, деган фикр илгари сурилади.

Жаҳон болалар адабиётининг кўзга кўринган вакилларида бири Сергей Михалков Адҳам Раҳматнинг “Дум” асари ҳақида сўз юритиб: “Бу думнинг узилиб тушмай, болаларни кулдириш учун ҳалигача қимирлаб тургани яхши, албатта”, деб эртақ-достоннинг тарбиявий аҳамия-

тига юксак баҳо берган эди. Ҳақиқатан ҳам Адҳам Раҳматнинг сюжети Виталий Бианкидан олинган бу эртак-поэмаси китобхонлар орасида шуҳрат топди ва қайта-қайта нашр этилаётир.

Бу асар болаларнинг тушунчасини кенгайтиришда ва сўз бойликларини оширишда катта роль ўйнайди, уларни ақли, фаҳм-фаросатли бўлишга даъват этади, ҳаддан зиёд ўй-хаёлга берилмасликка чақиради.

Фаҳм-фаросатсиз пашша ҳайвон, жонивор ва ҳашаротлардаги ўзларига ярашиқ думларни кўриб, ўзида ҳам ана шундай чиройли дум бўлишини орзу қилиб қолади. У ўзининг бу орзу-ниятини амалга ошириш мақсадида турли нарсалардан дум сўрайди, фаросатсизлиги туфайли ўзини ўзи шарманда қилади. Мана кийикнинг пашшага жавоби:

— Ўзинг қандай махлуқсан,
Думни бериб бўлмайд.
Агар думим бўлмаса
Болаларим кўрмайди.
Қувиб қолса бўрилар
Бекинаман ўрмонга,
Болаларим югурар
Мен бекинган томонга.

Мен бекинган жойимдан
Чиқармайман унимни,
Кўрсатаман уларга
Фақат оппоқ думимни.
Думни кўрган болалар
Мени топиб олади.
Душманларим тополмай
Оғзин очиб қолади.

Сурбет пашша барчадан дакки эшитишига қарамай, дум сўрашда давом этади. Охири сигирга мурожаат қилади. Сигир оқ кўнгиллик билан унинг илтимосини рад этади. Лекин сурбет пашша ундан узр сўраб, нари кетиш ўрнига сигирнинг устига қўниб, уни чақа бошлайди. Шоир ҳам:

Жаҳли чиқди сигирнинг
Индамайин тик турди.
Пашша яна чаққанда
Думи билан бир урди.
Дум зарбидан пашшанинг
Нафаслари тикилди.
Тил тортмасдан шум пашша
Шунда ерга йиқилди, —

дея асарга якун ясайди.

Шоир қурт, балиқ, қизилиштон, тулки, сигир образлари орқали болаларга ҳайвонлар, турли жониворларнинг

тузилишларини, уларнинг ҳаётларини ҳикоя қилиб беради, булар воситасида пашшанинг ифлос, зараркунанда эканлигини очиб ташлайди.

Адҳам Раҳматнинг “Ботир бола” эртак-дostonини кичик мактаб ёшидаги болалар севиб тинглайдилар. Халқ эртаги асосида ёзилган бу эртакда камбағал-қашшоқ овчи йигит ҳақида гап боради. Овчи кунлардан бир кун турна-подшони тутиб олади. У йигитдан мени қўйиб юбор деб илтижо қилади. Овчи ишонувчан. Бу камбағал ҳаётда ҳаммага ишонади, ҳатто турнага ҳам. Йигит қўлидан озод бўлган турна:

Раҳм қилдинг менга сен
— Яхши бола экансан
Кўп тортиқлар берурман
Агар борсанг сенга мен, —

деб унга ваъда беради.

Камбағал бола яхши ният, катта умидлар билан турна-подшоникига боради. Турна ваъдасида туриб, бола талаб қилган “Очил дастурхон”ни беради. Бу дастурхон оддий эмас, сеҳрли экан:

Севингандан болажон
Дебди: — Очил дастурхон,
Кенг очилиб кетибди,
Бирдан шунда дастурхон.
Турли-туман овқатлар
Дастурхонга тўлибди.
Она-бола ейишиб,
Тўйиб хурсанд бўлибди.

Камбағални туянинг устида ит қошибди, деганларидек, дастурхоннинг таърифини шу ернинг подшоси эшитиб қолиб, уни боладан тортиб олади.

Оддий овчи бола энди подшодан қандай бўлмасин қасд олиш, ўзи каби эзилган, бева-бечоралар учун жангга кириш ўй-хаёли билан ёнади. Бу йўлда унга дўсти турна-подшо ёрдам қўлини чўзиши, қовоқни бериши ва боланинг довиюраклик билан жангда ғолиб чиқиши тингловчида яхши таассурот қолдиради:

Подшо қараб турармиш,
Бола қўйиб қовогин.
Дебди, — Қани чиқинглар!
Подшонинг аскарларин
Чуқурларга тиқинглар!
Шунда қовоқ ичидан
Беҳад аскар чиқибди.

Улар зolim подшонинг
Аскарларин йиқибди.
Бола енгиб подшони
Хурсанд бўлиб кетибди.
Эл-юрти болани
Кучиб, табрик этибди.

Бугина эмас, Адҳам Раҳмат “Бизнинг боғчамиз”, “Пил-ла курти боғамиз”, “Ойламит”, “Ёз ойлари” каби асарларида ҳам кичик мактаб ёшидаги болаларни катталарнинг меҳнатлари билан таништиради, болалар ҳам меҳнат жараёнида ота-оналарига бевосита кўмак берадилар.

Адҳам Раҳмат “Абдулла Набиев”, “Дўстлик” пьесалари билан катта-кичик болалар ўртасида яхши танилган.

Адҳам Раҳмат урушдан сўнг ҳарбий ватанпарварлик руҳи билан сугорилган бир неча китоблар ёзди.

Адҳам Раҳмат ўз асарлари билан Зафар Диёр, Мажид Файзий, Доржия Опшоқова, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир каби ёзувчилар қаторидан муносиб ўрин олган сўз санъаткоридир.

ШУКУР САЪДУЛЛА (1912—1972)

Шукур Саъдулла кичкинтойларга катта эстетик шавқ-завқ бағишлайдиган забардаст шеърлари, ёш китобхонни яхшиликка ўргатувчи эртақ-достонлари, аъло ўқишга, давримизга садоқатли кишилар бўлиб камол топишга даъват этувчи бадиий пишиқ ҳикоялари, ўтмиш ҳамда давримиз болалари ҳаётидан олиб ёзилган пьесалари, ёш қалбларни ларзага солувчи қиссалари билан ҳамма ёшдаги болаларнинг қадрдон ва суюкли ёзувчиси бўлиб қолди.

Шукур Саъдулла 1912 йилнинг январида Жиззах шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди, бошланғич маълумотни она шаҳридаги Наримонов номли мактабда олди. 1924 йилда Самарқанд педагогика билим юртида таҳсил кўрди, сўнгра Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат университетида ўқиди. 1931—64 йилларда Ш. Саъдулла Ўзбекистон давлат ва “Камалак” (“Ёш гвардия”) наш-

риётларида муҳаррир, бўлим бошлиғи, бош муҳаррир ўрин-босари, бош муҳаррир вазифаларида меҳнат қилиб, болалар учун адабий-бадиий китоблар нашр этишга ўзининг баракали ҳиссасини қўшди.

Ш. Саъдулланинг биринчи шеърлар тўплами 1932 йилда “Ҳайқирик” номи билан босилиб чиқди.

“Ҳайқирик”нинг майдонга келиши шоир ижодида жуда катта воқеа бўлди. Адабий жамоатчиликнинг бу китоб ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари янада чидам, қунт билан ижод қилишга, ўз устида кўпроқ ишлашга, изланишга, энг муҳими ҳаётни ўрганишга ва шу асосда ижод этишга чорлади. Ш. Саъдулла бутун умри давомида бунга амал қилди. Қирқ йилдан ортиқроқ ҳаётини ижодга бағишлаган санъаткорнинг “Уч айиқ”, “Айёр чумчуқ” (1935—1936), “Ёрилтош” (1939), “Икки сандиқ” (1942), “Сен нима қилдинг?” (1942), “Шоҳиста” (1944), “Ширин кун” (1946), “Шеърлар” (1955), “Шеър ва эртақлар” (1957), “Пьесалар” (1959), “Дастёр қиз” (1960), “Сенинг альбоминг” (1962), “Озода” (1969), “Командирнинг бошидан кечирганлари” (1962), “Качал полвон” (1963, 1966, 1967, 1986). “Исм қўйилмаган хат”, “Сенинг байраминг”, “Менинг азиз болаларим” ва бошқа китоблари босилиб чиқди.

Драматург Шукур Саъдулланинг “Ёрилтош”, “Гулхан”, “Бизнинг боғчамиз”, “Далада байрам”, “Ватан ишқи” (драматург З.Фатхуллин билан ҳамкорликда ёзилган), “Икки билагузук”, “Зубайда”, “Афсона яратган қиз” пьесаларини томошабинлар яхши билишади.

Қувноқ ва жўшқин асарлар куйчиси бўлган Шукур Саъдулла ўзининг жуда кўп шеър, қўшиқ, эртақ, эртақ-достон, пьесаларини кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишлаган.

Шукур Саъдулла табиат куйчиси сифатида эъозланади. Шоир сўлим баҳорни кўпгина шеърларида қаламга олиб, айниқса, кичик мактаб ёшидаги болаларни ҳаёт билан таништиради, уларда оламни тушуниш қобилиятларини ўстиради.

Одатда, бойчечак жуда эрта очилади. У қор эриб-эри-масданоқ кўзга ташланади. Буни кўрган одамлар “Ҳа, баҳор яқинлашиб қолибди”, дейдилар. Шоир “Бойчечак” асарида худди шу фикрни лўнда қилиб чизиб беради:

Очилдими бойчечак,
Энди ҳар ён гул демак,
Чунки баҳор элчиси —
Шу митти гул — бойчечак.

Албатта, бойчечак пайдо бўлганидан кейин баҳор бошланади, ёмғир устига ёмғир ёғади. Ёмғир табиат хуснига хусн қўшади, одамлар руҳини кўтарди. Шукур Саъдулла “Ёмғир ёғалоқ” шеърида баҳор ёмғирига муҳаббат билан муносабатда бўлади. Бу ёмғир она-табиатни гулга буркаши билан бирга экин-тикинлар учун ҳам кони фойда эканлигини ёш китобхон қалбига етиб борадиган даражада қувноқ ва шўх мисраларда яратади:

Ёмғир ёғалоқ,
Ям-яшил ўтлоқ,
Энди экинлар
Чиқарар қулоқ...
Ёмғир тинганда,
Чиқар камалак,
Ёмғирдан фойда
Майсага, донга
Юрт сероб бўлар,
Оқ буёдой, донга.

Шукур Саъдулла “Тўрт фасл” шеърида йил фасллари-нинг ўзига хос хусусиятларини характерли деталлар ёрдамида ёритади. Уларнинг жозибаси, табиатга алоҳида кўрқбағишлаши, инсонлар қалбига таъсири хусусида болалар-боп хулосалар чиқаради.

Шеърда баҳор фасли шундай тасвирланади:

Милт этиб чиқди кўёш,
Деди: — Дўстлар, қиш одош.
Кўрсак йўқ қора булут,
Ер юзи кўк гилам — ўт.

Шукур Саъдулла баҳорни яратувчи, инсонларга эстетик завқ ва меҳнат инъом этган фасл деб таърифлагач, кўркем ёз фасли билан болаларни таништиришга ўтади. Ёз келиши билан хурсанд бўлган болаларнинг севинчини шоир шундай ифода этади:

Келди кўклам каби соз,
Бизлар севган иссиқ ёз.

Шоир Ватанимизнинг бойлигига бойлик қўшган, меҳнаткашлар дастурхонини безовчи ноз-неъматларни вужудга келтирган, “тўқсон хил меваларни пишириб”, “янги дунёлар очган” кишиларни зўр муҳаббат билан, ажойиб мисраларда улуғлайди:

Экин ўси ерларда,
Буёдой пиши қирларда...
Полиз тўла бодринг,
Боғбон, тез узиб беринг!
— сабр қилинг сиз андек,
Сўйиб берай ҳандалак.

Шукур Саъдулла ёз фаслини улуғлаш билан кузнинг ҳам ўзига хос фазилятларга тўлалигини табиатнинг олтин даври деб таърифлайди, куз фаслининг ўзига хослигини образли тасвирлар орқали очади:

Кўёш тушар таптидан,
Кўрқиб қишнинг афтидан.
Сарғаяди кўкатлар,
Барг тўкади дарахтлар.
Ҳосил йиғиб олинар,
Қишга замин солинар.

Шоир қиш фаслининг ҳам ўзига хос чиройли гашти борлигини, кишиларда завқ-шавқ уйғотишини лирик бўёқларда кўрсатади:

Дала-тишда тинди иш,
Келди меҳмон бўлиб қиш.
Қиш эмас, у — қорбобо,
Совғалари бор бобо...

Худди ёздай, баҳордай —
Илиқ, кузги наҳордай.
Қор ёғар, кеча-кундуз,
Сув совқотиб кийган муз.

Шукур Саъдулла иккинчи жаҳон уруши даврида янада баракали ижод этди. “Сен нима қилдинг?”, “Она ва бола”, “Шоҳиста” тўпламларини нашр эттирди. Бу давр шоир шеърлятида болалар кутган воқеалар ўз аксини топганлигини кўрамаиз. Мавзу ранг-баранглиги шоирнинг фикрлаш доираси кенглигидан, болаларни жон-дилидан севи-

шидан, она-Ватанга чексиз меҳр-муҳаббатидан далолат бериб турибди. Буни “Сен нима қилдинг?”, “Бизнинг қахрамон”, “Отлиқлар”, “Меҳмон қиз”, “Унинг ҳикояси”, “Етима эмассан”, “Разведкачи Коля Куликов”, “Шоҳиста” каби асарлари мисолида очик-ойдин кўришимиз мумкин.

Бу шеърлар ичида “Шоҳиста” асари алоҳида ажралиб туради:

Кўк чироғи ой сўнди,
Баргларга шабнам кўнди.
Тонг оқарар оҳиста,
Турар сакраб Шоҳиста, —

мисраларида шоир Шоҳиста исмли жажжи қизчанинг меҳнатга муҳаббати, ғайрати, бoғидаги узумларни қанчалик меҳр кўйиб парваришлаши билан бирга, унинг фронт бўйлаб одамхўр ёлларга қарши жанг олиб бораётган отасига бўлган меҳр-муҳаббатини бадиий буюқлар билан ифода далаб беради. Шоҳиста асалдек товланиб ишшган узумидан дадасига совға ҳозирлайди:

Сўнгра почтага борди,
Дадасига юборди.
Дадаси ботир жангчи,
Шоҳистанинг қувончи.

Шукур Саъдулла “Эгизаклар”, “Сен менга дўст, мен сенга дўст”, “Улуғ шаҳар” (туркум), “Ҳовлимизнинг болалари” каби қатор шеърларида дўстлик гоёларини илғари суради.

Шоирнинг жуда кўп шеърлари мактаб дарсликларида, кўлланмаларида узоқ йиллардан бери нашр этилиб келинаётир. “Ўйин”, “Лола ва мушук”, “Баҳор келди”, “Ватаним”, “Дастёр қиз”, “Озод диёр”, “Тўрт фасл”, “Қуш тили” шулар жумласидандир.

Шоир ижодида юмористик шеърлар ҳам бир талай: “Шалаббо”, “Анқов”, “Инжиқ”, “Ивирсиқ”, “Бизнинг ойи” каби асарларида шоир дангаса, ўз устида кўп ишламайдиган, ўқиш, изланишни ёқтирмайдиган, инжиқ, ивирсиқ болалар устидан қаттиқ кулади.

“Ивирсиқ”да шоир ўйинқароқ, кун бўйи копток ўйнаб, уйга берилган вазифани бажариш, ўз вақтида уйқудан туриш ўрнига қотиб ухлаб дарсдан кеч қолган Сиддиқ исмли боланинг мактаб ўқувчиларига хос бўлмаган қилиқларини фош қилади:

Дафтари очик-сочик, Қолган вазифа чала. Соат юрар: чиқ-чиқ-чиқ, Ёчилмаган масала.	Яна жаранглаб соат, Тўққизга занг уради. “Ивирсиқ жон” бетоқат — Энди шошиб туради.
--	--

Шукур Саъдулла халқ оғзаки ижодини севган ва ундан ижодий фойдаланган шоирлардан бири эди. У “Нўхат-полвон”, “Лақма ит”, “Айёр чумчуқ”, “Чол билан бўри” каби ўнлаб асарларини эртақлар асосида яратди. Халқ эртақларини жўнгина шеърга солиб кўя қолмади. Балки унга ижодий ёндашди. Давримизга, болаларнинг нетак-армонларига мослаштирди.

Шукур Саъдулланинг “Командирнинг бошидан кечирганлари”, “Қачал полвон”, “Азиз қишлоғим”, “Исм кўйилмаган хат” қиссалари ўзбек болалар насрининг яхши намуналаридан ҳисобланади.

Шукур Саъдулла 1972 йилда ижодий баркамолликка эришган бир пайтда тўсатдан вафот этди. Лекин у ўзининг гоёвий-бадиий юксак, болаларбон асарлари билан бир умр китобхонлар қалбида яшайди.

ҲАКИМ НАЗИР (1915 йилда туғилган)

Ҳаким Назир ўзбек болалар насрининг отахон ижодкорларидан, кичикинтойларининг севимли адибларидан биридир. У болалар учун ўндан зиёд қисса, роман, пьеса, сон-саноқсиз ҳикоялар яратди. “Лочин қанотлари” романи, “Сўнмас чақмоқлар”, “Ёнар дарё”, “Кенжатоё” қиссалари, ўнлаб ҳикоялари кўнгина хорижий тилларга таржима этилиб, чет элларда ҳам ўз ўқувчисини топди.

Заҳматқаш адиб 1915 йилда Тошкент шаҳрида махсидўз-косиб оиласида дунёга келди. Онаси Малика отининг

мактабида бошланғич маълумот олгандан кейин, пойафзал фабрикасига кириб касб эгаллаш билан бирга кечки ишчилар дорилфунуни (индустриал техникум)да ўқишни давом этирди.

Ҳаким Назир болалигидан китобхонликка жуда берилган, газета ва журналларда босилган материалларни чанқоқлик билан ўқиб чиқарди. Ўқиш-ёзишга бўлган қизиқиш уни “Тонг юлдузи” (“Ленин учқуни”) газета таҳририятида ишлашга олиб келди. 1934—1935 йилларда дастлабки ҳикоя, очерклари газетада, “Ёш куч” журналида босилиб чиқди. Булар ҳаваскорлик машқлари эди. Адиб жиддийроқ асар ёзиш учун ҳаёт таассуротларидан ташқари чуқур назарий маълумот ҳам зарур эканлигини англади. Кундузи редакцияларда ишлаган ҳолда кечки Тошкент давлат педагогика институтида ўқиб, тил-адабиёт факультетини маваффақиятли битириб чиқди. Бир оз вақт ўқитувчилик қилди. Адабий ишга астойдил берилди. 1942 йилдан бошлаб ўн бир йил давомида Ўзбекистон радио кўмитасида бўлим бошлиғи, бош муҳаррир бўлиб ишлади. Сўнг Бадий адабиёт нашриётида бош муҳаррир, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида котиб, адабий маслаҳатчи вазифаларини бажарди. Мазкур вазифаларни ёзувчи ижодий иш билан қўшиб олиб борди.

Қунт, чидам билан ўз устида ишлаши, тинимсиз ижодий изланиши туфайли Ҳаким Назир болалар ёзувчиси сифатида китобхонларга танилди. 1940 йилда “Кенжа” (янги номи “Қуёш қачон тутилади?”), 1946 йилда “Салимота” номли ҳикоялари республика танловларида совриндор бўлди. 1951 йилда эса Москвада рус тилида чиққан “Мальчики из кишлака” ҳикоялар тўплами собиқ Иттифоқ танловида мукофот олди.

Севимли ёзувчимизнинг ижод йўлига синчиклаб назар ташласак, унинг дастлабки ижодий изланишлари ҳикоячиликдан бошлангинини кўрамиз. Унинг биринчи китоби “Қишлоқдаги жиянларим” ҳам ҳикоялардан жамлангандир. Ҳикоя жанри ёзувчи билан ёш китобхонлар олами бирлаштарилганда бамисоли бир кўприк бўлди. Бу кўприк орқали Ҳаким Назир болаларнинг бой, гўзал, қувноқ, ажойиботларга тўла дунёсига кириб борди. Бир-биридан таъсирли, бир-биридан ўқимишли, болаларча жон-

ли ҳикоялари дунё юзини кўрди. Буларда кичкинтойларнинг қувончларга тўла турмуши, ҳис-туйғулари, ўқиши, хулқ-одоби, катталарга ҳурмати, меҳнатга муносабати, миллий қадриятлар ўз бадий ифодасини топди. Ҳикояларда ёзувчининг кичкинтойлар ёши, савияси ва руҳиятини кўрсатишга алоҳида эътибор бергани кўриниб туради. “Қишлоқдаги жиянларим” (1948), “Беш баҳо” (1955), “Чўл ҳавоси” (1958), “Яхши исм” (1962), “Мени танийсизми?” (1963), “Болажонларим” (1964) номли ҳикоялар тўпламлари бирин-кетин эълон этилиб, болалар ва ўсмирларнинг маънавий мулкига айланди.

Ҳаким Назирнинг кўпгина ҳикоялари боғча ёшидаги ёки эндигина биринчи синфга қадам қўйган болалар ҳаётини акс эттиришга бағишланган бўлади. Бунинг адибнинг “Бир оғиз сўз”, “Расмни китобча”, “Давроннинг қушчаси”, “Қайсаргина укам”, “Яхши исм”, “Икки ўртоқ”, “Булбул”, “Қандон”, “Игна”, “Бир туп гўза” каби ҳикоялари мисолида айтиш мумкин. Бундай ҳикояларда болалар ўрта-сидаги ўзаро дўстлик, ахлоқ-одоб, аъло ўқиш, жамоат ишларида фаоллик кўрсатиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашиш, қушлар ва жониворларга ғамхўр бўлиш, орзу-умидлар қанотида яшаш ва бошқа масалалар акс этганини кўрамиз.

Болаларда орзу-умид, яхшилик сари интилиш катталарга нисбатан кучлироқ бўлади. “Яхши исм” ҳикоясида адиб худди шу тўғрида сўз юритди. Шоира эндигина биринчи синфга қадам қўйган. У ҳали мактаб қонун-қондасини яхши билмайди. Шунинг учун қизча ўқитувчиси Зухра юлдузига ракета учирилганлиги тўғрисидаги ахборотни рўзнамодан ўқиб берганида бутун синфни бошига кўтариб:

— Топдим! Топдим! Топдим!!! — дея овозининг борича бақариб юборди.

Аён бўлишича кеча Шоиранинг онаси унга сингилча туғиб берган бўлиб, чақалоққа нима деб исм қўйиш жанжал бўлиб турган экан. Шоирада ҳавас яхши, ният кучли. Унга ракета ва айниқса, Зухра юлдузи ёқиб қолади. Шу онда сингилчасига Зухра деб исм бериш фикри туғилади. Бу ҳақда у бутун синфга сўзлаб беради.

“Яхши исм”нинг хулосаси ҳам болалар орзу қилгандек яқунланадики, асарни ўқиган ҳар бир боланинг Шоирага,

у танлаган исмга, қудратли техникага, ширинсухан муаллимага ва отага бир умр ҳаваси келади.

Болаларга ҳар томонлама тўғри таълим-тарбия бериш, тушунтириш, ўргатиш, уларда кўникмалар ҳосил қилиш катталарга боғлиқ. Кичкинтойларнинг отахон адиби “Булбул” ҳикоясида бу масалага катта эътибор беради. Она табиатга, қушларга меҳрибончилик қилиш ғояси бу асарнинг асосини ташкил этади.

Қобилжон қушларни эҳтиёт қилиш, эъозлаш керак эканлигини, уларни уриш, озор бериш ёмонлигини ҳали тушуниб етмайди. Шу сабабли кўшни ҳовлига келиб сайраган булбулни урмоқчи бўлади.

Олим ака ишдан қайтганда Қобилжон кўшниларикига булбул келганидан хабар беради.

— Дада, дада! — деди у кўзини катта-катта очиб, — нега бизнинг боққа булбул келмайди-а?

— Қўрқади, — деди дадаси.

— Нимадан қўрқади? — деди у ажабланиб.

— Сендан! — деди дадаси.

— Ия, нега энди мендан қўрқади?

— Ахир кесак отсанг, майиб бўлади-да! Бу ишинг ярамайди деб айтиб эдим-ку. Қобилжон индамай, ўйланиб қолди: энди нима бўлади? Ростдан ҳам булбулжон унинг боғига ҳеч келмасмикин-а?

— Кесак отмасам келадими, дада? — деди охири Қобилжон.

— Албатта, келади, — деб ишонтирди дадаси.

— Бўпти! — деди Қобилжон ва шу пайтдан бошлаб қушларга кесак отмайдиган бўлди.

Адибнинг мактаб ёшидаги болаларга бағишлаб ёзган жуда кўп ҳикоялари китобхонни она юртни севишга, меҳнаткаш бўлишга, меҳнат аҳлини, ота-онани эъозлашга, касб-ҳунар эгаси бўлишга чорлайди.

“Бир туп гўза” ҳикоясида ёш қаҳрамонларнинг халқ бойлигига бўлган муносабатлари ғоят ҳаётий деталлар, жонли, қизиқарли воқеалар асосида ифода этилади. Болаларнинг ўзиниқароқлиги туфайли Каримнинг сивири бўшашиб, бир туп гўзани пайҳон қилиши ҳаммани ташвишга солиши шу воқеа туфайли ёшларнинг халқ мулкини белгилайди.

Муаллиф ҳикояда қаҳрамонлар характери индивидуаллаштиришга алоҳида эътибор беради. Абдусамад чўрткесар бола. Гоҳо баъзи гапларни шартта айтиб юборади (сигирни қидириб юрганда Қорабой акага қилган муомаласини эсга олин). Карим соддадил, тўғри бола. Шу билан бирга, серҳаракатлиги билан бошқалардан ажралиб туради. Бу ҳолни биз Каримнинг хатти-ҳаракатлари, қилиқ-одатлари, сўзлари, ўртоқлари билан муносабатларида кўрамиз.

Муаллиф “Қишлоқдаги жиянларим” тўпламидаги “Валижоннинг дадаси” ҳикоясида болаларнинг жангчиларга ҳурмат ва муҳаббатини тасвирлайди. Буни иккинчи жаҳон урушидан қаҳрамон бўлиб қайтган Валижоннинг дадасини бутун қишлоқ аҳли зўр ҳурмат ва катта тантана билан кутиб олганини кўрсатиш орқали очади.

“Бошоқ” ҳикоясида болаларнинг ўқишдан бўш вақтларида ота-оналарига ёрдам берганини Азимжон, Мамат, Салимжон, Тоштилла образларида гавдалантиради.

“Жиянимнинг тойчаси” ҳикоясида китобхонни қишлоқ болаларининг характерлари ва ҳаёти билан таништиради. Маҳмуджон билан Омоннинг оталари пахтадан мўл ҳосил олиш учун ким ўзарга киришади. Болалар ўз оталарининг ғолиб чиқиши учун куйиб-пишиб ҳаракат қиладилар. Маҳмуджон жонидан азиз кўрган тойчасини аравага кўшиб, пахта ташишга киришадилар. Бу билан ёзувчи қишлоқ болаларининг ўзига хос характери яратади. Кичик бир парча орқали катта бир воқеани — болаларнинг улуғ ишларга қўл урганлигини ҳаққоний кўрсатади.

Ҳаким Назирнинг аксарият асарлари, юқорида кўрганимиздек, умуминсоний ва миллий қадриятларга бағишланган. Унинг жами китоблари 50 дан ортиқ. Шулардан 7 таси болалар ва ўсмирлар учун ёзилган қиссалар. Муаллифнинг биринчи қиссаси — “Кўкорол чироқлари” (1954) урушдан кейинги қишлоқ ҳаётида юз берган қийинчиликларни енгишда ота-оналарига кўмак кўрсатган болалар ҳақида, уларнинг меҳнатда характерлари чиниқиши, дўстликларининг тобланиши акс эттирилади. Бу қиссани муаллиф китобхонлар талаби асосида кейин қайта ишлаб, “Сўнмас чақмоқлар” номи билан (1957) бостирди.

Ҳақим Назирнинг “Ёнар дарё” (1966) қиссаси ўзбек болалар адабиётининг кейинги йиллардаги катта ютуғидир. “Газқайнар” манзарасини ёрқин бўёқларда гавдалантирган бу асарда ўша даврда Қизилқум саҳроси кишиларининг жасорати, романтик ҳаёти, қаҳрамонлиги ҳамда бир-бирга чин меҳрибонлиги тасвирланади, шунингдек, оиладаги бола тарбияси, бунда ота-онанинг тутган роли кўрсатилади. Асарда воқеа ўн икки ёшли ўқувчи Дамир тилидан ҳикоя қилинади. Бундан икки йил аввал отаси вафот этиб, синглиси Попук иккови онасининг қарамонига қолишган. Кўп вақтлари ишда ўтадиган она болалар тарбиясига кам эътибор берган. Дамир эса, кекса бувисининг ўта меҳрибонлиги, юмшоқлиги орқасида ўйинқароқ, ўқишга кам ҳафсала, ўжар бўлиб қолган. Натижада, у онасига бўйин эгмасликка ҳаракат қилади.

Дамирларнинг узоқ қариндошлари Султон амаки уларнинг уйига тез-тез келиб туради, шунинг учун болалар унга ўрганиб қолишган. Кейинчалик ота сифатида шу оилага кирган Султон амаки Дамир характерининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Дамир характеридан из қолдирган иккинчи муҳим воқеа унинг Қизилқумга сафари бўлди. Бу унинг кўз ўнгида янги олам очади, уни меҳнат кучоғида чиниқтиради.

Газчиларнинг “Ғилдираб юрадиган посёлкаси”, “Чўпон бобонинг бошчилигида” очилган “Мўъжиза қудуқ”, “Беморлигига қарамай Султон амаки кўрсатган фидокорлик, умуман, газчиларнинг афсонавий қаҳрамонлиги Дамир руҳида кескин бурилиш ясади.

Ёзувчининг “Кенжатоё” (1976) қиссасида хунар мактаби ҳаёти қизиқарли ва жозибадор акс эттирилган бўлиб, ўсмирларда ишчи касбидан фахрланиш туйғусини тарбиялашга хизмат этади.

“Тоҳир-Зухра қиссаси”ни олсак (1985) унда бош муаммо ҳаётга қадам қўяётган, балоғат палласидаги ўспирин билан қизалоқнинг ёш қалбларида туғилмиш илк сеvgи кечинмаларига қаратилган, ёниқ изтироблар тасвирига кенг ўрин берилган.

“Дадамни топиб беринглар” қиссасида (1991) бир дехқон оиласи бошига тушган ноҳақлик фожиаси кичиклар назари орқали ўтказилиб, уларнинг онги ва руҳия-

тига етказган салбий таъсири бадний таҳлил этилганини кўрамиз ва ёш қаҳрамонлар билан бирга изтиробга тушамиз.

Ҳақим Назир сўнгги китобини “Оқ фотиҳа” деб атади. Бу хотира-қисса бўлиб, болалик саргузаштларига бағишланган. Муаллиф безовталиқ, гулгула-ҳаяжонларга тўла болалик чоғлари кўрган-кечирганларини жонли лавҳаларда ҳикоя қилади, кичикликда ота-онасидан олган илк инсоний сабоқлари учун уларга чуқур ва самимий миннатдорчилигини изҳор этади.

Ҳақим Назир 1973 йилда “Лочин қанотлари” романини яратди. Бунда урушга кетган ота-оналарнинг ўрнини босган Ўктам, Умри ва бошқа ёш ватанпарварлар образлари гавдалантирилди. Романни жамоатчилик илиқ қабул қилди. Тадқиқотчилар “Лочин қанотлари” романи ўзбек болалар адабиётида деярли қўл урилмаган мавзунини — уруш йиллари кичкинтойларнинг буюқ ғалабага қўшган ҳиссасини кўрсатишга бағишланган йирик асар сифатида қимматлидир”, деб ёздилар.

Ёзувчининг “Чиранма ғоз-хунарнинг оз” номли пьесаси кўп йиллар давомида Ёш томошабинлар театри саҳнасида қўйилди.

Ҳақим Назир ижодида катталар учун ёзилган асарлар ҳам анчагина. Булар “Мусобақадорлар” (1950), “Одамнинг қадри” (1958), “Ўтлар туташганда” (1960), “Онаизор” (1961), “Маёқ сари” (1961), “Азиз одам” (1964) каби ҳикоя ва очерклар тўпламлари; “Сув гадоси” (1962), “Кўк терак шабадаси” (1968) қиссаларидан иборатдир. Муаллифнинг 24 та китоби рус тилига, 12 та китоби қозок, қирғиз, туркман, грузин, арман, украин, белорус, латиш, литва, эстон ва бошқа тилларда таржима бўлиб чиққан. Қатор ҳикоялари немис, француз, испан, булғор, чех, мўғул каби тилларда эълон этилган.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти ва Х. К. Андерсен номли Халқаро фахрий диплом совриндори Ҳақим Назир ўз ижодий фаолиятини давом эттирмоқда.

ЎТКИР РАШИД
(1915—1990)

Педагог-шоир Ўткир Рашид 1915 йилда Кўқон шаҳрида туғилди. Болаликдан китобга, адабиётга қизиққан бўлажак шоир она шаҳрида ўрта мактабни тамомлаб, ўша ерда босмахонада ҳарф терувчи бўлиб ишлади. Одатда, ҳарф терувчи ҳар бир янгиликдан бошқалардан кўра олдинроқ хабардор бўлади. Ҳарф терувчи Ўткир Рашид ҳам “Янги Фарғона” рўзномасида босилаётган ҳар бир бадиий асарни элдан бурун ўқир, илҳомланар ва ўзи ҳам шеърлар ёзишни машқ қилар эди. Ҳавас ва машқлардан бошланган шеър ёзишлар бора-бора касбга айлана бошлади. Эндиликда ўқиш, ҳаётни ўрганиш, изланиш керак эканлигини сезган Ўткир Самарқанд давлат университетига ўқишга кирди.

Университетдаги ўқиш, адабиёт шайдолари билан дўстлашиш изланишда бўлган Ўткир Рашиднинг илҳомига-илҳом кўшди, унинг шеърий машқлари деворий газета ва адабий альманахларда кўрина бошлади.

Ўткир Рашид ўқишни тамомлаб, Тошкентга келди. Бадиий адабиёт нашриётида муҳаррир, “Ёрқин ҳаёт”, “Гулистон” ойномаларида ва ҳозирги “Ўзбекистон овози” рўзномасида адабий ходим бўлиб ишлади. Бу жараёнда кўплаб қаламкашларнинг китоблари, асарлари унинг қўлидан ўтиб, ўқувчига тегди. Бу ишларнинг ҳаммаси Ўткир Рашидни қаламкаш шоир сифатида вояга етишида, товланишида катта бир ҳаёт мактаби бўлди.

1937 йилда Ўткир Рашиднинг “Ёшлик” номи билан биринчи китоби босилди. Шундан кейин “Шеърлар”, “Меҳнат тантанаси”, “Йиллар ва одамлар” деб номланган ҳикоя ва очерклар тўпламлари, “Умр кўшиқлари”, “Кўшиқлар гулдастаси”, “Гулшан диёрим” каби шеър ва кўшиқ китоблари, “Эсим курсин”, “Акам бўласиз” каби ҳажвий тўпламлари нашр этилди. Ўткир Рашид драматург сифатида “Катта ҳаёт”, “Қудалар”, “Қудрат”, “Фарзанд деб...” номли сахна асарлари яратди.

Шоир Ўткир Рашид бир неча йил Ўзбекистон Фанлар академиясида илмий ходим бўлиб ишлади. 1957 йилда “Ўзбек совет болалар адабиёти тараққиёти очерки” мавзусида диссертация ёқлаб, фан номзоди бўлди. У узоқ йиллар ҳозирги Низомий номи Тошкент давлат педагогика университети-

да талаба-ёшларга адабиёт фанидан дарс берди. “Чашма” адабий тўгарагига раҳбарлик қилиб, ўнлаб ижодкор ёшларнинг адабиёт оламига кириб келишига ёрдам берди.

Ўткир Рашид бўлажак ўқитувчиларга сабоқ берар экан ҳар доим:

— Инсон умрининг сўлмас гули, мангулиги — болаларимиз. Биз бутун ҳаётимизни бағишлаган муқаддас ишни болалар давом эттиради. Шунинг учун биз уларнинг тақдирини доим ўйлаймиз. Бу чуқур ҳаётий муҳим масаладир. Севимли ўғил-қизларимиз бизга ўринбосар бўлишни билишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Болалар севимли ўғил-қизларгина эмас, балки, аввало, келгусининг фуқаролари, ота-оналар бошлаган буюк ишнинг қонуний давомчилари. Шунинг учун уларни замонамизнинг энг олижаноб анъаналари руҳида, курашчанлик руҳида тарбиялашимиз керак, — дер эди ва бунга ўзи қаттиқ амал қилиб кичкинтойлар учун шеър, кўшиқ, дoston, эртаклар ижод қилар эди.

Келажакимиз гули бўлган болаларни қаттиқ севган шоир уларга бағишлаб “Ўртоқлар”, “Икки ўртоқ”, “Ким айбдор?”, “Энг ўзғир нима?”, “Равшанжон ва айиқча”, “Катта бўлсам”, “Бу — биз бўламиз”, “Бахтиёр болалик” каби китоблар ёзди.

Ўткир Рашид болаларга бағишлаб шеър ёзар экан биринчи ўринда уларни ҳақиқий ватанпарвар, чинакамига эл-юрт фидойилари бўлиб ўсиб-улғайишларини истади. “Ватаним”, “Мард насллар”, “Далам” шеърлари шу мақсадга қаратилган. Ватанимизнинг гўзаллиги, хузурбахшлиги, бойлиги, ёш китобхоннинг меҳрини ўзига тортадиган, шу юртга муносиб инсон бўлиб улғайишга чорлайдиган даражада қувноқ тасвирга эга:

Чаман-чаман гулларга,
Сайроқи булбулларга,
Кўкни кучган уйларга,
Бахт келтирган тўйларга,
Қувноқ ва шўх қуйларга,
Жойдир гўзал Ватаним,
Бойдир гўзал Ватаним.

Бундай юртга фарзанд бўлишнинг ўзи бўлмайди. Бунинг учун нима қилиш керак? Софдил, ўқимишли, меҳ-

Айиқполвон билан тўнгиз ўртасида жанг бошланади.
Бу жангда унинг ўзи ёлғиз эмас. Ҳамма жам бўлиб, биргалашиб жанг қиладилар:

Босди айиқ тўнгизни
Устига ташлаб ўзин.
Мигти, ўрлак, лайлақлар
Чуқиб олдилар кўзин.
Айиқчалар тўнгизнинг
Тишлаб турди оёғин,
Она айиқ ўлдирди
Ғажиб унинг томоғин.

Ашаддий душман тўнгиз ўлди, бу билан энди душман йўқ, роҳат-фароғатда яшаймиз, дейишга ҳали жуда эрта. Тадбиркор ва ишбилармон гозча ҳаммани бир уй қуриб, янги маконда яшашга чақиради-ки, бу кўпчиликка маъқул тушади:

Мигти дер: Ҳали ёв бор,
Хушёр бўлиб турайлик,
Ундан сақланиш учун
Бир пана жой курайлик.
Айиқполвонга Мигти
Дели: — Амаки, яшанг!
Сиз устасиз бу ишга,
Уйни ўзингиз ясанг!

Айиқвой уста бўлиб,
Иш бошлади шу кун.
Кийиклар дарахт кесди,
Танишди дўстлар уни.
Шундай қилиб ёғочдан
Қуриб олдилар бир уй.
Безадиллар бу уйни
Қилгандайин худди тўй.

Дўстлар аҳил бўлиб ҳаёт кечира бошлайдилар. Улар бўри ва қонлонни ҳам худди тўнгиздек ўлдирди. Аҳиллик-тифоқ бўлса, уни ҳеч қандай душман енга олмас экан, деб шод-бахтли яшашлари ёш китобхоннинг қувончига-қувонч улашади:

Яшадилар дўст бўлиб,
Йўқотилди душман-ғов.
Дедилар: “Бирлик бўлса,
Енголмас экан ҳеч ёв”.

Шоирнинг енгил юмор билан сўғоришган “Шерали” достонини ўқимаган, тингламаган бола бўлмаса керак. Шерали гўё овқат учун дунёга келгандек, кечаси-ю кунду-

зи овқат ейди. Ҳаракат қилмагандан кейин семиргандан семириб кетган. “Хомсемиз” лақбини олган бу боланинг жирканч башарасини шоир:

Оёқ-қўли пиликлай,
Шилвиратиб юради.
Бир тоғора хўрлани
Битта ўзи уради.

Фақат овқат ейишга
Полвон эди Шерали.
Лекин дадил, чопқиллаб
Юролмасди у ҳали, —

каби мисралар билан Шералининг айбини кескин очиб ташлайди. Шерали одам, у инсон. Инсонда ақл — эс бўлади, фаҳм-фаросат бўлади. У шу жиҳатлари билан ҳам ҳайвондан фарқ қилади. Танбал, латта, тепса-тебранмас бу бола дўстлари, сафдошу устозларининг амалий ёрдами билан жисмоний иш, спорт билан шуғулланади. “Хомсемиз” лик дардидан кутулади:

“Менга соелиқ, куч берган
Мана шу машқ”дир дея,
Шераливой ҳали ҳам
Қилар бадантарбия.

“Равшанжон ва айиқча” асарининг сюжети кичик мактаб ёшидаги болаларга жуда мос. Равшанжонларнинг уйлари тоғ бағрида, у тасодифан бир ғордан айиқ боласини топиб олади, уйига олиб келади, унга Қоровой деб ном қўяди. Қоровой Равшанжон-у уйдагиларга ёқиб қолади. Бола унга турли қилиқларни, юмиш бажаришни ўргатади. Натижада айиқ оиланинг дастёрларидан бири бўлиб қолади. У товуқларга керак бўлса дон сочади. Бегона одамни уйга киритмайди, беланчақда ётган чақалоқни тебратади, “Болалар тўп ўйнашса, дарвозабон”лик қилади.

Болаларни чинакам севиб, ардоқлайдиган шоирларгина уларга муносиб шеърлар, достонлар тўқий олади. Шоир ва педагог Ўткир Рашид умрининг охиригача сеvimли китобхонлар бўлмиш кичкинтойларни улуғлаш, ардоқлаш нафаси билан яшади.

Шундай қилиб, дўстларим,
Айтсам юрак сўзларим,
Юришиб қолди ишим
Кўнайиб кетар “беш” им.

Болалар шоирининг “Туганмас кон”, “Ўқитувчи баҳо кўйганда”, “Кўчаларни тўлдириб”, “Сизга нима бўлди, ўғил болалар?!””, “Юкумли “2”лар”, “Билса бўлар экан-ку!”, “Сентябрдан ким севинар?” каби шеърлари ҳам аъло ва яхши ўқиш учун интилаётган, ҳаракат қилаётган болалар тўғрисида ёзилгандир.

Баъзи ўқувчи-ёшлар орасида муғамбир, писмиқ болалар ҳам топилиб қолади. Шоирнинг “Қўл кўтариб қўлга тушди” деган асари ана шундай болаларга бағишланган. Асар қаҳрамони аслида дангаса, ишёқмас, қолоқ ўқувчи. У буни ўқитувчисига сездирмаслик учун ҳар куни дарс пайтида “Мен айтаман деб кўтаради қўл”. Ўқитувчиси эса боланинг бундай муғамбирлигини сезмайди, у дарсни яхши ўзлаштирибди, деб ундан сўрамайди. Охири бир куни “Майли, айта қол” дейди. Шунда ҳалиги бола саволга жавоб бера олмай, ўқитувчи ва ўқувчи дўстлари олдида изза бўлади:

Дарноасига
Урилгандай гол
Қўла тушганди
У кўтариб қўл.

Шоир шеърларида кичкинтойларнинг жисмоний ишга интилишлари ҳам яхши очиб берилади. Унинг “Офтоб чиқди оламга”, “Ер чопилди — жавоб топилди” шеърлари фикримизнинг далилидир. “Офтоб чиқди оламга” асаридан у халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Шеърда болаларнинг ҳаракати, уриниши, катталар ишига кўмаклашиши ниҳоятда таъсирли ва ширали ифодаланган.

Пўлат Мўмин ҳақиқатан ҳам офтоб — бу олам-олам кувонч, шодлик, меҳнат, яшаш, яшариш рамзи эканлигини кичкинтой дўстлари қўлига кўйишга, буни бола образи орқали янада ёрқинроқ, таъсирлироқ акс эттиришга ҳаракат қилади:

Офтоб чиқди оламга,
Чопиб бордим дадамга.
Далам кўчат экарли,
Салом бердим дадамга.

П. Мўминнинг “Ер чопилди — жавоб топилди” асарида меҳнатдан завқланиш туйғуси ёрқин ифодаланган. Асар қаҳрамони дастлаб уйга берилган топшириқ-мисолларни ишлай олмайди. Шунда у жисмоний меҳнат қилишга киришади — ер чопидади. Терлаб-пишади. Натижада кўнгли ёришади, фикри ойдинлашади. Уйга берилган мисолларни ҳам ечади, ерни ҳам чопидади.

Барча саволга
Жавоб топилди,
Шу баҳонада
Ер ҳам чопилди.

Пўлат Мўминнинг “5” баҳо кўшиғи”, “Хурсандмисиз? Хурсандмиз”, “Сентябрим”, “Уч баҳо — пуч баҳо” сингари кўшиқлари ўқиш, иштли бўлиш мавзуга бағишланган. Ўз устида кўп ишлаш, китоб ўқиш, дарс қолдирмаслик “аъло” ўқишнинг мустаҳкам гарови эканлигини шоир “Уч баҳо — пуч баҳо” кўшиғида анча танқид қилиб ўтади. Оналарни, кексаларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш (“Ачом-ачом бувижон”, “Меҳрибоним, ойижон!”); ўзаро ҳурмат, дўстликни жойига кўйиш (“Бир жаҳон болалармиз”); ҳар бир шодиёна, байрамларни зўр тайёргарлик билан кутиб олиш, чеварлик касбини болаликдан билиб бориш (“Кўйлагим”) мавзуларига бағишлаб шоир ўнлаб кўшиқлар яратганки, бундай кўшиқлар болаларнинг жон-дили ҳисобланади.

Пўлат Мўмин ахлоқ ва одоб куйчиси ҳисобланади. Бу масалага кўпроқ “Бировлар”, “Бир одамнинг афсуси”, “Сўзи шунақа — ўзи шунақа”, “Беҳзодни биласизми?”, “Улғайдими ақлингиз?”, “Қўлинг олтин, йўлинг олтин”, “Биринчи бўл, биринчи” каби шеър ва кўшиқларида очиб берилади.

Пўлат Мўминнинг “Алла билан Жалла”, “Зийрак фил ва зикна боққол”, “Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига”, “Унутган ўғил”, “Олтин най”, “Доно бола”, “Билганни қари — билмайди пари” сингари эртақ-достонларида халқ оғзаки ижоди намуналаридан унумли фойдалангани кўриниб туради.

Пўлат Мўмин достончи-шоир сифатида ҳам жуда қадрлидир. Унинг “Олтин ноқли боғ”, “Кўча — кўпчилик

учун”, “Эҳ, роса ширин экан”, “Холнинг жийрон велосипеди”, “Кўнгил истар яхшилик” деган поэмалари аллақачон кичкинтойларнинг сеvimли асарларига айланиб кетган. Шоирнинг дostonларида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, интернационализм каби масалалар илгари сурилган. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилган. Бир сўз билан айтганда мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланган.

Пўлат Мўмин ўзининг эртақ-пьесалари билан ҳам ёш китобхонлар ўртасида шуҳрат қозонди. Унинг “Қовоқвой билан Чаноқвой”, “Суқатой-Конфетвой”, “Она болам дейди, бола онам дейди” номли фантастик эртақ-пьесалари узоқ вақтлардан бери болаларнинг қувончига қувонч кўшиб келаётир.

Қовоқвойнинг дангасалиги, лапашанглиги, эркалиги, тантиқлигини ўткир кулги остига олувчи ва Чаноқвойнинг билимдонлиги, донолиги ва меҳрибон дўстлигини улуғловчи “Қовоқвой билан Чаноқвой” болаларни яхшиликка даъват этади.

Бу асардаги яхши фазилятлар драматургнинг бошқа бир эртақ-пьесаси “Суқатой-Конфетвой” да ҳам кўринган. Тематикаси ва гоивий йўналиши, услуби жиҳатидан бу икки асар бир-бирига яқин. Унда ҳам илм, одоб, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик улуғланади. Воқеа Билим Хола, Ақлжон, Одобжон, Чалавой, Ойпошук билан Нафасвой, Ёмонжон, Лақма ота, Жанжал хола, Курт ўртасидаги кураш асосида ривожланади.

Пўлат Мўминнинг бутун эътибори, ижодининг моҳияти болаларга ҳаёт йўлини кўрсатиб беришга интилишдан иборат. Шу пьесадаги Ақлжон билан Одобжон айтганидек:

Ақл, Одоб, Фан йўли,
Йўлларнинг энг маъкули,
Кимки юрса уч йўлдан
Иши келади ўнгдан,
Йўллар элтар мактабга,
Етказадим мақсадга.

Бугина эмас, болалар Пўлат Мўминнинг ўнлаб топишмоқларини ҳам сеvimб ўқиб-ўрганадилар ва зехнларини тархлайдилар.

Sevimли шоиримиз Пўлат Мўмин оромсиз қалб соҳибидир. У ҳамон қайноқ самарали ижод билан банд.

ҚУДРАТ ҲИКМАТ (1925—1968)

Талантли болалар шоири Қудрат Ҳикмат қисқа ва самарали ижодини кичкинтойларни илмга иштиёқ, она-Ватанга, жонажон юртимизга садоқат руҳида тарбиялашга бағишлади.

Қудрат Ҳикмат 1925 йида Тошкент шаҳрида камбағал деҳқон оиласида туғилди. Бўлажак шоир Қуддус Муҳаммадий раҳбарлик қилган адабиёт тўғарагида фаол иштирок этди. Бу тўғарак унинг шеърят сирларини эгаллашда катта роль ўйнади.

Қ. Ҳикматнинг ижодий ўсишида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Миртемир, Қуддус Муҳаммадийларнинг мураббийлик роли катта бўлди.

Қ. Ҳикмат болалар учун 1945 йилдан бошлаб шеърлар ёза бошлайди. Унинг дастлабки шеърлари болалар ва ёшлар газеталарида ҳамда журналларида босила бошлади.

Қ. Ҳикмат бир қанча вақт Чирчиқ шаҳар газетасида ишлади. Шу билан бирга меҳнатдан ажралмаган ҳолда ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетида ўқиди. 1957—60 йилларда Ўзбекистон бадий адабиёт нашриётида муҳаррирлик қилди. 60-йилдан то умрининг охиригача “Камалак” (“Ёш гвардия”) нашриётида бўлим бошлиғи сифатида ёш авлодга китоблар чоп этишда фидойилик қилди.

Қудрат Ҳикматнинг “Менинг Ватаним” (1950), “Бахтли болалар” (1951—1952), “Ободлик” (1953), “Дўстлик” (1954), “Родной Узбекистан” (1955) каби қатор тўшамлари нашр этилди. Кейинчалик “Илон шоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртақ” (1963), “Соатжоннинг соати” (1964), “Тошбақалар хужуми” (1965), “Дайди бола”, “Ўғлим билан суҳбат” (1970) сингари китоблари билан ўзбек болалар адабиёти тараққиётига самарали ҳисса қўшди.

Шоир асарларининг мавзу доираси кенг ва ранг-баранг. Турли ёшдаги китобхонлар Қудрат Ҳикмат асарларини сеvimб ўқийдилар, улардан эстетик завқ оладилар.

Шоир ўз асарларида болаларни қизиқтирган, уларнинг билгиси, эшитгиси келган нарса ва воқеаларни ихчам, ўйноқи, вази ва қофиялари пишиқ ишланган мисраларда ифодалайди.

Қудрат Ҳикмат ижодининг яна бир муҳим томони шундаки, у болалар тилини яхши ўзлаштирган, ўрганган. Шунинг учун ҳам унинг шеърлари гўзал ва ёқимли, содда ва раван.

Қудрат Ҳикмат ўзининг илк шеърларидан бири “Менинг Ватаним” да меҳрибон она-Ватаннинг улугворлигини кўтаринки руҳ билан куйласа, “Боғча” шеърида болаларни шу улкан Ватаннинг қучоғига етаклаб киради. Ватан деган шу азиз сўзни, унинг том маъносини болаларнинг соя-салқин, озода, оромбахш боғчасига кўчиради. Шу ер, кичкинтойларнинг юрган-турган жойи улуг Ватан эканини уқтиради.

Ўргоқжон Турғун,
Мен билан юргин.
Бизнинг боғчани
Бир бориб кўргин.
Турли ўйинчоқ,
Арғимчоқ бизда.
Кемамиз сузар
Денгизчамизда.
Милтигимизнинг
Ўқлари олмос,
Чегарамизга
Душман йўлолмас.

Шоир “Бахтли болалар” шеърида болаларни озод, эркин, бахтиёрлиги ва уларнинг она-Ватанга бўлган чексиз меҳр-муҳаббатларини зўр кўтаринки руҳ билан куйлайди. Қудрат Ҳикмат бу шеърида ҳам ўз услубига содиқ ўларок мисраларни энг кичик вазнда ифодалайди:

Қуёш йўлидай
Ёруғ йўлимиз.
Қайга узатсак,
Етар қўлимиз...
Гулласин доим
Жонажон Ватан!
Халқимиз учун
Фидо жон ва тан.

Қудрат Ҳикмат кичик ёшдаги болаларни мактабга қизиқтиришни, уларнинг илм-фанга нисбатан бўлган ҳавасини уйғотишни ўзини шоирлик вазифаси деб билди. Масалан, унинг “Китоб — дўстим” шеърини олиб кўрайлик. Шеърда бошдан-оёқ китоб таърифи ётганлигини кўраемиз. Шоирнинг таъкидлашича, кимки китобга меҳр қўйса, астойдил ўқиса, ақли-зеҳни ривожланишини жуда ўйноқи мисраларда ёзади:

Китоб — кенг дунё.
Сўзи нур — зиё.
Қўйсанг меҳрингни,
Очар зеҳнигни.

Шоир китобнинг моҳиятини чуқурроқ очишга интилиб, “Кенг дунё”, “Сўзи нур-зиё” каби истиораларни кўйлаб ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

“Салом, мактаб!” шеърида шоир мактабнинг моҳияти ва улугворлигини бир бутунлигича китобхон кўз ўнгида гавдалантира олган. Санъаткор жозибали мисралар тузиб, болалар эътиқодини мактабга тортади, уларни илм-фан асосларини янада мукамалроқ эгаллашга ундайди.

Илму фан боғи.
Ҳаёт булоғи.
Азиз умрнинг
Суянган тоғи.

Шеърдан назарда тutilган энг муҳим масалалардан бири шундаки, мактабдан олган илмни халқ учун, Ватан учун сарф қилиш ҳар бир боланинг муқаддас бурчи эканлиги алоҳида таъкидланади:

Сендан олиб дарс,
Ўсдик ҳар нафас.
Ватан хизматин —
Ўташ бизнинг қарз.

1952 йилда Қудрат Ҳикмат ҳаётида қувончли воқеа юз берди. Яна бир китоби “Бахтиёрлик” номли шеърлар тўплами Москвада нашр этилди. Унинг “Ободлик”, “Бахт-

ли болалар” китоблари шоир номини кенг китобхонлар оммасига танитди.

Қудрат Ҳикмат ижодида “Тинчлик ҳақида қўшиқ” шеъри алоҳида аҳамиятга эгадир. Шоир тинчликнинг моҳиятини бутун борлигича шеърга солади:

Тинчлик жуда соз,
Тукин-сочин ёз.
Ўқ товуши чиқмас,
Янграр қўшиқ, соз, —

деб боланинг тинчлик ҳақидаги тасаввурини ҳаётини парчалар орқали янада кенгайтиради. Шоир тинчликнинг моҳиятини янада чуқурроқ очиш учун урушнинг ёмон оқибатларини болалар онгига мос равишда кўрсатади:

Бўлса-чи уруш,
Ўт тушар ҳар ён.
Тинч, ширин турмуш,
Бўлади вайрон...
Гўзал шаҳарлар,
Ёниб кул бўлар.
На гиёҳ қолар,
На дарё, кўллар.
Бу сира бўлмас,
Халқлар йўл қўймас,
Тинчлик-ободлик,
Ҳеч қачон сўнмас.

Шоир ҳамма, ҳар бир оила, жумладан, Шавкатларнинг оиласи ҳам тинчлик бўлсин деб астойдил хизмат қилаётганини тасвирлаб, тинчлик урушни енгиши муқаррарлигини тасдиқлайди. Шоир бу билан болада жаҳон илғор халқларининг, айниқса, тинчликсевар халқнинг куч-қудратига зўр ишонч туғдиради, болага тинчликсеварлик руҳини сингдиради.

Қудрат Ҳикмат ҳалол меҳнатни гўзал ҳаёт манбаи, у билан киши ҳурмат, эътибор орттиради деб ифодалайди. Шунинг учун у ўзининг кичик китобхонларида ёшлигиданоқ меҳнат кўникмаларини тарбиялашни асосий вазифа деб биледи. “Бувимнинг деганлари” шеърида ўз меҳнати самарасидан хурсанд бўлган кичкинтойлар образини яратеди. Буни шоир Санобар образида гавдалантиради. Му-

аллиф ўзининг кичкина қаҳрамонидаги интилишни сезиб, уни улуғ ишларга бошлайди. Санобар бувиси билан пилла қурти тутеди ва бу ишдан бениҳоя хурсанд бўлади. Бунинг учун унинг севинчи, бувисига бўлган муҳаббати чексиздир. Шоир Санобардаги бу ҳолни:

Санобарнинг вақти чоғ,
Барг келтирди қучоқ, —

деб тасвирлайди.

Буви ҳам Санобарнинг ишидан хурсанд бўлади, энди унинг катта ишларни ҳам уддалай олишига ишонади.

Энди сенга шу сўзим —
Қуртлар кирди даҳага,
Ўрнак бўлиб ҳаммага
Дастага ҳаракат қил,
Ўз ишининг кўзин бил!

Шоир Санобарнинг бувисидан ўрганган ишининг ижтимоий моҳиятга эга эканини содда мисраларда чуқур очишга эришади:

Бу йил бизлар уч марта
Қурт тутиб, мамлакатга —
Топширамиз пиллани,
Пилла эмас, тиллани.

Бу шеърнинг ҳар бир мисраси образли ўйноқи мақол сингари тез ёдда қоладиган асарлардан биридир. Бунинг учун юқоридаги парчага, айниқса, “Пилла эмас, тиллани” иборасига қайта нигоҳ ташлаш кифоя.

Шоир бу шеърида болаларни меҳнатсеварликка, Ватан ва халқ олдидаги бурчни мақаддас деб билишга ундайди.

Қудрат Ҳикмат ижодида болаларнинг она-Ватанга нисбатан бўлган муҳаббатлари “Менинг Ватаним”, “Мен туғилган кун” каби шеърларида яққол ифодасини топган. Жумладан, “Менинг Ватаним” шеърида жонажон Ўзбекистонимизнинг гўзаллиги, юртимиздаги барча халқ ака-укадай дўст бўлиб, иттифоқ бўлиб ҳаёт кечираётганлиги ўйноқи мисраларда акс эттирилган:

Кўклай бепоён,
Бойликларга кон,
Кенг пахта майдон
Менинг Ватаним.

Тинчлик учун курашга бағишлаб шоир “Бор бўлсин тинчлик”, “Йўқолсин уруш”, “Тинчлик — ободлик”, “Тинчлик ҳақида кўшиқ” асарларини яратган. Шоир “Тинчлик ҳақида кўшиқ” шеърисида:

Тинчлик жуда соз,
Тўкин-сочин ёз.
Ўқ товуши чиқмас,
Янграб кўшиқ, соз, —

каби мисралар орқали болаларнинг тинчлик ҳақидаги та-
саввурини ҳаётий деталлар асосида кенгайтиради. Муал-
лиф тинчликнинг ҳаётий зарурат эканлигини янада чу-
қурроқ очиш учун уруш оқибатларини контраст тасвир-
лаш йўлидан боради ва шу орқали урушга муносабат
билдиради:

Бўлса-чи уруш
Ўт тунар ҳар ён.
Тинч, ширин турмуш,
Бўлади вайрон...
Бу сира бўлмас,
Халқлар йўл қўймас.
Тинчлик — ободлик,
Ҳеч қачон сўнмас.

Қудрат Ҳикматнинг “Човкар”, “Тошбақалар хужуми”,
“Қум остида қовунлар”, “Илоншоҳ ва унинг амалдори ари
ҳақида эртак”, “Чирчиқ фарзанди” каби поэма ва эртак-
дostonларини болалар ҳузур қилиб ўқийдилар ва катта
эстетик завқ оладилар.

Қудрат Ҳикматнинг “Бободехқон хангомаси”, “Қум
остида қовунлар”, “Тошбақалар хужуми” поэмаларида
болаларнинг катталар меҳнатига қизиқишлари, улардан
ўрнак олишга интилишлари ёритилади.

Болалар шоирнинг “Човкар”, “Кўмилган олтин, вай-
сақи хотин ва тadbиркор овчи қиссаси”, “Илоншоҳ ва

унинг амалдори ари ҳақида эртак” сингари эртак-дoston-
ларини ҳам яхши биладилар.

Оз ва мазмунли умр кўрган Қудрат Ҳикмат болаларга
бағишлаб йиғирмадан зиёд китоб ёзди. У тамомила ёш ки-
тобхон ишончини оқлаб, кишилар ҳурматини қозонди. Бу-
нинг эвазига у муносиб тақдирланиб, эл назарига тушди.

Шоир ўзи башорат қалгандай, —

Олмос менинг юрагим,
Толмас менинг юрагим.
Ким айтади элимда,
Қолмас менинг юрагим, —

деб ёзгани каби бугун у барҳаёт, орамизда, меҳри кўз қора-
мизда.

ХУДОЙБЕРДИ ТҶХТАБОЕВ (1932 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида саргузашт ва
фантастика жанрларининг ривожланишига катта ҳисса
қўшиб келаётган талантли адиблардан бири Худойберди
Тўхтабоевдир.

Худойберди Тўхтабоев 1932 йилининг 17 декабрида Фар-
ғона вилоятининг Ўзбекистон туманига қарашли Каттата-
гоб қишлоғида деҳқон oilасида дунёга келди. Бошқа бо-
лалар қатори Худойберди ҳам пода боқди, ер чопди, пахта
терди, хуллас, қишлоқда бўладиган ҳамма меҳнатларда
ҳоли-қудрат иштирок этди, ҳаёт нимадан иборат эканли-
гини ёшлигиданоқ била бошлади.

Бўлажак адиб иккинчи жаҳон уруши йилларида ўқиш-
ни йиғиштириб қўйиб, далада кетмон чопди, ҳисобчилик
қилди, машаққатли меҳнат билан суяги қотди.

Қўқон педагогика билим юртини муваффақиятли та-
момлаган Х. Тўхтабоев она қишлоғида муаллимлик қилар
экан, унда илмга чексиз иштиёқ уйғонади. Шунинг учун
ҳам у ўқитувчиликни ташлаб, Тошкент давлат дорилфу-
нунига ўқишга кирди. Бу ерда Алишер Навоий, Бобур,
Ғ. Ғуллом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор асарларини се-
виб ўқиди, ўрганди.

Университетини тугатиб, Боғдод туманида ўқитувчилик қилди. Илмий бўлим мудири, директорлик лавозимларида ишлаб, ёшларни илм-фан нурларидан бахраманд қилиш ишларида фаолият кўрсатди. Шеърини машқлари вақтинчалик маъбуот саҳифаларида эълон қилина бошлади. Бу эса бўлajak диний марказга — Тошкентга ижодий иш билан жилдин шугулланишга чорлар эди. Шундай ҳам бўлди. У 1958 йилда Тошкентга кўчиб келди. “Тошкент ҳақиқати” газетасига ишга кирди.

X Тўхтабоев болаликдан тўғри сўз, ҳалол, пок ва меҳнатсевар бўлиб ўсди. Газетада ишлар экан, баъзи нопок одамларни куриб, уларнинг қилмишларини ҳам қила олмайди. Бундай кишиларнинг сир-асрорларини фож этиш-та, ёт-юрт уртасида мунофиқларнинг ярамас томонларини очиб ташлашга қарор қилди. Бу борада унга фельетон жанри қўл келди. 1962 йилда Республикамининг отахон газетаси “Ўзбекистон овози” (“Совет Ўзбекистони”)га фельетончи бўлиб ишга ўтди. Бу ерда 300 дан зиёд фельетон сиб, унинг сўз устаси эканлигини кўрсатди. “Бевақт

“Ҳадик”, “Тилхат”, “Она”, “Характеристика”, “Махсус тошширик”, “Жонгинам, шартингни айт” каби катталар учун қисса ва ҳикоялар ёзган X. Тўхтабоев болалар учун ҳам ҳикоялар ярата бошлади. Унинг “Биринчи дарахтим”, “Қочоқлар”, “Қизганчиқ”, “Дадажон, ёзманг”, “Келвордим, дада”, “Вали билан Салим”, “Шошқалоқ”, “Яхши-киши” сингари ўнлаб ҳикоялари ёш китобхонларда катта ўқувчи бўла. Лекин Фозилжоннинг қахрамони кичкинтойлини, пахта далаларига хос.

Фозилжонда она заминга, одамларга нисбатан қизини таъсирли чизилган. Кимсасиз, гирт етим бола ўз қишида, атрофидаги одамлар билан севиниб, қувониб яшайди. Унинг уларнинг бағрида эркин ҳис этади. Худойберди Тўхтабоевда ёзувчиликка иштиёқ уйғотган, шаклланишида ёзувчиликка иштиёқ уйғотган, ва жило берган нарса ҳаёт, вақт-вақтида ишлаш бўлди.

Ҳаётда турли характердаги одамлар кўп бўлади. Биров яхшилик қиламан деб ёмонлик қилиб қўйганини ўзи ҳам сезмай қолади. Биров ўзини жамоат учун гоят фойдали одамман деб ўйлайди, аслида эса зараркунанда бўлиб чиқади. Яна биров билар-билмас ҳар нарсага аралашаверади, ўртага тушади, сўз беради, лекин барибир мен ҳақман, шундай қилишим керак деб билади. Ана шундай кишиларга бағишланган “Жонгинам, шартингни айт” қиссаси Худойберди Тўхтабоевни ҳажвчи сифатида кенг китобхонлар оmmasига таништирди.

Худойберди Тўхтабоев узоқ йиллар фельетончи бўлиб ишлаб, кишиларнинг юрак дардини, ҳасратини кунт билан ўрганди. Бундай шикоятларга сабаб бўлаётган шахсларнинг хатти-ҳаракатларини муфассал билиб олишга интилди. Даврдан орқада қолган, сарқит деб аталган иллатлар ботқоғига ботган, молу дунёга ҳирс қўйган шахслар ҳақида талай фельетонлар ёзди. “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” номли асарлари ана шу фактларни умумлаштириш асосида юзага келди, десак тўғри бўлади.

Маълумки, ҳажвий қиссаларимиз бармоқ билан саналарди. “Калвак махсум”, “Тошпўлат тажанг”, “Тирилган мурда”, “Шум бола”дан кейин анча вақт бу жанрда айтарли асар яратилмади. Кейинги йилларда Абдулла Қодирий ва Фафур Фуломнинг анъаналарини Худойберди Тўхтабоев давом эттириб, бу “бўшлиқ”ни тўлдиришга ҳаракат қилди.

Худойберди Тўхтабоев болалар учун асар ёзаётган пайтда, албатта, ўз ўқувчисини кўз олдига келтириб ёзади. “Олти ёшли болага айтаётган гапингиз ўн тўрт ёшли ўсмирга айтадиган гапингиздан албатта, фарқ қилиши керак” деб таъкидлайди у. Ёзувчининг болалар ва ўсмирларга атаб ёзган асарларининг қизиқарли, ўқимишли, жозибали бўлишининг асосий сабабларидан бири ҳам шу. Шунинг учун ҳам Худойберди Тўхтабоевнинг биринчи юмористик-саргузашт қиссаси болалар ҳаётдан олинган “Сеҳрли қалпоқча” тез орада болалар ҳурматида сазовор бўлди ва уни жамоатчилик жуда яхши кутиб олди.

Ёзувчининг юморга мойиллиги, оддий вазиятлардан ҳам кулги чиқара олиш истеъдоди илгариги асарларига нисба-

“Ўзбекистон радиосида, “Ўзбекистон маданияти” газети-
да, “Ҳақиқат” журналинда меҳнат қилади. 1966 йилдан эса
“Ҳақиқат” ахборот-ағъорлар, бош муҳаррир вазифаларинда

ор.
миль.
милици.
ҳодисала,
онерлик ну.
моннинг шу

Романда яхши
полковниги Сал.
смонлик, эскилик ра.

Улар ўргасида тин.
ниҳоятда маккор, у Сал.
долар солган, уйига ўт қ.
тиндининг қўлига тўппон
ган.

Асар пировардида буту
зарар етказиш билан шуг
ҳамтовоқлари қонуний ма
адолат, эғзулик қолиб чиқ.

Худойберди Тўхтабоев
лобларга қарши курашда б
бирлашса, бу ишни бутунла
ларга қирон келади, улард
деган фикрни ўртага ташла

“Сариқ девни миниб” қ
ми” романининг энг яхши с
ширадорилиги ва ўйноқилиг
мон Ҳошимжоннинг тилин
лаган. Бу тил нозик қочирма

шу билан бирга болалар тил
лан ажралиб туради. Қаҳрамо
ридан шундоққина билиниб

Фантастик-саргузашт жан
қизиқарли жанрларидан бир
ларнинг онги ва психология
уларни ўқишга, ўрганишга,
— фаол курувчилари

Адиб асарларида ёш авлодни мардик ва олижаноб-
лик, тўғри сўзлик ва ҳалоллик, инсоф ва иймон каби ин-
соний фазилатларни, садоқат ва меҳр-шафқат каби туйғу-
ларни сингдиришга ҳаракат қилади. Ва бунинг уддасидан
чиқади.

Фарҳод Мусажоннинг ўзига хос услуби бор. Унинг аса-
ридан бир парчагина ўқиган одам муаллифнинг кимлиги-
ни аниқлаб олиши мумкин. У аниқ ва содда, тушунарли
ва ихчам ёзади. Шу сабабли катта маҳорат эвазига йиллар
давомида пайдо бўладиган ва шаклланадиган бадний сод-
далик туфайли унинг асарлари ўқимишли чиқади. Болалар
тили билан айтсак ҳикоялари “ростанам бўлган воқе-
ага ўхшайди”. Дарҳақиқат, адиб воқеаларни худди ҳаётда-
гидек ишонарли ва қизиқарли қилиб сўзлаб беради. Бу
жуда муҳим. Негаки болалар ҳикоя воқеаларига ишонма-
салар асарнинг таъсир кучи йўққа чиқади. Мана шу омил
— ишонтира олиш маҳорати Ф. Мусажон ижодининг энг
муҳим хусусиятидир.

Фарҳод Мусажон барча ёшдаги болалар учун ёзади.
Унинг китоблари орасида мактабгача тарбия ёшдаги, мак-
таб ёшидаги кичик ҳамда ўрта ва катта ёшдаги болаларга
ва ўсмирларга бағишланган асарларни ҳам учратиш мум-
кин.

Аёнки мактабгача ёшдаги болалар китобхонлиги ота-
оналар, тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Болалар
ўзлари тинглаган асарлари ёрдамида атроф-муҳит билан
таниша борадилар. Она-юртга, табиатга, муҳаббат ҳис-
латлари, меҳнат қилиш ва меҳнат аҳлини ҳурмат қилиш
каби фазилатлар шу ёшдан шакллана бошлайди. Турмуш-
да қизганчиқ бўлмаслик, касб-ҳунар эгаллашга интилиш,
катталарни ҳурмат қилиш каби ижобий фазилатлар ҳам
шулар жумласига киради.

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг педагогик-психо-
логик хусусиятларини яхши ўрганган Фарҳод Мусажон
уларга бағишлаб “Энг яхши бобо”, “Шодиёна кун”, “Ши-
қилдоқ”, “Паҳлавон ва нимжон”, “Совға”; “Ажойиб бу-
зоқча”, “Яхшилик”, “Тўлаб бер”, “Варрак”, “Доғ” каби
ўилаб ҳикоялар яратган.

Адибнинг “Варрак” асари мазмуни оддийгина варрак ясаш
воқеаси асосига қурилган. Асарда кичкинтойларни болалик-
дан бошлаб мустақил ҳаракат қилишга чақирилади.

Чананингдай жозибали асарларидан яна бири “Энг яхши
чана” дур. Бу ҳикояда кўли очик, сарончили, битри бутун
бўлишилик, ҳасис, зикра бўлмастлик каби нозлар кичик
тойлар онтига етказилади.

Латифжонни қисса чана олиб келиб беради. Қисса

Чананингдай жозибали асарларидан яна бири “Энг яхши
чана” дур. Бу ҳикояда кўли очик, сарончили, битри бутун
бўлишилик, ҳасис, зикра бўлмастлик каби нозлар кичик
тойлар онтига етказилади.

Латифжон боши кўкка отиб дейди.
Латифжон бошида анча қизғинчиқ бўлишилик
Латифжон унга бировнинг қўли тегиб кетса, чанани кўли
унига чопади.

Латифжоннинг дадаси ўғлидаги бундай қизғинчиқлик
ни пайқайди, лекин унга панд-насиҳат қилиб ўтирмайди.
Аксинча, кўлидаги ибратли ҳикоятни келтиради.

— Биласанми, — деди дадаси ўғлига, — мен бу ажо-
йиб чанани қаердан олдим? Бунақаси мағзинда сотил-
майди, бу буюртма билан қўлда ясалган чана. Ёши ол-
мишда. Ҳа, отлмиш йил бурун битта оғайнимнинг адаси
олиб берган экан. Оғайним ўша пайтда сендек экан. Ча-
нанингдай чиройлилигини кўриб учишга унинг ҳам
қиймабди. Каттароқ бўлганимда учарман, ҳозир б
тортиб олиб эскитиб қўйишади, деб ўрава
Орадан йиллар ўтибди, бир кун битта болалиги
чол бўлиб қолибди. Энг яхши эмас э
ки чол одам уялмаганга на уч оғайним
менга совға қилиб беғубонда асосан бола тарбиясида ота-онанингдай ўйнайди-
қилиб учолмади. Чолиб сени катта роли ҳақида гап боради.
мат қилсин деди. Латифжон катталарга бағишлаб “Баҳор нафаси”,
дан маҳрум бўлади. Латифжон сонса бўлади”, “Хотин кишинингдай раъйи”,
Латифжон бошида анча қизғинчиқ бўлишилик
майди. Юрагинингдай алди
ят у дадасига юзланиб:

— Эртадан бошлаб аямасанми?
Адибнинг “Совға” ҳикояси ҳам кичик
болаларга бағишланган. Асарда болалар меҳнатқ
даъват этилади. Оқилжоннинг гул экиши, уни меҳр бил
парвариш қилиши кичик китобхонда катта таассурот қол-
диради.
“Турди, қизил боғич ва мен” ҳикояси узоқ йиллардан
бери ёш китобхонларнинг севимли асарларидан бири си-
фатида эъзозланиб келинади.

Ҳикояда озодалик, шаҳар тозалиги учун курашиш бош
масала қилиб қўйилади. Турди ва Фиёс қабиларнинг ша-
ҳар тозалигида фаол қатнашмаганликлари, дангасаликля-
ри фош қилинади.

Хуллас, Фарҳод Мусажон ўзинингдай мактабгача ва мак-
таб ёшидаги кичик болаларга бағишлаб ёзган ҳикоялари-
да сатмолдор фикрларни содда, болаларбон шаклда айта-
ди. Адиб насиҳат қилиш йўлидан бормайди, аксинча, бо-
лалар ҳаётида кўп учраб турадиган оддий воқеаларни
тасвирлайди ва айтмоқчи бўлган муҳим тамалларни шун-
воқеалар мағзига сингдириб юборади.

Фарҳод Мусажоннинг “Орзуга айб йўқ”, “Бўш келма,
Алиқулов”, “Булоқ суви” каби бошқа қиссалари ўзбек
болалар адабиётида муҳим ўринда туради.

Фарҳод Мусажон драматург сифатида ҳам ёшларнинг
меҳрини қозонган. “Хаёлпарастлар”, “Оқ кабутар”, “Са-
бил қолди”, “Ўғлимни қайтариб берингла” пьесалари
шулар жумласига киради.

Булар орасида, айниқса, “Ўғлимни қайтариб беринг-
лар” асари машҳур бўлди.

Драматург унинг номини ўзгартириб, “Нажот истаб”
деб қайтадан ишлади. У Миллий Академик драма театри-
муваффақият билан қўйилди. Душанбе, Олмаота ша-
ҳарларида, Татаристонда сахна юзини кўрди.

Фарҳод Мусажон катталарга бағишлаб “Баҳор нафаси”,
“Сонса бўлади”, “Хотин кишинингдай раъйи”,
“Ураки кашанда”, “Нозик масала”, “Кал-
”, “Боғ кўча” каби китоблар ёзган.

ЛАТИФ МАҲМУДОВ
(1935 йилда туғилган)

Латиф Маҳмудовнинг замон ўзбек болалар адабиётида ҳикоя, қисса,
пьесалари билан машҳур бўлган қаламкашлардан бири
Латиф Маҳмудовдир. У 1935 йилда Тошкент шаҳрида дунё-
га келди. Тошкент давлат дориндунунини тамомлаган. Узоқ
йиллар Республика радиосида, “Камалак” нашриётида
ишлаган.

Латиф Маҳмудовнинг ижоди, унинг ўз китобхонага бўлган меҳри, масъулияти ҳақида Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, академик Салоҳиддин Мамажонов шундай ҳикоя қилади, — 70-йиллар Ўзбекистон телевидениеси томонидан ташкил этилган “Ёзувчилар — болаларга” телевизион эшиттиришларини олиб бораятган бир пайтда навбат Латиф Маҳмудовга келганда у эътироз билдирди, телевизорга чиқишдан бош тортиди. “Мен ҳали бирон арзигулик асар ёзганим йўқ, китобхоналар олдига нима деб чиқаман”, деб рози бўлмади. Режамиз бу илди, ниятимиз амалга ошмади, мен ачиниб қолдим. Нета деганда, Латиф адабиёт даргоҳида ўн-ўн беш йилдан буён бетиним қалам тебратиб келар ва ўз ўқувчи-синидан тана бошлаган эди... Латиф бу вақтда катталарга аталган ушбу ҳикоялар китобини нашр қилганди. “Чинор”, “Икки уртоқ”, “Шух дарёнинг сири”, “Болалар шодлиги” китоблари эса болалар қўлига етиб борганди. Латиф ҳикоянавис сифатидагина эмас, айни чоқда, қатор драматик асарлар муаллифи бўлиб ҳам танила бошлаган эди. 1964 йилда Латифнинг “Қирғай олиб қочган бола” саҳна асари Наманган ва Қарши театрларида кўйилди. Республика ёш томошалари театрида эса унинг “Сирли хат”, “Али-Вали” етти йилдан буён саҳнадан тушмаётган бўлса, “Дангасанинг ҳолига воя” асари Андижон кўчирчоқ театрида 500 мартадан кўпроқ кўйилди. Москвада “Беркут” (1965) номли китоби босилганди. 1971 йилда Латиф Маҳмудовнинг қисса ва ҳикоялардан ташкил топган “Икки дангасанинг саргузаштлари” деган каттагина китоби чоп этилди.

Мана шу далилларнинг ўзиёқ унинг болалар адабиётида ушбу хос муносиб ўрин олаётганлигидан далolat беради. Латифнинг эшиттиришда қатнашишга кўнмаганлиги менда унда инсобиатан яна катта ҳурмат ва ишонч уйғотади. Латифнинг ениел шон-шуҳратга катнашишга кўнмаганлиги менда қариб кўкрагига уриб шуҳрат кетидан қувганлар учрамайдиган дейсизми!), ижодига гоят масъулият билан қараши ва китобхонани чуқур ҳурмат қилиши мени қувонтирди”.

“Ёш гвардия”, Тошкент, 1978, 100-бет.

Салоҳиддин Мамажонов айтганидек, у болаларга бағишлаб ёзган ҳар бир катта-кичик асарини узоқ вақт, пишиқ ва пухта қилиб ишлайди. Бу адибнинг биринчи тўплами — “Чинор” да ўз аксини топган.

Ҳикоя қаҳрамонлари Салим бобонинг ҳар куни эрта-лабдан кечгача чинорнинг тагида ўтириши уларга жуда бошқача туюлади. Гўёки бу ерда — чинор остида қандайдир бир яширин сир бордек туюлади уларга.

Маълумки, болалар ҳар бир нарсага қизиқувчан бўладилар. Улар ўзлари учун номаълум бўлган оламнинг сирасрорларини тезроқ билиб олишга, унинг охирига етишга интиладилар. Шокир ҳам, Вали ҳам ана шундай болалар тоифасидан. Шунинг учун улар чинор ва унинг остидаги супага жуда қизиқиб қоладилар. Салим отанинг супада кечаю кундуз ўтириши уларни ҳайратга солади.

Аслида чинорда ҳам, супада ҳам ҳеч қандай сир-пир йўқ эди. Бобонинг якка-ёлғиз ўғли бўлиб, у шоиртабиат бўлган. Бир вақтлар шу чинор олдида бир аёл анҳорга кулаб тушади. Уни Салим отанинг ўғли қутқаради. Аммо ўзи анҳордан чиқа олмай, сувга чўкиб ҳалок бўлади. Шу сабабли чол чинор тагида, супа устида узоқ ўтириб, ўғлидан қолган ёдгорлик — унинг китобини қайта-қайта ўқийди.

Бундан беҳабар бўлган болалар гўр қазиб, бу ердаги сирни билиб олмоқчи бўладилар. Кутилмаганда болаларнинг гори ўпирилиб, супа кулаб тушади. Бу ерда ҳеч қандай сир ҳам, тарих ҳам йўқ эканлигини билган болалар, айниқса, бобонинг супа ўпирилиб тушгандан кейинги ҳолатини кўриб, ўзларини ўзлари кечира олмайдилар. Чол эса уйидан чиқиб, супа томон юрар экан: “...чинордан ўн-ўн беш қадам нарида, анҳор бўйида ўрани кўриб қолди, тўхтадек энгашди, хассасига таяниб худди сурат олдираётгандек қимир этмай туриб қолди. Анчадан кейин бошини кўтариб, кўз олди жимирлашиб кетди, ойнагини артмоқчи бўлганди, қалқиб кетиб, анҳорга тушириб юборди. Қалгини қидира бошлади. Бироқ чуқур, қўлини тортиб олиб, хассасини сувга тиқиб кўрди. У ҳам етмади. Ойнак алларачон оқиб кетган эди. Салим бобо сувга қараб анча ўтиради. Кейин секин ўрнидан турди. Чинорнинг тагига бир қараб, қоқила-қоқила уйига қараб кетди”.

Қариянинг бундай аянчли аҳволдан ва айниқса, бу воқеадан кейин унинг касал бўлиб қолишидан болалар қаттиқ изтироб чекадилар. Бу ишда фақат ўзлари айбдор эканликларидан уяладилар. Қандай бўлмасин, чолга таскин беришга, унга ҳар томонлама кўмаклашишга, ёрдам беришга ҳаракат қиладилар.

“Чинор” ҳамон севиб ўқилади, болаларни яхшиликка, кексаларга кумак беришга, ажойиб инсон бўлиб камол топишга даъват этиб келмоқда.

Кимки жисмоний меҳнатга берилса, жисмоний тарбия ҳамда спорт билан ошна бўлса, у ҳаётда соғлом ва тетик бўлади, олдига қўйган ният-мақсадига эришади, тенгқурлари уртасида обрў-эътибор қозонади. Ёки аксинча...

Ёзувчи Латиф Маҳмудовнинг “Дарвозабон” ҳикоясининг қаҳрамони Ориф юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, иккинчи тоифадаги болаларга киради.

Кўпчилик болалар турли дам олиш масканларида ёзги таътилини кунгилдагидек ўтказиб, спорт билан шуғулланиб, янги куч-қувват тўплайдилар, ҳар томонлама чиниқадилар.

Ориф-чи? У на жисмоний меҳнат қилади, на спорт билан шуғулланади, на бадний китоб ўқийди. Кечаси-ю кундуз, овқат еб, хомсемиз бўлиб қолганлигини Латиф Маҳмудов болаларга таъсир қиладиган даражада тасвирлаб беради.

Ҳикоянинг айниқса, қўйидаги мисраларини ўқиган ҳар бир ёш китобхон Орифнинг бу қиёфасидан кулади ва ўзи ҳам шу кўйга тушиб қолмаслик учун ҳаракат қилади:

“... қўшни кўча футбол командаси билан сайхонликда учрашув бўлди. Ориф дарвозабон эди. Ўйинга аралашмай қўя қол, десак ҳам “мен бу учрашувга атайлаб куч йиққанман” деб туриб олди. Ноилож кўндик.

Шу кунни рақибларимиз дарвозага ўн тўрт тўп кириштирди. Ориф Нишоннов копток тутаман деб ҳар гал коптокдан олдин ўзи думалаб дарвозага кириб кетар эди”.

Латиф Маҳмудов ҳикоялари мавзу жиҳатдан ранг-баранг. Уларнинг ҳаммасида болалар қайноқ ҳаёти уфуриб туради. Адибнинг деярли барча ҳикояларида болаларни қизганчиқ бўлмасликка, катта-кичикка меҳрибон, ғамхўр бўлишга чақирдиш (“Бир пуд тош”); озода бўлиш, гигиена қонун-қоида-

ларига амал қилиш (“Қойил қилишди”); ҳалол, пок, тўғри сўз бўлиш (“Аттанг”); кўчат экиш, боғ-роғларни парвариш-лаш (“Гилос”); она табиатни асраш, авайлаш, унга фидойилик кўрсатиш (“Қирғай”, “Мусича”); давримизга муносиб касб-кор эгаси бўлиш (“Шокирнинг тоғаси”) каби болаларни қизиқтирадиган, уларни ҳаяжонга соладиган, тўлқинлантирадиган масалалар ётади.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар адабиётида қисса жанрини ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшиб келаётган талантли адиблардан бири ҳисобланади. Адибнинг “Эски дуторнинг сирлари”, “Тоғдаги лолалар”, “Тоғда отилган ўқ”, “Икки дангасанинг саргузаштлари” каби қиссаларини ўқимаган ёш китобхон топилмаса керак.

Адиб ўз қиссаларида болаларнинг ҳаётларини, эзгуният, орзу ва интилишларини ёзади. Қиссаларда аъло ва яхши ўқишга интилиш, жисмоний тарбия ва спортга берилиш, катталарни ҳурмат қилиш ва кичкинтойларга ёрдам қўлини чўзиш, меҳнатсевар ва она-Ватанга фидокор бўлиб камол топиш каби масалалар ётади.

Адибнинг энг жозибали, болалар қалбини ўзига ром этадиган қиссаларидан бири “Икки дангасанинг саргузаштлари” дир.

Қисса қаҳрамонлари — Мирвали, Ботирлар оддий, бошқалардан фарқ қилмайдиган болалар, аммо хатти-ҳаракатлари, интилишлари бир жаҳон. Иккаласи ҳам ёмон ўқувчилардан эмас. Хулқ-одоблари ҳам бошқаларга манзур бўладиган болалардан.

Ҳамма гап адабиёт муаллими Алижон Валиевичнинг Ботирнинг дадасига мактуб ёзиб беришидан бошланади.

Алижон Валиевичнинг болалар маъқул кўрмайдиган бир одати бор. Буни Мирвали тилидан берилиши янада ишонч-деб чиққан: “Сиз Алижон Валиевич жуда баджаҳл одам экан, деб ўйламанг. Алижон Валиевич бировга қаттиқ гапирбингизни ҳам айтмайди. Гуноҳингиз оғир бўлса икки элик хат ёзиб конвертга солади, яхшилаб елимлайди, сизнинг оппоқ оқариб кетаётганингиздан завқланиб берарволик билан қўлингизга тутаяди.

“— Шунинг дадангизга бериб қўйинг”.

Қариянинг бунд
воқеадан кейин уни
тиқ изтироб чекади.
ликларидан уялади.
беришга, унга ҳар
ришга ҳаракат қила.

“Чинор” ҳамон с
кексаларга кўмак б
топишга даъват этиб

Кимки жисмоний
ҳамда спорт билан о
бўлади, олдиға кўйган
лари ўртасида обрў-эъ

Ёзувчи Латиф Маҳ
нинг қаҳрамони Ориф
иккинчи тоифадаги б

Кўпчилик болалар
таътилни кўнгилдаги
ниб, янги куч-қувват
қадилар.

Ориф-чи? У на я
билан шуғулланади,
кундуз, овқат еб, хол
Маҳмудов болаларга
лаб беради.

Ҳикоянинг айниқс
бир ёш китобхон Ори
ҳам шу кўйға тушиб қ

“... кўшни кўча фу
учрашув бўлди. Ориф
кўя қол, десак ҳам “М
қанман” деб туриб ол

Шу куни рақибла
тишди. Ориф Нишон
тоқдан олдин ўзи дум

Латиф Маҳмудов ҳ
Уларнинг ҳаммасида
Адибнинг деярли бар
бўлмасликка, катта-қ
қириш (“Бир пуд тош

Ботир ўқувчининг қўлини мактуби олар эди.
шета тушиди, нима гуноҳ иш қилиб қўйгани билди
М-қолига бегани.

Хомфилар, дўст, сирали, қорса-тўра бери бўлган
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
қарини ҳў ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
бир кун чолларга салом берди ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали

Болалар ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали

Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали

Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали

Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали

Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали
Маҳмудов билан ўқинди. Маҳмудов бўлганга, улар сирали

Ботир ўқитувчининг қўлидан мактубни олар экан, даҳшатга тушади, нима гуноҳ иш қилиб қўйганини билмай ўй-хаёлга ботади.

Ҳамфикр, дўст, сирдош, юрса-турса бирга бўладиган Мирвали билан ўқишда, юриш-туришда йўл қўйган хатоларини хўн ўйлашади. Маълум бўлишича, улар кунлардан бир кун чолларга салом бермай ўтишган, қачонлардир та-наффусда бир марта ўқитувчиларидан яшириб папирос чекишган, дарс тайёрламай келишганда синфдошларидан уйга берилган вазифани кўчиришган. Аммо булар хатта асосий сабаб бўлмаслиги мумкин деб ўйлашади.

Болалар руҳиятини яхши биладиган Латиф Маҳмудов ўқитувчи таърифига катта баҳо беради. Алижон Валиевич образини жуда ишончли қилиб чизади. Ботир юрса-турса ўқитувчи-устози уни қузатиб тургандек бўлаверади:

“...Назаримда кўчада юрсам елкамдан, уйда китоб ўқиб ётсам шиндан қараб турганга ўхшайди” деб болани ҳаётга янада масъулият билан қарашга ўргатади.

Латиф Маҳмудов қиссада тимурчилик ҳаракатига ҳам алоҳида муҳаббат билан муносабатда бўлади. Ўқитувчининг мактубини олган болалар ўзлари йўл қўйган хатоларни қидира бошлашади ва гуноҳларини ювиш мақсадида ўткинчи бир чолнинг қошини кўтариб унинг уйига олиб бориб беришади. Бу каби лавҳалар ёш китобхонда катта таассурот қолдиради.

Икки дўст нима бўлганда ҳам ўқишни бўшаштирмасликка ҳаракат қилишади.

Кейинчалик мактубдаги:

“— Заводингизга экскурсия уюштирмоқчимиз, пахта териш машинаси ҳақида гапириб берсангиз, қачон бор-сак бўлади”, деб сўраган хат мазмунидан хабардор бўлган икки дўст териларига сизмай қувонишса-да, аммо ўз хато ва камчиликларини тузатиб олганликларидан беҳад шод бўладилар.

Шу нарса қувончлики, қиссада хатоларсиз яшаш ҳар бир бола учун катта бахт эканлиги китобхон кўзига ярқ этиб ташланиб туради.

Латиф Маҳмудовнинг “Чўққидаги лолалар” қиссасида ҳам гаройиб, фавқулодда ва ғоятда қизиқарли воқеалар ҳикоя қилинади. Қиссада сирли йўловчилар ҳам, шаҳар

ҳовлиларидан бирида содир бўлган ғалати воқеа ҳам, дом-дараксиз ғойиб бўлишлар ҳам, антиқа излашлар ҳам бор. Қиссага Қизбулоқ ҳақидаги афсона ниҳоятда табиий сингдириб юборилган. Ана шу боисдан ҳам қисса қизиқиб ўқилади.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар насрида саргузашт жанрини ривожлантиришга ғоят катта ҳисса қўшиб келаётган адиблардан биридир. “Чўққидаги лолалар” шу жанр меваси ҳисобланади. Унда бошдан-оёқ болаларни ўзига ром этадиган воқеа ва саргузаштлар баён этилади.

Аммо шубҳасизки, гап фақат саргузаштлардагина эмас. Қиссанинг аҳамияти, муҳим жиҳати-у яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш хусусида, янги ҳаёт ҳақида, ақлли, заковатли, тиришқоқ, сахий, меҳридарё кишилар — катталар ва болалар ҳақида ҳикоя қилади.

Қисса саҳифаларида турли-туман ўғилу қиз болалар, бизнинг замондошларимиз гавдаланади. Булар Равшан ва Асқар, Шаҳло ва Мунира, Озода ва Нортोजилар. Улар сира бир-бирларига ўхшамайдилар, феъл-атворлари ва истак-майллари турлича, аммо уларни бир нарса — ҳалоллик, садоқатлилик, чинакам дўстлик бирлаштириб туради.

Катталар — Мўминжон, Мулладўст, уста Ашир образлари ҳам муваффақиятли чиққан.

Латиф Маҳмудов нозиктаъб, хассос ижодкор, у инсон характери, кайфиятининг турфа хил қирраларини маромида тасвирлашни жуда яхши уйдалайди.

“Латиф Маҳмудовнинг “Чўққидаги лолалар” қиссасини ўқир эканман, — деб ёзади Сергей Баруздин, — бу шоир битган проза асари-ку, деган фикр хаёлимдан нари кетмади. “Зотан, ушбу таассурот бежиз эмас. Латиф Маҳмудовнинг ўз асарлари қаҳрамонлари билан муносабатида қандайдир ўзгача бир илиқлик, тасвир оҳангида самимият акс этиб туради. Айнан шу нарса асар қаҳрамонларини жонли, ҳаётгий ва тўлақонли тасаввур этишга имкон беради. Ёш китобхонларнинг адиб асарларини бунчалик сезиб ўқишларининг боиси ҳам ана шундадир.

Адиб кейинчалик бу асарини қайта ишлаб, “Қопга яширинган одам” романини яратди.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар адабиётида драма жанрини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб келаётган санъ-

аткор сифатида ҳам эъзозланади. Унинг “Э, аттанг!”, “Муҳим топшириқ”, “Дангасанинг саргузашти”, “Ҳақиқий ўғил бола”, “Али билан Вали”, “Бургут олиб қочган бола” каби асарлари узоқ йиллардан бери ёш томошабинлар қалбига қувонч бағишлаб келмоқда.

Латиф Маҳмудов ўз драмаларида доимо болаларнинг қайноқ ҳаётларини акс эттиради. Қаҳрамонлар кўпинча ўзларининг аъло хулқ-одоблари, меҳнатсеварликлари, ўқиш-мактабни севишлари бирлан ажралиб турадилар. Баъзи ҳолларда эса ишёқмаслик, дангасаликлари туфайли ўз тенгқурлари даврасида қизариб қоладилар. Масалан, “Э, аттанг!” асарини олиб кўрайлик. Аббос билан Азим 4-синфда ўқишади. Улар учун жисмоний меҳнат жуда енгилдек туюлади. Иккаласи:

Бизнинг ишни
Ҳамма кўрсин.
Кўча-кўйда
Мақтаб юрсин, —

дея синф хоналарини ювишга киришадилар. Шошқалоқликлари, ишда тажрибасизликлари туфайли болалар полга сувни кўп тўкиб юбориб уни арта олмайдилар, дангаса, ишёқмас икки ўртоқ 1-синф ўқувчиларининг ёрдамлари билан синфни тозалаб, дўстлари олдидан изза бўладилар.

Латиф Маҳмудовнинг “Али билан Вали” сахна асарининг ўзбек болалар драмачилигида энг бақувват асарлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у узоқ йиллардан бери жумҳуриятимиз болалар сахнасида тушмай келаётир.

Асарнинг бош ғояси — инсон ва унинг тарбияси. Халқда кимки ўзига ўзи хизмат қилишни билса, у ҳақиқий инсон бўлади, деган гап бор. Асарнинг бошидаёқ ўз-ўзига хизмат қилишни ёқтирмайдиган, кир-чир юрадиган Али билан Вали қиёфаси, уларнинг юриш-туришларига кенг ўрин берилади.

Али ҳам, Вали ҳам тозаликка, гигиена қонун-қоидаларига асло риоя қилмайдиган болалар: кийимлари кир, даз-молланмаган, қўл, бўйинларига сув тегмаган, тирноқлари олинмаган бу болалар синфда тўполончи, ўзлаштирмов-

чиликда ном чиқаришган. Улар меҳнат қилиш, жисмоний тарбия ва спорт ишлари билан шуғулланишни хаёлларига ҳам келтиришмайди, синфдошларини менсишмайди.

Тўполончи, қолақ Али билан Вали тарбияси билан бутун синф шуғулланади. Айниқса, бошқа мактабдан келган аълочи ва жамоатчи Дилбарнинг хизмати катта. У юриш-туриши, оғир ва босиқлиги билан буларга ўз таъсир кучини ўтказди.

Асарда ўқитувчи Асад Саидович бошдан-оёқ иштирок этмайди. У аҳаён-аҳёнда китобхон кўзига ташланади. Али билан Валини яхши болалардан ибрат олишга, яхши ишларга қўл уришга чақиради. Бу эса бошқа тўполончи болаларга ғайритабиийдек туюлса-да, аммо кейинчалик улар бу ҳақ гапдан тўғри хулоса чиқаришга ҳаракат қиладилар.

Али билан Вали асар охирида катта ҳаёт йўлида бошқа тенгқурлари каби дадил олға интилувчи болалар сифатида намоён бўлишади.

Латиф Маҳмудов ҳам ҳикоя, ҳам қисса, ҳам драма жанрида ижод қилиб, ўзбек болалар адабиётининг салмоғига салмоқ қўшиб келаётир.

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг Фафур Фулом номидаги мукофотида сазовор бўлган Латиф Маҳмудов Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимидир.

МИРАЗИЗ АЪЗАМ (1936 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеърлятида шоир Миразиз Аъзамнинг ўз ўрни бор. Бу, албатта, унинг изланиши, меҳнаткашлиги, болаларни ва уларнинг адабиётини қаттиқ севишидан. Ижодкор болалар ўртасидаги дўстлик, ҳам-жихатлик, она-Ватанга чексиз муҳаббат, одобли бўлиш, яхши ўқиш учун ҳаракат қилиш, курашиш каби масалаларни кўпроқ очиб беришга ҳаракат қилади.

Миразиз Аъзам 1936 йилда Тошкент шаҳрида туғилди. Мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ шеърлятга қизиқди. Шеърини машқларини Қуддус Муҳаммадий ва кейинчалик Қудрат Ҳикмат бошчилиқ қилган адабий тўғаракда синовдан ўтказар, ижодий изланиш, ўқиш ва ўрганишни қиз-

11— М. Жумабоев

фин давом эттирар эди. Адабиёт ва шеърятга бўлган чанқоқлик уни ТошДуга етаклади. Адабий машқлари болалар ва ўқувчилар газеталарида, “Гулхан”, “Ғунча” журналларида босила бошлади.

Университетни муваффақиятли тамомлаган М. Аъзам бир қатор газета ва журналларда ишлади. Шоирнинг “Металлург”, “Ақлли болалар”, “Сенга нима бўлди?”, “Ғалати туш”, “Ер айланади”, “Ерга доврақ соламыз”, “Бир чўнтак ёнғоқ” каби тўнламлари болалар китоб жавонларидан мустаҳкам ўрин олган.

Миразиз Аъзамнинг жуда кўп шеър, қўшиқ, эртак-дostonлари мактабгача тарбия ёшидаги болаларга бағишланган. У ҳар бир асарида болажонлар учун, албатта, бир янгилик, бир яхши гап айтиш иштиёқи билан қайнаб-тошадди ва бунинг уддасидан чиқади. Масалан, “Ер айланади” шеърини олиб кўрайлик. Бундай олиб қарасангиз, бу бир оддий гап. Ахир неча минг асрдан бери у айланади яна айланаверади, бу ҳақда қандай шеър бўлиши мумкин, дейилган тушунча ҳаёлингиздан ўтади. Лекин шеърни ўқисангиз сизнинг тасаввурингиз бутунлай ўзгаради. Мурғак қалб у ёқда турсин биз катталар ҳам ернинг айланиши, онларнинг ўтиши, шамолнинг эсиб туриши билан ўсиб-улғайишимиз, камол топишимиз, бунёдкорлик ишларимиз кўз ўнгимиздан ўтади. Қилган яхши-ёмон ишларимизни ўйлаймиз. “Ер айланади” — худди шу ҳақда баҳс юритади:

Аста-аста шамол эсади,
Аста-аста ер айланади,
Аста-аста одам ўсади,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста улғаяр ақл,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста етилар нақл,
Аста-аста ер айланади.
Биров “мен” деб елдай елади.
Ҳар кимга ҳам навбат келади.
Аста-аста ер айланади,
Аста-аста ер айланади.
Мева пишар бир кун ноғохон,
Аста-аста ер айланади.
Ўзлигини танир ҳар инсон,
Аста-аста ер айланади.

Кичкинтойлар кўпинча ҳаёт мураккаблигидан беҳабар бўладилар. Улар катталарнинг кўмагида, ўзлари тинглаган бадний асарлари ёрдамида олам мўъжизалари, турмуш билан танишиб борадилар. Миразиз Аъзамнинг “Бедананинг бувиси” шеъри бу ёшдаги болаларга жуда қўл келади. Бу шеър халқ оғзаки ижоди анъаналари таъсирида яратилган.

Ёш китобхон шеърда беданаларнинг турмуш тарзлари билан яқиндан танишиб олади. Худди инсонлар каби уларнинг ҳам қавм-қариндошлари, кекса-ёшлари бўлишини, касал-соғ юришларини буви-бедана кечмишлари орқали тушуниб етади. Буви дардга чалиниб, оғир касал бўлиб қолади, томоғидан овқат ўтмайди. Ҳамманинг тинчлиги, ороми бузилади, ҳар ким қўлидан келганича унга мадаккор бўлишга интилади. Бу эпизод чиройли ва таъсирли чизилган:

Бедананинг отаси бор экан, нор экан,
Онасига орият ёр экан, ёр экан.
Дори-дармон, ўт-ўлан келтириб, келтириб,
Қари қушга тутишиб, ичириб, едириб,
Айланишиб бошида турдилар, турдилар.
Соғайишнинг чорасини кўрдилар, кўрдилар.
Миттивой ҳам қўлидан келганча, келганча,
Сув тутди бувисига билганча, билганча.
Уч кунда тандан ариб бор дарди, бор дарди,
Бувижон бошини кўтарди, кўтарди.
Хурсандликдан кўзлари ёшланди, ёшланди,
Сайроқилик қайтадан бошланди, бошланди.
Ва-вақ, ва-вақ,
Бит-бил-диқ,
Ва-вақ, ва-вақ,
Бит-бил-диқ.

Биз ҳар доим болалар адабиётида ўй ўйлаш, ҳаёл суриш, ўзининг учқур ҳаёллари билан яшаш ҳақида ёзилган асарларни қизгин қўллаб-қувватлаймиз. Миразиз Аъзамнинг ҳам “Ҳаёл суриш” шеърининг қаҳрамони ҳар бир нарсани тезроқ билиб олгиси, унинг поёнига етгиси келади. Лекин у қанча ўйланмасин, ҳаёл сурмасин ақлий тафаккури ҳали тўла ривожланмаганлиги сабабли кўп нарсаларни тушунмайди, ожизлик қилади. Ота ўглини унча-

лик ўйламасликка чақиради. Отанинг насиҳати билан бола ўзини тинчита олмайди:

Қаттиқ ўйлайверма! — дейди юмшаб
отам, —
Каттароқ бўлганингда англарсан
ҳаммасин.
Ўйламай бўларканми шуларнинг барин одам?
Ўйламай яшолмайман,
масалан, ҳаммасини.

Кун қисқа
қандай қилиб кун чиқди, деб ўйлайман,
Тун чўзилса,
нега тун
чўзилди,
деб ўйлайман.

Уни ҳаёл қиламан,
Буни ҳаёл қиламан
Ўйлайман,
бари бир,
ўйлайман.

Миразиз Аъзамнинг “Биз енгамиз бўронларини” шеъри бугунги мустақилликка жуда қийинчилик билан, курашлар билан етиб келганлигимизни жарангдор мисралар билан чиройли ифодалаб беради:

Бизни босди довул, селлар —
Омон чиқдик бўронлардан,
Омон яшар ботир эллар —
Қўрқмас ваҳший ҳайвонлардан.
Қорли, музли чўққилар ҳам
Қолиб кетар пойимизда.
Жасур қўшиқ бизга ҳамдам
Ҳар бир қўнган жойимизда.

Шоир бу билан чегараланиб қолмайди. Ҳали олдинда қиладиган ишларимиз, улуғ мақсадларимиз борлигини таъкидлайди, болаларни юксак ахлоқ-одобли бўлишга, катталарнинг ишларини давом эттиришга чорлайди:

Мақсадимиз тоғдай улуғ —
Чамбарчасдир туташ қўллар.
Озодликнинг йўли қутлуғ —
Олға, дўстлар, оғайнилар!

Миразиз Аъзамнинг “Қирқ болага қирқ савол”, “Ғалати туш”, “Нурхон билан Бурхон”, “Ота билан бола”, “Бир чўнтак ёнғоқ” (туркум), “Алла”, “Бола ва она”, “Йўтал бобо” каби шеър ва қўшиқлари болалар адабиётида катта ўринда туради.

“Асрор”, “Эрк қуши”, “Она юрт осмонида”, “Антиқа” каби дoston, эртақ-dostonлари ҳам болаларда катта қизиқиш уйғотиб келмоқда.

Миразиз Аъзамнинг “Асрор” dostonидаги Асрор образида болаларга хос жўшқинлик, шижоат, меҳнатсеварлик мотивлари, ҳақиқий ўқувчига хос фазилатлар ёрқин тасвирланади. Шоир бу гоёни очишда кичкинтойлар онги ва дунёқарашидаги ҳолатларни тўқнаштириш, уларнинг нарса ва воқеаларга бўлган муносабатларини солиштиришдан самарали фойдаланади.

Пилла қурти боқиш dostonга асосий мавзу қилиб олинганда, ўқувчи-ёшларнинг бу соҳага қизиқишлари, билимдонликлари меҳнат жараёнида очиб берилади.

Асарда Асрорнинг олижаноб фазилатлари — оққўнғил, софдил, қўли очиклиги ишонарли тасвирланади; унинг тут дарахларини севиши, табиатга ғамхўрлиги ёш китобхонлар учун дидактик қимматга эга.

Ғайрат, Нор, Раҳим, Раъно образлари орқали қалби қайноқ, бир-бирига меҳрибон, жамоа иши учун фидойи ёшлар гавдалантирилади.

Болаларнинг мактабда пилла қурти боқишлари — қўшимча соҳа — қишлоқ хўжалиги ишларига жон-дилдан ёрдам беришлари, фикр-мулоҳаза юритишлари, бирор ишга қўл уришса, дадил ҳаракат қилишлари китобхонни хурсанд этади. Чунончи асарнинг “Пилла қуртларининг лоҳас бўлиши” бўлими ўқувчида катта қизиқиш уйғотади.

Пилла қурти боқиладиган хона ҳаддан зиёд исиб кетгач, қуртлар барг емай қўяди. Шу дақиқада болаларда юз берган ҳолат: тушкунлик, хижолатпазлик, қуртларга ачиниш ҳисси тасвири кичик китобхонни чексиз ҳаяжонга солади:

Пиллачилар хонасин
Босган эди сукунат
Ўқувчилар чурқ этмас,
Қотиб туришар фақат.

Шоир ҳаётини лавҳалар чизишда давом этади. Сўкичак енгиллатилиб, хона маълум даражада совитилгач, қуртлар яна аслига қайтади, бир меъёрда барг ейишга киришади. Болалар олам-олам қувончга тўладилар, шодландилар:

Бир-бирига қараниб
Болалар жилмайдилар.
Хатар ўтган бўлса ҳам
Хонадан жилмайдилар.

Шоирнинг "Ўлмас қуш" эртақ-достонида тасвирланишича, Чини эхонининг жодугарлик билан баҳодирларнинг естинини қуритган гўзал қанизаги Сайхун бўйида яшаётган Наҳанг қассобнинг ҳам қанизаги бузади. Жанг майдо-нида қанизакини кўрган Наҳангнинг қиличи қўлидан ту-шди. Қизнинг макрига учиб, уни севиб қолади. Унинг хотини қазо қилиб, Ўлмас ва Олмос исмли фарзандлари қолган эди. Бироқ ота ўғли ва қизидан кечиб, қанизака учун отаси ва ўғай онасидан ўч олиши анча қизиқарли ва иншонарли тасвирланади.

Болалар адабиёти тараққиётига катта улуш қўшаётган М. Аъзам ҳозир янги-янги асарлар устида ишламоқда.

ЭРГАШ РАИМОВ (1937 йилда туғилган)

Менинг дўстим, қушчалар, сиз,
Куйни хўп-у хўп чаласиз.
Баҳор келди учиб келинг,
Богимизга кўчиб келинг,
Мен куйлайин гул Ватанда,
Сиз куйлангиз гул чаманда,
Куйга тўлсин бог-у гулшан,
Куйга тўлсин она-Ватан.

Бу мисралар — мустақил диёримизнинг кенжатоғи, эр-танинг бунёдкори, она-Ватанимизнинг гулдек яшнаб ту-риши, унинг бағрида булбул-у майналарнинг худди ўзи каби эркин хониш қилиб юришлари тарафдори бўлган бола тилидан айтилган кўшиқ Эргаш Раимов қаламига мансуб.

Бутун ҳаёти ва ижодини болалар учун шеър, қушиқ, ҳикоя, дoston, драма, қисса ва романлар ёзишга қаратиб келаётган истеъдодли қаламкашлардан бири Эргаш Раимов 1937 йилда Тошкент вилоятининг Чиноз туманида таваллуд топди. Чинозда ўрта мактабни тамомлаб, ҳозирги Низомий номи Тошкент давлат педагогика университети-нинг тарих-филология факультетида ўқиди. Бир неча йил "Камалак" ("Ёш гвардия") нашриётида ишлади, меҳнат фаолиятининг катта қисмини эса Ўзбекистон телевиденисида турли бўлимларда муҳаррирлик билан ўтказиб келмоқда.

Эргаш Раимов сермахсул қаламкашлардан бири ҳисобланади. Унинг "Анҳорча" — (шеърини тўплам, 1963 йил), "Булут ва бола" (шеърини тўплам, 1969 йил), "Оқилбой" (дoston, 1973 йил), "Бир дона япроқ" (дoston-эртақ, 1971 йил), "Жилгалар куйлайди" (шеърини тўплам, 1973 йил), "Меҳрибонларим" (қисса, 1975 йил), "Ажаб қишлоқ" (қисса, 1976 йил), "Эҳ, биз катталар" (қисса, 1979 йил), "Кўзларим" (шеърини тўплам, 1988 йил), "Гулларим, булбуллар" (қисса, Рус тилида, 1990 йил) каби китоблари бола-лар ўртасида қўлма-қўл бўлиб юрибди. Драматургининг "Доктор Ҳакимнинг фаройиб ихтироси", "Ёз кунларининг бирида" (Э. Мусаев билан ҳамкорликда), "Шаҳарлик келин" (Али Жамол билан ҳамкорликда), "Дардисар" комедия (Э. Мусаев билан ҳамкорликда), "Кафтингда тут", "Заранг коса" сингари саҳна асарлари узок йиллардан бери ёш томошабинларда катта эстетик завқ-шавқ унғотиб кел-моқда.

Эргаш Раимовнинг кичик мактаб ёшидаги болалар ҳаётидан олиб ёзган шеърлари бир олам. У ўз шеърларида мустақил диёримиз ҳақида, бу масканда ташвишсиз яшаб, таълим-тарбия олаётган мактаб ўқувчиларининг ўқишлари, ахлоқ-одоблари, она-Ватанга, табиатга, меҳнатга меҳр-муҳаббатлари тўғрисида тўлиб-тошиб ёзади.

Ривоят қилишларича, қадимда бир тўда болалар ўйин билан машғул эдилар. Тасодифан халқ ичида обрў ва эътиборга эга бўлган бир қари одам отта миниб ўша кўчадан ўта бошлади. Ўйнаб турган болалардан бири қолнинг кел-лаётганини кўриб, четроқ жойга чиқиб турди. Қари киши

етиб келгач, қўл қовуштириб салом берди. Бошқа болалар эса, чолга эътибор бермай, ўйинда машғул бўлдилар.

Чол бу боланинг оқилона ҳаракатидан завқланди. У болаларнинг одобини синаш учун болалар ёнига келиб, қўлидаги узукни уларнинг ўртасига ташлаб:

— Қайси бирингиз узугимни қўлимга олиб берсангиз, китоб, дафтар олиш учун пул бераман, — деди. Болалар бир-бирлари билан уришиб узукка ёширилдилар. Ниҳоят, бир бола чаққонлик билан узукни олиб, чолнинг қўлига берди. Салом берган бола эса узукни олиш учун қилган ҳаракатларга қўшилмай, ўз жойида турарди. Бу дафъа узукни унинг ёнига ташлади. Бола дарҳол узукни ердан олиб, артди. Чолга таъзим қилиб, унинг қўлига берди. Чол у боланинг одоби, тарбиясидан завқ-шавққа тўлиб, таҳсин-офарин айтди, отдан тушиб, боланинг пешонасидан ўпиб, унинг ҳақиға хайр-дуо қилди, ўғлини шундай тарбияли, одобли қилиб ўстиргани учун унинг ота-онасига раҳматлар айтди.

Эргаш Раимовнинг кўп шеърларида юқоридаги ҳикоятда кўрсатилган бола каби ахлоқ-одобли қаҳрамонлар бор. Шоир шеърларида таъкидлаб ўтганидек, ўзбек халқи ва фарзандлари одоб-ахлоқ борасида, салом-аликда бутун дунё аҳлини ўзига ром қилиб келади. Даниялик бир этнограф олим умрининг ўн беш йилини олам кезиш, саёҳат қилиш билан ўтказади. Бир қатор мамлакатларда бўлади, одамларнинг муомаласини, уларнинг салом-алигини ўрганади. Бизнинг мамлакатимизда бўлган чоғида, — ер юзининг кўп диёрларида бўлдим, халқ, элатлар билан суҳбатлашдим. Аммо ўзбек диёридек салом-алик тавозъга бой юрт-у халқни кўрмадим. Ўн беш ёшли бир ўзбек қизалоғининг тавозъе билан чой узатиши мени қойил қолдирди, — деб қайта-қайта таъкидлаганини кўпчилик билади.

Болалар шоири Эргаш Раимовнинг “Олтин олма — дуо ол”, “Олқиш олган болалар”, “Боболар раҳмат деди”, “Қизча” шеърлари салом-алик қилиш, дуо олиш, катталарга ҳурмат, кичикларга илтифот кўрсатишга қаратилган. Масалан, “Қизча” асарини олиб кўрайлик. Асар оддийгина бир ўқувчи қизалоқ тўғрисида. Шу қизчанинг юриш-туриши, салом-алиги ҳақида.

“Қизча”да шоир энг аввало мактабга йўл олган ўқувчи қизнинг оддийлиги, соддалиги, бегуборлиги тўғрисида сўз юритади. Унинг юриши, туриши барча болаларга ибрат, намуна бўлиши, ўрнак кўрсатиши:

Мактабга борар қизча,
Бамисоли бир гунча.
Қўлида жажжи панка,
Юзи ўхшар офтобга.

— каби мисраларда таъсирли қилиб берилган. Қизчанинг ҳамма болаларга ибрат бўладиган томони шундаки, у йўлда дуч келган катта-кичикка салом бериб ўтади. Қизча кимга салом берса, раҳмат эшитади, дуо олади. Дуо, мақтов, олқиш битта ўзигагина эмас, балки бу қизчани шу даражага етишида хизмат қилган, ўргатган ота-онасига, муаллимига ҳам айтилган таҳсин ёш китобхон қалбида узоқ сақланиб қолади:

Кўринганга дер. — салом,
— Кўн яша, балли болам.
Одоблик таълимингга,
Раҳмат муаллимингга,
Йўлингга бахт эш бўлсин,
Ўқишларинг беш бўлсин,
Дуо қилади чоллар...
— Ширин-шакар она қиз
Катта бўлгин доно қиз,
Дуо қилар аёллар
Яхши қиз! Номи яхши,
Элга саломи яхши.

Ҳаётда қайси бола ювиниб-тараниб, покиза кийиниб юрса, мактаб гигиеник қонун-қоидаларига амал қилса, албатта, ўша ўқувчи кўп нарсага эришади, танаси соғлом, ўзи тетик-бардам бўлади. “Ёрқиной” худди шу мазмунни ифодаловчи асар. Шоирнинг шиори шундай: “Ҳамма покиза бўлсин”, “ювиниб, оппоқ кийиниб юрсин”. Ана ўшанда “Ҳар боланинг одоби яхши, ўқиши аъло” бўлади, катта-кичикнинг ҳурмат ва олқишига муяссар бўлади:

Мактабда ҳам, уйида ҳам
Ирқитликка доим қарши.
Шунинг учун ҳамма уни
Доктор қиз дер: қандай яхши!

Боболар шоири Эргаш Раимовнинг “Дон йиғишлик”, “Алло ўқиш-аъло иш”, “Катталарга дастёр-ҳамкормиз”, “Раҳмат деди муаллим”, “Биз ҳам кичик ёрдамчи”, “Дон жамиғи, дон йиғамиз”, “Дон келди — нон келди” ва боболарнинг шеърлари, қўшиқлари халқ ривоятлари, панд-насиҳатлари йўлида ёзилганлиги боис таъсирли, ўқимшли, келтирилган кичкинтойларни ҳам худди боболар каби меҳнаткаш бўлишга даъват этади.

Шоирнинг таъбири билан айтганда, жисмоний иш, меҳнат одамни бахтиёр қилади, умрига-умр, ризқига-риққат юрт уртасида обрўйига-обрў қўшади.

Эргаш Раимов суҳбатларнинг бирида отаси ҳикоя қилиб берган қўшиқда ривоят унга кўп нарса берган. Ўқимшлиликда меҳнаткаш бўлишга ўргатган. Шу сабабли шоир иккундан ясалган катта ўринда туради.

Кўп кунларидан бир кун саксон ёшга кирган бир чол унинг соғ-соқоли жуда оқарган бўлса ҳам, юзи тўла, бели рўбарўсида унинг набира ва эваралари ўйнашиб юрган.

Шу вақтда бир йиғит келди, чол билан бир оз сўзлашиб ўтиришдан кейин ундан шунча ёшга етган бўлса ҳам, ёш йиллардек қувватли ва ғайратли эканининг сабабини сўради.

Ота-онам ёшлигимдан бошлаб кун чиққунча ўрнимни ва меҳнатдан сира ҳам эринмадим. Шунинг учун эрта берилиб, уни ўйда-жўлда қолдирмасдан тўла-тўқис билан ринга ғайрат қилдим. Бутун умримни иш ва меҳнат билан утказдим. Иш-меҳнатлик бағишлади. Энди ўғилларим ва набираларимни ҳам иш-меҳнатга ўргатиб тураман. Агар сен ҳам мендек кўп яшашни, қувватли ва соғ-саломат бўлиб умр кечиршни истасанг иш-меҳнатдан асло тортинмас.

Хар вақт ихлос билан берилиб иш қил, ялқовликдан йироқ бўл, — деб жавоб берди.

“Дон келди — нон келди” шеъри кўп вақтдан бери боболарнинг меҳнатга, ғалла экиш, парвариш қилиш, бугдойдан мўл-кўл ҳосил олишга нисбатан бўлган иштиёқ-ҳавас, ҳисларини жўш урдириб келади. Шеърда вагон-вагон доннинг ўша ривоятдаги каби меҳнаткаш, ҳалол, пок одамларнинг пешона терлари ҳисобига юзага келиши ёш китобхонни хурсанд қиладиган, ғайрат-шижоатларига ғайрат қўшадаган, ғалла экиш, парвариш қилиш, ўриб-йиштиришга одатлантирадиган даражада чиройли, таъсирли чиққан:

Поезд чўлдан келади,
Темир йўлдан келади.
“Буб-буб-буб”лаб келади
Нени юклаб келади,
Қатор қизил вагонга,
Қатор учун вагонга?
— Дон,

Дон,

Дон!

Донни чўлга ким эккан?
У азамат ким эккан?
— Биласанми у — деҳқон.
Ота каби меҳрибон —
Ўз юрти — ўз элига
Етказиб берар доим:
— Нон!

Нон!

Нон!

Она-Ватан! Ватанни севиш, ардоқлаш, унинг ҳар бир қарич ерининг ўзи учун муқаддас билиш тўғрисида шеър битмаган ўзбек болалар шоири йўқ. Эргаш Раимов ҳам худди шу мавзуда шеър ёзган. Лекин у мавзунини бошқача, ўзига хос янги услуб, янги йўл билан очиб беришга ҳаракат қилган ва олдига қўйган мақсадига бир қадар ҳарикатан. Масалан, “Олақарга”ни олиб кўрайлик. Боболар азалидан: қарға қағ этади — ўз вақтини чоғ этади, деб қарғанинг енгилтаклиги, ҳаётга бефарқ қараши, бир онлик роҳатини кўзлаб яшашини танқид қилиб келадилар. Шоир ўша қарғада чинакам юрт, эл йўқлигини шеърга солиш билан кичкинтойларни қарға каби бўлмасликка, она-Ва-

танни астойдил, бир умрга, сўнги нафасгача севишга чорлайди:

Олақарға қағ этади,
Ўз вақтини чоғ этади.
Қорға шўнғиб чўмилади,
Пар тўшакка кўмилади.
Иссиқ кунлар унга ёқмас,
Ёз кунлари қор ҳам ёғмас
Шунинг учун қишда ўйнар,
Иссиқ кунда боши қайнар.
Ёз келганда учиб кетар,
Юртин ташлаб кўчиб кетар.
Севмас қарға чаманини,
Демак, савмас ватанини...

Эргаш Раимов “Симлар чалади хуштак” асарида катта-ю кичик болаларга ибрат, ўрнатқуч бўладиган мавзунини очиб беради. Асар қаҳрамони Мавлуда исмли қизча. У машқ, бадантарбия билан кўп нарсаларга эришиш, соғлом, **те-тиқ, бақувват-бардам** бўлиш йўлини ўрганиб олган. **Қаҳратон** қиш ўз ҳукмини ўтказиб, унча-мунча одамнинг со-вуққа бардоши чидамай турган бир пайтда у бемалол, хо-тиржам қор устида машқ қилади, танасини чиниқтиради, ҳамманинг ҳавасини келтиради.

Мавлуданинг фақат машқ устига машқ билан эл оғзига тушиши шоирона тасвирга эга:

Қаҳратон қиш чилласи,
Юзни кесар изғирин.
Уйдан чиқсанг эшикка,
Аттишар кулоқ, бурун.
Писанл қилмай совуқни,
Эрта туриб Мавлуда.
Бадантарбия қилар
Роҳатланиб ҳовлида.
Ойиси дер: — Ҳой қизим,
Шамоллаб қолма яна.
— Йўқ, ойижон, — деди у —
Совуқда пишар тана.
Чидаёлмай совуққа,
Симлар чалади хуштак.
Аммо спортчи қизча,
Ўзин сезади кундек.

Шоир Эргаш Раимов ўзбек болалар адабиётида достон, эртақ-достон ижодкорларидан бири сифатида кенг китоб-хонлар оммасига яхши таниш. Ов овлан, кексаларга муҳаббат, она-табиатни, ҳайвонлар оламини севиш, ардоқлаш, уни эҳтиёт қилиш (“Кекса овчи қиссаси”): яхши ўқиш, билим-дон бўлиш, илим-фан сир-асрорларини кўпроқ ўрганиш, ўзлаштириш (“Оқилбой”): меҳнатқаш, ҳалол-поқ бўлиш, ўзгаларни камситмаслик (“Бир дона янроқ”) каби масалалар шоир достонларининг асосий мавзуси ҳисобланади.

Бутун ижодини кичкинтойларнинг катта адабиётига бағишлаб келаётган Эргаш Раимовнинг “Меҳрибонларим”, “Ажаб қишлоқ”, “Кўз илғамас шуълалар”, “Эҳ, биз катталар” ва бошқа қиссалари ҳозирги ўзбек болалар прозасида ўзига хос ўринда туради. Ёзувчи қаламга олган мавзу ҳар хил, қаҳрамонлар ҳар хил, аммо мақсад, муддао бир хил — давримизга муносиб комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир.

Ҳаётда бола тўполончироқ, шўхроқ ҳам бўлиши мумкин. Бўлар бола бошидан, деганларидек бола дадил бўлиб ўсса, ўз нонини ўзи топиб ейдиган бўлса, қандай яхши. Бироқ Усмонхўжага (“Меҳрибонларим”) ўхшаб қолса, бундай эрка, зараркунанда боланинг боридан йўғи яхши.

Бир донишманддан сўрадилар:
— Қандай аломатлар одамнинг бахтли эканидан хабар беради?

Донишманд айтади:

— Ҳалол меҳнат, саҳийлик, ғайрат, очиқ юзлилик ва ширин сўзлик бахтли одам аломатларидир.

Яна ундан сўрадилар:
— Чакки йўлда юрган тарбиясиз фарзанд нимага ўхшайди?

Донишманд айтади:

— Бундай фарзанд ортиқча ўсган бармоққа ўхшайди. Уни кесиб ташламоқчи бўлсанг, оғрийди, ўз жойида қолдирсанг, бедаво бўлиб тураверади.

Усмонхўжа ҳам худди ортиқча ўсган бармоққа ўхшайди. Усмонхўжанинг ноўрин хатти-ҳаракати, ўйинқароқлиги, манманлиги, кибр-ҳавога берилганлигини муаллиф меъёрига етказиб тасвирлайди. Боланинг ўзбошимча, бемехр бўлиб камол топишига онаси сабабчи. Онанинг ўзи

дан ёндашганлигини кўрамиз. Табиатни севиш, эъзозлаш, эҳтиёт қилиш инсон бурчи, вазифаси. Табиат билан ҳазиллашиб, уйнашиб бўлмайди. “Манзара” асарида шоир худди шу гоёни илгари суради. Болаларни табиатга қарши бормасликка, акс ҳолда унинг қаҳр-ғазабига дучор бўлиши табиийлигини уқтиради:

Қора булут босиб келади,
Ҳайқириқ-ла бўрон елади.
Чуг иргитиб момақалдироқ,
Ҳовлиқади, қаҳ-қаҳ кулади.

Ғазаб қилса ер ҳам отади
Борлиқ тўфон, лойга ботади
Табиатнинг жами фарзанди —
Мавжудоди тўзиб ётади...

“Офтоб ишқи” асарида болаларга хос бўлган соддалик, табиатдан унумли фойдаланиш истаги кичкинтойлар ўй-хаёллари билан чамбарчас қилиб берилганлиги ёш китобхон учун кутилмаган воқеа бўлади:

Куз шамоли эсади,
Ҳароратни кесади.
Кизим дер: “қор ёққунча,
Томлар садаф таққунча,
Сувларимиз музламай,
Печка, кўмир изламай,
Қоплаб олиб қуёндан,
Ишлатайлик бир бошдан...”

Ким тинчлик, осойишталикни хоҳламайди? Каттанинг ҳам, кичикнинг ҳам ўйи, фикрида тинчлик. Тинчлик Тўлан Низомнинг ҳам суюкли мавзуси. “Тинчлик учун” шеърини да бу гоё кичкинтойлар руҳиятига мос ишланган. Озодбек ҳали ёш, у ҳали уруш нима эканлигини ўзи билмайди. Лекин танк, наган, пулемёт, ракета уруш қуроли эканлигини яхши билади.

Озодбек пластилиндан турли-туман ўйинчоқлар яшани обдон яхши ўрганиб олган. Боланинг ўйи, хаёли яхши. У танк, наган, самолёт, пулемёт, кема, ракетани ўз кўзи билан кўрмаган, қўли билан ушламаган. Буларни у теле-

визорда кўрган, таъриф ва тавсифини катталардан эшитган, холос. Ана ўша уруш қуролларини у ўйинчоқ сифатида ясайди. Ўзи ясаган ўйинчоқнинг ҳаёда туталган урни, вазифасини қалбига сингдирган. Бу жиҳатдан ота-бола суҳбати чиройли тасвирга эга:

— Булар нима, Озодбек?
— Мана бу — танк, бу — наган
Мана бу — тўп, самолёт,
Пулемётдир, бу турган.
Мана буси — кемадир,
Денгизларда сузди.
Бу — ракета жуда зур,
Ўйдан учқур, узди.
Бу — бир солдаг, پوستида
Жуда ботир, бемалол —
Тошдай қотиб турибди,
Қулида ушлаб қурол.
Душман сира келолмас,
“Бизникилар” мустаҳкам.

Боланинг бийрон тиллари, тушунчаси қанси китобхонни қойил қолдирмайди? “Бу ракета жуда зур, ўйдан учқур, ўзади”, дейиши ҳатто отани ҳам мамнун қилади. Отанинг ўғилнинг бу ишидан розилини, миннатдорчилиги ёш китобхон учун бир сабоқ бўлади. Негаки бола тинчликни хоҳлайди, ота тинчлик тарафдори, отанинг сўнгги сўзи — хулосаси ёш китобхоннинг қувончига-қувонч улашади:

“Яхши”, дедим оҳиста,
Бошим чулғаб хаёллар,
— Тинчликка қалқон бўлсин,
Сен ясаган қуроллар!

Тўлан Низом шеърятини ота-онани севиш, эъзозлаш, уларнинг панд-насиҳатларига қатъий амал қилиш бошмасалардан бири. Ота-онани тирикчилигида севиш, ардоқлаш, уларнинг хизматларини сўзсиз адо этиш, фоний дунёнинг муҳим иши, вазифаси. Улар қазо қилишгандан сўнг оқ-войининг фойдаси йўқ. Шоир бу ҳақда мана бундай, деб ёзиши ҳар қандай ёш китобхонни ўйлашга, хулоса чиқаришга ундайди:

Отам кўзин юмган кун
Куёш сўнгандай бўлди.
Онам қазо қилган тун
Олам тўнгандай бўлди...

Болалар ҳар хил бўлишади. Камган, камтаринлари ҳам, мақтанчоқ, дўстларини менсимайдиган, уларни ранжитадиганлари ҳам топилиб туради. Шоир дўстлари қалбига озор берадиган, уларни ранжитадиган болаларни хуш кўрмайди. Бундай болаларни у аёвсиз танқид қилади:

Гулдан гулга учиб ари
Бол йиғали тили билан.
Айрим одам қалбни тилар
Гулдан нозик дили билан.

Тўлан Низом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида эртақ-достон ижодкори сифатида ҳам ўзига хос овозга эга. “Бойчибор” эртақ-достони узоқ йиллардан бери китобхон болалар олқишига сазовор бўлиб келмоқда. Бу асар хон болалар олқишига сазовор бўлиб келмоқда. Бу асар боғчалар, мактаб, олий ўқув юртлиари учун нашр этилаётган кўнлаб дарслик, қўлланма, мажмуаларда қайта-қайта chop этилмоқда.

Халқ эртақ-достонларидаги учқур, довиорак, соҳибининг қувончига қувонч, жасоратига жасорат қўшадиган отларни яхши биламиз. Болалар ёзма адабиётида ҳам бу ҳақда кўнлаб шеърлар, достонлар яратилган. “Казбек” (З. Дикёр), “Тойчоғим” (И. Муслим), “Тойчоқ”, “Човкар” (К. Хикмат), “Дулдул от” (О. Ҳожиёва), “Тойчоқ-ўйинчоқ” (З. Раимбердиева), “Сирли чавандоз” (А. Насиров) каби шеърларда ўша дулдул от-у фирқўклар ҳақида гап боради.

Ҳаётда ҳам, бадий асарларда ҳам отларнинг учқурлиги, полвонлиги, эгасига садоқатлилиги тўғрисида кўп гапирилади. Қудрат Ҳикматнинг “Човкар” асарининг қаҳрамони Муқон. Човкар Муқоннинг суюкли оти. Қаҳрамоннинг шу биргина отидан бошқа ҳеч нарсаи йўқ. Унинг ўйи ҳам, дўсти-оиласи ҳам шу битта от, холос. Юрт зўрамони Муқонни қилич билан чопиб ташлаб, унинг отини миниши билан эгасининг ўлганини сезган от елкасидаги каллакесарни тоғнинг чўкинидан ташлаб, дастликка сакрайди.

бўлади. От эса соҳибининг олдига келиб, кўзлари тўла ёш билан эгасининг юзларидан ялаб туриши зикр этилади. Худди шунга яқин гоё “Бойчибор” да ҳам берилган.

Бойчиборнинг эгаси урушга, элига қирғин олиб кирган душманга қарши жанг қилишга отланади. Вафодор от — Бойчиборни минган кишининг мақсад-муродига етишида тулпорнинг хизмати беқиёс мақтовга лойиқ. Бугун Бойчиборни минган соҳиб ҳақида ҳам эшитганлар бор. Аммо Бойчибор таърифининг ўзи бир оламча бор.

Бир от бўлган — Бойчибор,
Ўзбек эли томонда,
Унинг донғи кўп ёққа
Ёйилиб кетган экан.
Отни минган ҳар йилги
Муродга еган экан.

Чавандоз кўп жанг қилади, душманни кўп қиради. Унинг шашти, кучи, гайрати зўр. Буларнинг ҳаммаси Бойчибор билан, аввало суюмлилиги билан, кучи, жасорати билан боғлиқ ҳолда берилади.

Бўлиб ўтар не жанг, суронлар
Душман босди мисли мўр-матах,
Дод-фарёда тўлиб ер, фалак,
Дарё бўлиб оқарди қонлар.

Қонли жанглارнинг бирида чавандоз мардларча ҳалок бўлади. Бу от учун оғир жудоник бўлади. У қайту-гамга ботади. Аламзада бўлиб юрган отга душман минган заҳоти Бойчибор уни зарб билан елкасидан отиб юборади:

Сағчили кўкка тулпор,
Ёв устидан тойрилди,
Тепки еб, бўлиб абгор,
У жонидан айрилди.

Тўлан Низом шу зайлда б
тини, керак бўлса
эканлигини
ланиб

Човкар ҳалок бўлган соҳибининг қошига келиб йиғлаб юз-кузидан ҳидлаб турса, эгасидан жудо бўлган, жангда уни нуқотиб қўйган Бойчибор эса ўз маконига-хўжасинини унча талпинади. Бутун эл-юрт “ерни титратиб”, “тегиб-кишнаб” келган Бойчиборни кўриб ҳайрон ва ҳайрат билан еқа ушлаб қолади:

От келди уйин таниб,
Ҳидлади остонани.
Тулпор турар ўртаниб,
Юрти шу — соғингани.
Шундан вафодор тулпор —
Номи севиб алқалди.
У ҳақда такрор-такрор —
Куйланиб дoston қолди.

“Бойчибор” достони орқали шоир болаларни она-Ватанини севишга, керак бўлса унинг ҳар бир қарич ери учун уларни эҳтиётлаб парвариш қилишга, отларни севишга, “Олмаҳон” эртак-достонида Собир исмли болакайнинг ўжарлиги, кўпол-қўрелиги, олмахонга ноўрин хатги-ҳаракати танқид қилинади.

Тўлан Низом марҳум шоир Чўлпон тўғрисида “Чўлпон”, ўзбек мумтоз адабиётининг оташин куйчиларидан бири Бобораҳим Машраб ҳақида “Рухи равоним” каби достонлар ижодкори ҳамдир.

Яқинда Чўлпоннинг она шаҳри Андижонда Тўлан Низом қаламига мансуб “Чўлпон” спектакли намоён қилинди.

ТУРСУНБОЙ АДАШБОВЕВ (1939 йилда туғилган)

Таниқли болалар шоири Турсунбой Адашбоев 1939 йилда Қирғизистоннинг Ўш вилоятига қарашли Олабуқа туманидаги Сафед Билол қишлоғида туғилган. У Тошкент Давлат дорилфунунини ҳамда жаҳон адабиёти институти-ни битирган. Шоир “Олатоғ-лолатоғ” китобида ёзганидек, икки элнинг фарзандидир:

Ўзбек, қирғиз қони синган.
Сизга айтсам тўғриман.

Шу босидан икки халқининг
Эрка шоир — ул тилман

Турсунбой Адашбоев ўзбек ва қирғиз тилларида ижод қилади. “Камолнинг олмаси” деб номланган биринчи китоби 1967 йилда талабалик чоғидаёқ нашр этилган. Кейинчалик Тошкентдаги “Камалак” (“Ёш гвардия) Қирғизистондаги “Мектеп” нашриётларида “Биз саёҳатчилар” (1969), “Ала-Толук боломун” (1971), “Арслонбоб шаршараси” (1973), “Сурнай” (1975), “Нур дарё” (1977), “Гулдас-та” (1979), “Олатоғ-лолатоғ” (1982), “Оқбўра тулқинлари” (1985), “Совға” (1987) тўпламлари босилиб чиқди. Кичкинтойларга атаб қисқа ва дунда ёзиш, қиссадан ҳисса чиқариш Турсунбой Адашбоев ижодининг энг муҳим фазилатларидан биридир. Ижодкорнинг “Сумалак” сарлавҳали шеъри шу жиҳатдан характерли:

Бойчечаклар ниш уриб,
То тургунча ўрнидан.

Баҳор қишини тарновла,
Осиб қўйди бурнидан.

Ёки болаларнинг чексиз ҳаёлотли билан боғлиқ бўлган “Тугма” деб номланган машқи зийрак кузатувчанликнинг маҳсулидир:

Рувон хола кўшнига
Чиққанида элакка,
Камзулининг тугмаси,
Тушиб қолди йўлакка.

Чумолилар тўпланиб,
Мажлис қурар шонилиб;
— Бир, икки, уч кўтарлик,
Тетирмоннинг тошини...

Турсунбой Адашбоевнинг кулгига бой, ҳазил-мутойна-ба билан йўғрилган асарлари бир қанча халқлар тилларига ҳам ўғирилган. Масалан, “Песня Жаворонок”, “Мельница”, “Подарок”, “Олти оёқли хўтикча”, “Олатоғ оҳанглари” сингари бир талай асарлари рус, латин, қозок, тожик тилларида чоп этилган. Энг сара шеърлари эса қирғиз ва ўзбек болалар шеърляти анталогияларидан ўрин олган. 1989—90 йилларда унинг “Арслонбоб афсонаси”, “Сич-қоннинг орзуси”, “Уч бўталоқ ва сирли қовоқ” тўпламлари босилиб чиқди. Ижодкор қатор учрашувларда, рўзнома ва маҳалла-лардаги суҳбатларда берилган саволларга қайтарган жавобла-

рида шеър ёзишнинг сир-асрорларини ўзига хос йўналишда очиб берганлигини кузатамиз:

— Нима учун болаларга шеър ёзасиз?

— Эзиб ёмғир ёққанидан кейин, етилган ерни завқ-шавқ билан ҳайдаган қўшчининг меҳнатини сира кузатганмисиз? Кичкинтойларга шеърлар машқ қилар эканман, ана шу деҳқонга ўхшаб, тер тўкишга ҳаракат қиламан. Демак, ҳар ким қўлидан келган юмушни удаллаши керак. Қисқаси болаларга атаб шеър ёзишдан ўзга иш қўлимдан келмайди.

— Сизда шеърнинг туғилиши қандай кечади?

— Асосан ҳаётни, болаларнинг сўнгсиз оламига алоқадор икир-чикир, воқеа ва ҳодисаларни синчиклаб кузатишдан туғилади. Масалан, оддий бир тугмани чумолининг йўлига қўйиб, хатти-ҳаракатини кузатсангиз тахминан қуйидагича машқ қоғозда акс этиши мумкин:

Чарчаб, хориб,
Юмушдан
Қайтар эди,
Кумурсқа.
Тугмани
Олиб қўлга,

Ташладим
Уни йўлга,
У ён-бу ён,
Бўйлади.
Тоғ экан деб,
Ўйлади...

— Шеърларингизда манзара яратиш маҳоратини кимдан ўргангансиз?

— Ҳар бир мисра устида ишлаш ва манзара яратиш санъатини устоз Қудрат Ҳикматдан ўрганганман. Қудрат аканинг лампочка ҳақидаги мисраларига эътибор беринг:

Тўлқинжоннинг нок нусха
Лампочкаси бор эди.

Патронга солиш билан
Ўйнинг ичи ёриди.

Қаттиққўл устоз назаридан ўтган, эндиликда муаллифнинг энг яхши машқлари қаторидан ўрин олган “Насибанинг олмаси” сарлавҳали шеъри шу жиҳатдан ибратлидир:

Насибанинг олмаси
Тушиб кетди ариққа.
Тутқич бермай ўйнайди
Худди ўхшаб балиққа.

Содиқжон кўриб қолиб,
Олмани ушлаб берди,
Раҳмат айтиб Насиба
Ярмини тишлаб берди...

Иқтидорли шоирнинг ўқимишли шеърлари жамланган “Уч бўталоқ ва сирли қовоқ” тўпламидаги асарларни ўқир эканмиз, ижодкор қувноқ, енгил кулли билан сугори билан мисралар орқали кичкинтойлар дунёсини маҳорат билан очиб беришдек ўз услубига содиқ эканлигини кураминг. Чунончи, “Аҳил дўстлар” шеърида Сухроб билан Жаҳонгир исми икки дўст битта боқчага қатнаб, ҳатто муқаммоқни ҳам тенг бўлиб ейдиган икки ошна-оғанинида тунговга қилинганч, кўнгилхиралик бўлмаслиги учун улар қонтоқни ҳам икки бўлакка ёриб ўйнайдилар:

Совгага келган тўпни
Ётирамай олишиб,

Тенг шерикка бўлишди
Шарт иккига еришиб

Китоб ва дафтарнинг қадр-қимматига етмайдиган, хусусан, дафтарни исроф қиладиган болакайлар кун учраётуради. Шоир “Ўн икки варақ дафтар” шеъри орқали андешундай тоифадаги ўқувчилардан ибрат олмасликка чақиради ва қиссадан ҳисса чиқаради. Яъни қоса остида ним қоса бор:

Ўн икки варақ дафтар
Ҳолис хизмат этмади.

“Ло-ла, ош, о-л” сўзини
Ёзиш учун етмади.

Турсунбой Адашбоевнинг 60-йиллардаги дастлабки машқларини кузатган киши шоир баъзан тайёр юморлар асосига шеър битганлигининг гувоҳи бўлади. Бу, албатта, изланиш жараёнида юз берадиган қусурлардир. Хайриятки, ижодкорнинг ўзи буни тезда англаб етди ва ўз устида жиҳдий ишлади. Изланишлар эвазига пухта машқлар дунёга келди:

Кун ботиши Козимни,
Жуда ҳайрон этибди.
— Дала, куёш думалаб,

Тоғ бошига етибди.
Йиқилибди шекилли.
Бурни қонаб кетибди.

Ёки “Ховучингиз каттароқ” сарлавҳали шеърини олиб кўрайлик:

— Отинг нима қизалоқ?
— Менми, тоға, Лоламан.
— Ол майиздан бир ҳовуч...

— Йўқ...

Шоирнинг болалигини хотирлаш асосида яратилган ўнлаб машқлари ҳам ҳаётини воқеаларнинг хосиласи эканлиги билан ажралиб туради. Иккинчи жаҳон уруши ҳамда урушдан кейинги даврда кичик овулда рўй берган ҳодисалар силсиласи Турсунбой Адашбоев шеърларининг ўзагини ташкил этади. “Туш бўлиб қолсин майли...” шеърдаги куйидаги мисралар кишини олис болаликка етаклайди:

Думбул бўлган буғдойнинг
Қайчилайман поясини.
— Бу бир қозон кўфирмоч
Шодлигим ниҳоясиз.
Бу — урушдан кейинги,
Пишиқчилик ўлкамда

Сезмай қопман тарса-тур
Қамчи тушди елкамга.
Жон халфида уйғондим
Ҳа, қоровул туфайли.
Хайрият тушим экан,
Туш бўлиб қолсин майли...

Ўта жўн пахта қуритиш хонаси саналмиш сушилкани шоирнинг тенгдошларигина яхши эслайди. Арзимаган пахтани қуритиш эвазига 1940 йилдан токи 1960 йилларгача ўлкамиздаги сон-саноксиз боғу-роғлар ўтин қилиб ёқиб юборилди:

Гавжум клуб, чойхона
Бунда бобом, акамлар —
Кўсак чувиб тонгача
Фронтга пахта ғамлар.
Абдулла раис ночор,
Сушилкага ўтин йўқ.
Кеч куз. Кўсак чувиймиз
Бўлмас ўтин ғамламай:
Унсун момо боғини...
Сушилка ер ямламай...

Кичкинтойлар учун аталган шеърлар тўқ-мағиз қофиялар асосига қурилган тақдирдагина ўқиш учун ўнғай, ёдлаш учун осон кўчади. Зотан, Зафар Диёр, Қудрат Ҳикмат шеърятининг умрбоқийлиги ана шундадир. Турсунбой Адашбоев ҳам устозлари изидан бориб кутилмаган қофиялар топади. Бу муаллиф қаламга олган мавзунинг ўқувчига тезроқ етиб боришига хизмат қилади. Мутолаа жараёнида чақмоқдек ёрқин из қолдирадиган куйидаги қофияларни биргаликда кўриб чиқайлик: “қай таъриф — қайтариб, тивитдан — ивитган, ёш томар — тошфонарь,

қуш овлар — тушовлаб, кир қилиб — йиртишиб, қалдири очлар — суҳбат бошлар, ахир сан — чақирсам, дам олиб — Камолов” сингари бир талай мисолларни келтириш мумкин. Шоирнинг ижодий фазилатларидан яна бири шеърларининг қисқа, лўндалигида.

Турсунбой Адашбоев жаҳон ҳамда қардош халқлар болалар шеърятини вакиллариининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш борасида ҳам фаол иш олиб бораётир. Уолтер Дэ Ламер, Ян Бжехва, Корней Чуковский, Самуил Маршак, Муса Жонгозиев, Қодир Мирзалиев, Отағи Алиланазаров, Канибек Жунушев, Сайдали Маъмур, Леонид Бриедис, Ескен Елубаев шеърларини ёш китобхонлар Турсунбой Адашбоев таржимасида севиб ўқишади. Шоир кичкинтойларнинг улкан адабиётига бўлган юксак эътиқодини куйидаги мисраларда рўйи-рост баён этади:

Болажонлар, кўнглим найин
Сизлар учун созлаганман.
Қудрат Ҳикмат айтагандайин
Ҳар мақомда ёзмаганман...

САФО ОЧИЛ (1942 йилда туғилган)

Сафо Очил деганда кўз ўнгимиздан шоир, насрнавис, адабиётшунос ва педагог — олим ўтади. Бу тиниб-тиничмас, ижоди булоқдек қайнаб тошиб юрадиган инсон 1942 йилида Хоразм вилоятининг Янгиариқ туманида таваккуф топти. Ўрта маълумотни Боғот туманидаги Наримонов номи мактабда олди. Тошкент давлат чет тиллар педагогика институти немис тили факультетини немис, ўзбек ва адабиёти ихтисоси бўйича тамомлаган. Педагогика фанлари доктори, профессор.

Кичкинтойларнинг машҳур шоирларидан бири бўлган Сафо Очилнинг асли касби муаллимликдир. У ўзоқ йиллар Хоразм давлат педагогика институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, кафедра муdiri лавозимларида ишлатиб келди. Студент-ёшларни илм-фан нурларини манд қилишга хол-қудрат ҳисса қўши

фикри тоза, одобли, ўқимишли, билагон бўлади. “Қўшиқ айтайлик” шеърида у кичкинтойларни куй куйлашга, қўшиқ айтишга нечоғлик иштиёқмандликларини очиб беради.

Келинг, жўралар,
Қўшиқ айтайлик.
Орзу ўйимиз,
Қўшиб айтайлик. —

каби мисраларда илгари сурилган бу гоё, бу фикр бир қаралганда жуда жўн, оддийдек туюлади кишига. Аммо мисраларга жамланган ҳар бир фикр болани ўйлашга, хаёл суришга даъват этади. Қўшиқ куйловчи болаларнинг эзгу-ниятлари буюк, олдиларида бажаришлари зарур бўлган “Орзу-ўйимиз қўшиб айтайлик” дея қалб тўрларидаги яширин дард, ширин ниятларини “булоқ каби тошиб айтайлик” воситасида ҳол-қудрат илгари суришга эришадилар.

Табиатни севиш, жониворларни парвариш қилишни тарғиб қилиш Сафо Очил ижодида бош мавзулардан бири ҳисобланади. “Туш кўрган бола”, “Сув”, “Кўктам қўшиғи”, “Мен, куёш ва қушлар”, “Қайсар бола”, “Илон ва тиранткан” каби шеърлари худди шу мақсадга қаратилган. Булар орасида “Туш кўрган бола” асари алоҳида ажралиб туради. Одатда болаларнинг ўйи, хаёли, фантазиясини шоир туш мисолида лўнда қилиб беради. Туш кўрган бола ўйқуда қушларга меҳрибон, ғамхўр, иложи борича уларни севишга, парвариш қилишга, зарур бўлиб қолса жароҳатланган паррандаларнинг яраларига малҳам кўйиб тузатишга ҳам тайёр:

Худди шу ҳозиргидек,
Қўлларим ҳам бор эмиш.
Бир қушчани отдилар,
Шунда қўллар берди иш.
Ушлаб қолиб қушчани
Уясига ётқиздим.
Яраларини боғлаб,
Тонгни бирга ўтказдим.

қилдим, унинг жароҳатига малҳам қўйдим. **демак у ўнги-**
да ҳам она-табиатдаги жамики парранда-ю даррандага ана
шундай хизмат қилади, деган хулосага келади ва ўзининг
жажжи китобхонини қушни парвариш қилган қаҳрамон-
дан ибрат олишга чақиради.

Ҳаётда ўзгаларнинг ижобий томонларидан ибрат олиб,
уларга тақлид қилиб яшаш болаларга хос одат, ижобий
фазилат ҳисобланади. Шоир шеърларининг катта кўпчи-
лиги худди шу мақсадни тарғиб қилишга бағишланади.
“Курашчан бола”ни олайлик. Шоирнинг таъбирича, дард-
сиз, орзу-ҳавассиз бола-бола эмас. Қачонки бола олдинга
интилса, ҳаётда ном чиқариб, донг таратиб ўтган авлод-
аждодини ҳар доим ёд айлаб юрса кам бўлмайди. Шеър
қаҳрамони ёш китобхон орзу қилганидек бола. У жуда
қатъиятли, ҳам бир сўзли. Бола биледи: Бобоси полвон
ўтган. Курашда унинг елкаси ерга тегмаган. “Менман”
деган кўйлаб полвонларни йиқитиб, эл-юрт ўртасида кат-
та шуҳрат қозонган. Бола худди ўша бобоси каби полвон
бўлмоқчи, бобоси каби эл-юртга танилмоқчи. Бу ижобий
қол. Демак, болада бобога ўхшаб ном чиқаришга ҳавас,
интилиш, талпиниш борми у, албатта, ажойиб инсон бўла-
ди, атрофига ўзига ўхшаган дили покларни тўнлайди, эл-
юрт хизматкори бўлиб камол тонади. Зеро, давримиз,
ҳаётимиз талаби ҳам шундай. Мана бу шеърдан бир парча
ўқинг:

Дадамнинг дўсти
Сўрарди ҳар кун.
— Кимнинг ўғлисан,
Айтгин-чи, Турсун.
Жавоб қилдим мен
Ўйламай — нетмай,
Тўғри юракда
Борим беркитмай.
Бобом ўелиман.
— Нега, айтгин-да?
— Чунки бобомлар,
Полвон ўтган-да!..

Педагог-шоир Сафо Очил шеърларида болаларни она-
тилига меҳр-муҳаббатли қилиб тарбиялаш ҳам етакчи мав-

зулардан бири ҳисобланади. Тўғри, биз узоқ йиллар қандайдир
империя” **исканжасида яшадик.** Юртимизда ўзбек тили
иккинчи тилимизга айланиб қолди. Аллоҳга шукр, бугун
мустақилликка эришдик. Ўз тилимиз қайтадан эъозлана-
диган замонга етишдик. **Буни шоир ёш қаҳрамон тилидан**
бор овоз билан куйлайди:

Кунлар алла тинладим,
Тунлар алла тинладим,
Ўзлимизни англади,
Ўзбек тилим, уз тилим.

Транспорт воситаси кўнайган ҳозирги пайтда кучалар-
дан ўтишда хушёр, эҳтиёт бўлмаслик кўп ҳолларда кунинг
сиз воқеаларга олиб келади. Шу сабабли оилада, боғча-
ларда, мактабларда йўл қоңдаларини болаларга тушунти-
риш, ўргатиш ишлари қизгин олиб борилади. Кўчаларда
йўл кўрсатувчи — светафорга эътибор бериш, унинг кўрсат-
маси асосида юриш қонунлаштирилган. “Раҳмат”, “Све-
тофор” шеърлари билан Сафо Очил болаларни яна ҳам
сезгир, тадбиркор бўлишга даъват этади.
“Светафор” кўшиги болаларнинг жон-дили ҳисобла-
нади. Бир неча йилдирки у болалар дастасида, боғча, мак-
таб, радио, телевидениеда куйланиб келинади. Ўзбек бо-
лалар адабиётида светафор ҳақида жуда кўп асарлар яра-
тилган. Лекин Сафо Очилнинг содда ва мухтасарлиги билан
равонлиги, мазмуннинг содда ва мухтасарлиги билан
ажралиб туради. Бир ўқишдаёқ ҳар қандай бола ёд олиб,
уни кўшиқ қилиб куйлаб юради:

Уч оғайни ботирмиз,
Уч хил рангда нодирмиз:
Қизил, яшил, сариқмиз,
Куч-қудратга қодирмиз.

Ҳамжиҳатмиз доим биз,
Чорраҳадир жойимиз,
Вақти билан нур сочар,
Учга тўлин ойимиз.

Ҳар қайси шоирда бўлганидек Сафо Очил ижодида ҳам
бола одоби масаласи етакчи ўринда туради. Бола одоби,
Қизил ёнса, тек туринг,
Яшил ёнса, тез юринг,
Сариқ ёнса, эҳтиёт
Чорасини ҳам кўринг.
Ҳаётимиз шу сизларга:
Барча ўнил-қизларга,
Дуч келмайсиз хатарга,
Қулоқ солини бизларга.

ақли-хушли бўлса қандай яхши. Бундай фазилатга эга бўлган ҳар қайси бола ота-отанинг, юртнинг бахти ҳисобланади. Шоирнинг "Одобли бола" шеърисида ҳамма учун зарур гап очиб берилади. Шеър қаҳрамонининг ўзи одобли, ақли, фаҳм-фаросатли, салом-аликни қанда қилмайдиган бола сифатида ўқувчида яхши таассурот қолдиради. Бугина эмас, у қишда қор одам ясади. Ўзи ясаган қор одамнинг ҳам ақли, хушли бўлиши, салом-аликни қанда қилмаслиги лозимлигини унинг қўлига қўяди. Боланинг орзуси яхши, тилаги зўр:

...Қош, кўз, бурун, лаб...
Ўтган-қайтганга
Салом берсин деб.
Хурмат нелигини
Барча кўрсин деб!

Дунёда ота-она каби мўътабар зот йўқ. Кимки ота-онанинг хизмати қилса, дуосини олса ҳеч қачон кам бўлмайди. "Ота-она дуоси" да инсон умр бўйи ота-онанинг хизмати қилиб, дуосини олиб яшаса, қони фойда, умрга-умр, омад, бахтга-бахт улашувчи бир чўққига чиқишини тўлиб-тошиб шеърга солади:

Олмасам гар кўнглим тўлмас,
Ота-онам дуосини.
Олмасам гар йўлим бўлмас
Ота-онам дуосини.
Қайда бўлмай йўқлагайман,
Меҳрин асраб сақлагайман,
Ахир қандай оқлагайман,
Ота-онам дуосини.
Умрим бўйи гамин ерман,
Сўзин дурга алиштирмам,
Сийму зардан ортиқ дерман,
Ота-онам дуосини.

Халқда эртақлар — яхшиликка етақлар, деган ибора бор. Бу бежиз айтилмаган. Одатда эртақ тингламайдиган, эртақнинг сеҳрли куч-қудратидан завқ-шавққа тўлмайдиган бола бўлмаса керак. Негаки эртақ туфайли бола дунёни ақли билангина эмас, қалби билан ҳам ҳис этиб ўрганади. Ўрганибгина қолмай, балки ташқи дунё воқеа ва

ҳодисаларига жавоб беради, яхшилик ва ёмонликка инебатан ўз муносабатини ифодалайди. Ғоявий тарбиянинг дастлабки босқичи ҳам эртақ туфайли амалга оширилади. Ҳа, эртақнинг таълим-тарбиявий жиҳатлари Сафо Очилнинг "Нодир паҳлавон", "Қалдирғоч ва бешиктерватар ҳақида эртақ", "Бургут", "Темирчи бобо ва бойўели" эртақ-дostonларида янада ёрқинроқ кўзга ташланади.

"Темирчи бобо ва бойўели" да қатта ҳикмат бор. Одатда темирчи халқи соғлом, бақувват, тadbиркор, оддий ва сода ва ўз ўрнида баджаҳл ҳам бўлади. Эртақда зикр этилишича темирчи ўз ишининг устаси. Унинг ясаган буюмлари эл оғзида дoston, харидортир. Бу машҳур устага шоғирд тушувчилар сероб. Аммо бой ўзлининг тиниб-тинчимаслиги, меҳнатқашлиги темирчига ёқиб, боланинг насл-насабини сўрамай уни шоғирдликка олади. Шоғирд уста қўлида ҳўб тобланади, шу соҳанинг устаси бўлиб етишади. Шунда шоғирд ўзини танитади. Бундан уста ранжмайди. Аксинча, шод бўлади. Воқеани шоир болалар қалб тўридан мустаҳкам жой оладиган даражада, —

— Нечун хурсанд
Бўлмагансан сен,
Одам қилсанг
Бўри боласин? —

каби мисралар билан тасвирлайди. Ёш темирчи — бойвачча устадан дуо олиб, иш бошлайди. Унинг ясаган буюмлари эл оғзига тушади, мақталади. Лекин мақтов эшитиб ўрганмаган бойвачча киборга берилади, "бузук йўлга киради". Нажижада у ясаган буюмлар чала, сифатсиз чиқа бошлайди. Устоз стангдан улуғ, деган гапга амал қилмаган бойвачча темирчига кўп зарар қилади, унга зулм ўтказди. Қамситилган, оёқ ости бўлган устоз пичоқ суякка бориб қадалгач:

— Шундай бир қуш
Бўлгансан абад;
Ўтган умринг
Қилиб наломат.
Ажралмагин
Зимистонлардан,
Харобаю
Қабристонлардан —

дея шогирдини дуоибад қилади. Ана ўша кундан бери хом-сут эмган бойвачча-темирчи бойўғлига айланиб, вайрона-ларда юриши шундан, дейди.

Шоир касб-хунарни эъозлашни, устоз-ўқитувчиларни камситмасликни, кимки бундай қалтис ишни қилади-ган бўлса, охир-оқибат яхшиликка олиб келмаслигини, худди бойўғли каби оғир жазога гирифтор бўлишини уқти-риб ўтади.

Сафо Очилнинг бошқа эртак-дostonлари ҳам ана шун-дай болалар тарбиясига мослиги билан ажралиб туради. Педагог-шоирнинг жамики шеърлари болаларни аъло ўқишга, меҳнаткаш бўлишга, табиатни севишга, она-Ва-танга муносиб ўринбосарлар бўлиб улғайишга ундайди. Зотан, давр, замон талаби ҳам шундай. Баркамол авлод қанчалик соғлом, ёрқин фикрли бўлса — бу она-Ватан бойлиги.

ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Мустақил мамлакатимизда катталар адабиётининг аж-рамас бир бўлаги бўлган болалар адабиётининг ривож та-рининг ўрни, аҳамияти катта. Негаки таржима асарлари-ни ўқиган ҳар бир ёш китобхоннинг дунё ҳақидаги фикри, тасавури бойиб, ўша халқларнинг яшаш шароитлари, урф-одатлари, меҳнатлари, орзу-интилишлари билан ошно бўлади.

Асарлар оша худди эртак каби элдан-элга, тилдан-тилга ўтиб дилларни яшнатиб юрган “Қизил Шапқача” (Ш. Пер-ро), “Робинзон Крузо (Д. Дефо), “Гулдивернинг саёҳат-лари” (Ж. Свифт), “Дюмчахон” (Х. Андерсен), “Олтин балиқ” (А. С. Пушкин), “Том Сойернинг бошидан кечир-ганлари”, “Шаҳзода ва гадо” (М. Твен), “Кашитан Грант” (Ж. Сервантес) каби асарлар ёш қалбларда оламга нисба-тан қизиқишларни жўш урдириб юборади.

XX асрда бунёд этилган “Маугли” (Р. Киплинг), “Кич-кина Шаҳзода” (А. де Сент-Экз Юпери), “Катта ва кич-чик Карлсон” (А. Линдгрен), “Тошкент — нон шаҳри” (А. Неверов), “Винни Пух” (А. Милн), “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак” (Маршак), “Уч бақалоқ” (Ю. Олеша), “Қув-ноқ Жапбақлар” (Б. Кербобоев), “Доктор Айболит” (К. Чу-ковский), “Тимур ва унинг командаси” (А. Гайдар), “Чи-полдиннинг саргузаштлари” (Ж. Родари), “Стёпа амаки” (С. Михалков), “Ким бўлсам экан?” (В. Маяковский), “Билмасвой қуёш шаҳрида” (Н. Носов) сингари олам ке-зиб юрган асарлар ўзбек китобхон болаларида катта таас-сурот қолдирмоқда.

Юқорида тилга олинган асарлар ёш китобхонни нима-гадир ўргатади, нимагадир даъват этади. Бу асарларнинг

катта кўпчилигида она-Ватанга муҳаббат, унинг озодлиги ва бахти учун жон фидо қилиш (“Уч бақалоқ”); ношукр бўлмаслик, ота-она панд-насиҳатига қулоқ солиш (“Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртақ”); инсон ва инсонга меҳр (“Маугли”); табиатни асраш, ҳайвонот оламини севиш (“Доктор Айболит”); одамлар хизматини қилиш, беминнат ёрдам кўрсатиш (“Тимур ва унинг командаси”); ўзига пишиқ-пухта бўлиш, ички сирларни ўзгаларга ошкор қилмаслик (“Қизил Шапкача”); намунали ўқиш, касб-хунар эгаси бўлиш (“Ким бўлсам экан?”); сергак, тадбиркор, қувноқликка интилиш (“Қувноқ Жанбақлар”) дек олижаноб ғояларнинг ётиши болаларнинг таржима асарларига нисбатан бўлган қизиқиш ва иштиёқларини ўстиради.

ШАРЛЬ ПЕРРО (1628—1703)

Буюк француз шоири ва танқидчиси Шарль Перро бадий эртақ асосчиси сифатида маълум ва машхурдир. У ўзининг “Қизил Шапкача”, “Золушка” ва “Этик кийган мушук” асарлари билан жаҳонга танилди.

Ш. Перро бадий эртақлар ижод этишдан олдин халқ оғзаки ижодини меҳр ва иштиёқ билан чуқур ўрганди. Шунинг учун ҳам у ўз эртақларида халқ удумларини дадил илгари сурди. Перро қаҳрамонлари ўз меҳнатсеварликлари ҳамда сахийликлари билан ажралиб турадилар. Фарзгўйлик, мақтанчоқлик, қизғанчиқлик ўрнини яхшилик, меҳрибонлик босиб кетиши ҳамон китобхонни шод этиб келмоқда.

Шарль Перродан бор-йўғи II эртақ сақланиб қолган. Қайси эртагига назар ташламанг, барчасида болалар завқ оладиган қирралар бор эканлигини дарров пайқайсиз. Дунёда унинг “Этик кийган мушук” эртагини ўқимаган ёки эртақ асосида яратилган мультфильмни мириқиб томоша қилмаган бола топилмаса керак.

Эртақда ақллилик, билимдонлик, топағонлик бош масала қилиб қўйилади. Бошқа асарларида бўлгани каби Ш. Перро бу эртақда фольклор аънаналарига яна бир бор содиқ қолади. Эртақ қаҳрамони тегирмончининг кенжа

ўғли Карабас фаҳм-фаросат, ақл билан иш кўриб, ақл му-род-мақсадига етади, бахтиёр бўлади.

Шарль Перронинг барча персонажлари пишиқ-пухта пишиқлари билан ажралиб турадилар. Уларнинг қага кўччи пишиқ одамларни, ҳайвону паррандларни севиб, эркалаб, ёзотқандиган бўладилар. Золушкани (“Золушка”) оғиб кўриб пишиқ Уни ўтай она-ю унинг қизи хуш кўрмайдилар, ҳолис. Қолган барча жонзот Золушкани дейди. Уни уз бахтини топиб, осойишта турмуш кечиришини истайди. Золушка жуда чиройли, одобли, ширинсўз, камтарин, одамларга, жониворлару паррандаларга нисбатан меҳрибон. Унинг бундан фазилатлари, меҳнат, ҳалоллик ва поклик билан ҳаётда у турнинг топиши, севганига турмушга чиқиб бахтли бўлишни эртақтингловчисида яхши таассурот қолдиради.

Бошқа эртақларда бўлгани каби “Қизил Шапкача”да ҳам воқеа яхшилик билан тугаши болаларнинг қувончига қувонч қўшади. Ш. Перро эртақнинг таъсирли ва жониворли чиқиши учун Қизил Шапкачани табиий ҳолда ижоднинг томонига кўп сайқал беради, болалар кўз унгида у дунёда тенги йўқ, жуда ёқимтой қизча сифатида тавдалангани Бўрининг ёвузлиги, сурбетлиги унинг кампир қиефасига кириб олганда мана бундай чизиб берилиши эртақ тингловчи ҳар бир болада чуқур нафрат хиссларини қўзғайди.

- Вой бувижон, қўлларингиз бунча узун?
- Сени маҳкамроқ кучоқлаш учун, жонгинам!
- Бувижон, оёқларингиз бунча катта?
- Тезроқ чопиш учун, жонгинам!
- Бувижон, қўзларингиз бунча катта?
- Яхшироқ эшитиш учун, жонгинам!
- Бувижон, кўзларингиз бунча катта?
- Сени яхшироқ кўриш учун, жонгинам!
- Бувижон, тишларингиз бунча катта?
- Сени тезроқ еб қўйиш учун, жонгинам!

Шарль Перронинг “Ҳаворанг соқол”, “Боб”, “Эшак териси”, “Уйқудаги малика” каби болаларбоқидир. “Қизил Шапкача” каби эртақлари ҳам худди Мана уч юз йилдирки эртақчининг “Қизил Шапкача” асари жаҳон кезиб юрибди. У кирмаган ҳолда қолмаган бола йўқ. Эртақнинг ўзига

лашганди. Оролда заҳарли илонлар ҳам, йиртқич ҳайвонлар ҳам йўқ бўлиб, фақат ёввойи эчкилар пода-пода бўлиб яшашарди, холос. Вақт ўтиши билан Селькрик эчкилардан бир нечтасини қўлга ўргатади, аста-секин уларни сутидан қатиқ, пишлоқ, сузма тайёрлайди.

Александр Селькрик ёғочдан ўзига иккита уй солади, унинг полига эчки пўстагини тўшайди. Шундай қилиб у кулбали ҳам бўлиб олади. У фалокат натижасида тошларга урилиб мажақланиб кетган кемалардан миҳларни йиғиштириб олиб, ундан қўлбола қармоқ ясаб, балиқ овлайди. У оролнинг ҳамма томонини қадам-бақадам кезиб чиқади, баландроқ ерларга узоқдаги кемалар кўриши учун маёқлар ясайди.

Ниҳоят, Селькрик орзиқиб кутган дамлар етиб келади. Бу воқеа 1709 йил 31 январь куни содир бўлди. Оролга тасодифан келиб қолган “Дик” номли кема Селькрикни олиб кетади.

Селькрик узоқ жудоликдан сўнг 1712 йилда Шотландияга қайтгач, уни ота-оналари жуда яхши кутиб олишди, ҳамма шароитни яратиб беришади. Бироқ Александр ўзини жуда ғалати тутайди, ҳеч ким билан сўзлашмай, ўзи билан ўзи овора бўлиб юради. У отасига қарашли катта боғнинг бир четидан форга ўхшаш ертўла кавлаб, умрининг охиригача ўша ерда танҳо ўзи яшайди ва 1721 йилда вафот этади.

Ҳозир Селькрик яшаган Мас-а-Тьера ороли Робинзон Крузо ороли деб аталади.

Робинзоннинг кимсасиз оролда амалга оширган ҳар бир иши ёш китобхонни ўзига мафтун этади, унинг ғайратига ғайрат, шижоатига шижоат қўшади, уни довжорак бўлишга, меҳнат қилишга, касб-кор эгаси бўлишга ўргатади. Оддий бир мисол: лойдан коса, ликоп, хурмача, кувача, пиёла ва бошқа рўзгор буюмларини ишлаши; болаликдаги сават тўқишни ўрганиб олгани ва бу ҳунарининг ёлғизликда унга қўл келгани қайси болани қизиқтирмайди дейсиз!

Робинзоннинг ўзи боғда яшайди — ўзи ўрмон ҳокими, бу ерда дов-дарахтлар тўлиб-тошиб ётади. Шунга қарамай у боғбончилик қилиб кулбаси ён-атрофига ниҳоллар экиб ўстиради. Ҳар бир қиладиган иши, ҳар бир босадиган қада-

немис тили тарихи грамматикасини мифология билан, Вильгельм эса ўрта аср немис адабиётини халқ оғзаки ижоди билан чоғиштирган ҳолда ўргана бошладилар. Немис халқ оғзаки ижодининг гуллаб-яшнашига, олам кезишга бир кўприк ясадилар. Ниҳоят, 1812 йилда Гриммлар томонидан яратилган эртакларнинг биринчи жилди “Болалар ва оилавий эртаклар” юзага келди. 1815 йилда иккинчи жилд, 1822 йилда эса ҳар иккала жилдни умумлаштирувчи учинчи жилд босилиб чиқди.

Гриммлар эртакларнинг катта кўпчилигини бевосита эртақ айтувчилардан тинглаб, баъзиларини эса деҳқонлар билан суҳбатлашиб ёзиб олдилар. Халқдан олинган эртакларнинг ҳар бири Гриммлар томонидан қайта ишланиб, бадиий тус бериб, яна халққа қайтарилди.

Гриммларнинг уч жилдлик китобларига икки юздан ортиқроқ эртаклар жамланган бўлиб, унда муаллифлар кўпроқ афсонавий, маиший ва ҳайвонлар ҳақидаги эртакларни умумлаштиришга ҳаракат қилганлар. Ҳар бир эртақда сахийлик, меҳнатсеварлик, ботирлик каби фазилатлар билан бирга, кўрқоқлар устидан кулиш, дангасалик ва ёлгончиликни қаттиқ қоралаш биринчи ўринда туради. Шуниси ҳам қувончлики, кўпинча Гриммлар эртакларининг асосий қаҳрамонлари, шоҳ ва шаҳзодалар эмас, балки камбағал, бева-бечораларнинг ўғил-қизи, чўпон ёки солдат бўлади. Улар ўзларининг ибратомуз ишлари билан эртақ тингловчида чуқур таассурот қолдиради.

Ақд билан иш кўриш, билимдонлик “Тилла ғоз”, “Шишадаги арвоҳ”, “Уч ака-ука” эртакларида яхши берилган.

Гриммларнинг дунёга машҳур бўлган “Золушка”, “Қор қиз” эртакларининг қаҳрамонлари ҳаммадан туртки ейдиган, сўкиш эшитадиган ва энг паст ҳолда қийин юмушларни бажарадиган қизлар бўлиб, эртақ давомида ўзларининг ҳалол меҳнатлари, ёқимли сўз ва табассумлари билан бахтиёр бўладилар.

Гриммларнинг “Қуён билан тиричак”, “Бўри ва тул-
қани масал жанрига яқин туриши китобхонда катта
“Ботир тикувчи”, “Ёш
эртаклари ўзбек
қолган.

“Ё паҳлавон” эртагидаги ботир образи кичик мактаб ёшидаги болаларда катта қизиқиш уйғотади. У ҳалол, моқ, инсон. У ростгўйлик, тўғрисиўзлик шайдоси. Шу сабабга кўра у йўлида учраган ҳар қандай тўсиқ ва ғовни шошилмай, жасорат ва мардлик билан енгади, мақсадига эришади.

“Ботир тикувчи”нинг сюжети кўпчиликка яхши таниш. Қаҳрамон ногаҳон бир нечта пашшани бир уришда нобуд қилиш билан ўзига ўзи ботир, довюрраклик тамғаси — шиорини ёзиб елкасига осиб олади. У ўз бахтининг, тақдирини синаб кўриш, пешонасида борини қўлга киритиш мақсадида сафарга отланади.

Ботир тикувчи тadbиркор, эрчил-чаққон. Ётиб қолгунча отиб қол қабилда довюрраклик билан иш кўриши унга катта шуҳрат келтиради. Пухта-пишиқлиги билан ғорда беҳисоб девлар устидан ғолиб чиқади. Дев кўтариб олган дарахт шоҳлари устида қуш каби ўтириши, девнинг саволларига кўрқмай, усталик билан жавоб бериши асрлар оша китобхонни ҳайратга солиб келмоқда.

Ботир тикувчи учун оғир синов ўрмондаги икки паҳлавон билан “олишув” бўлди. Подшо томонидан икки паҳлавонни мағлуб қилиш вазифасини олган ботир тикувчи таваккал қилиб йўлга тушади. Устиларига тош ташлаш билан улар ўртасида нифоқ чиқаради. Икки жангчи бир-бирини тош билан уриб нобуд қилади.

Ўрмондаги шохдор маҳлуқни мағлуб қилган эртаклардаги каби тadbиркор йигит билимдонлик, ўйлаб иш кўриш билан шохдор маҳлуқ устидан ғолиб чиқади.

Ботир тикувчининг юмшоқ сўзлиги, мулойимлик билан иш кўриши ёш китобхонда яхши таассурот қолдиради. Уларда ҳам худди ўша ботир тикувчи каби етук инсонлар бўлишга, ботир, паҳлавон бўлишга ҳавас уйғотади.

Ака-ука Гриммларнинг қайси асарини ками муҳаббат ғоясида ҳам энг аввало меҳнаткашлик, меҳнатта ҳолда ҳам, ҳар илгари сурилади. Иккинчидан, ҳар қандай ҳолда ҳам, ҳар қандай мушкул иш бошига тушганда ҳам ўша қаҳрамон чора қидиради, тadbиркорлик, ишбилармонлик йўлидан боради ва офатдан қутилади. Масалан, “Тулки билан Ҳозлар”ни олайлик. Тулки каби хийла ва макр ишлатадиган жонивор бўлмаса керак. Гриммлар уларга қарама-қарши қилиб ғозлар образини яратишади.

Гозлар ҳар доим чорасиз — бўш, беғам ҳаёт кечирадилар. Гриммларда вақти келганда ўша боқи беғам гозлар ҳам сергак, тетик, тадбиркор, ишбилармон бўлиб кетишларини, ҳаётда ўзларини ҳимоя қила билишларини, олғир, муттаҳам тулкиларни ҳам доғда қолдиришларини кузатдик.

Тулки ўтлоқда юрган гозларни эмоқчи бўлади. Улар ўлимлари олдидан битта кўшиқ айтиб, сўнгра тулкига ем бўлишларини сўрайди. Аммо узундан-узоқ “га-га”лари тулкини зериктиради, унинг тинка мадорини қуритади, ахийри гоз-ўлжадан воз кечишга мажбур бўлади. Мана сиз ҳам тинглаб кўринг:

Дастлаб битта гоз кўшиқ айтибди. Унинг кўшиғи мана бунақа узундан узоқ экан: “Га-га-га-га, га-га-га-га!”

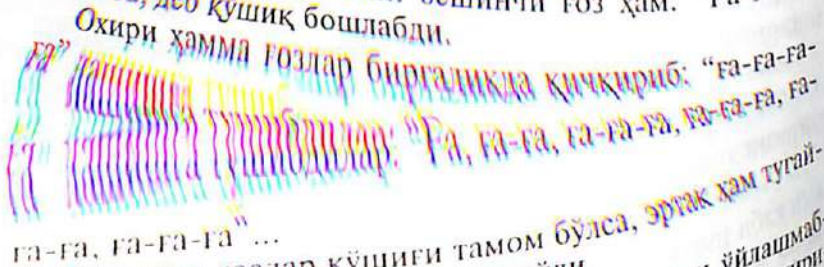
Ундан кейин иккинчи гоз жўр бўлибди: “Га, га, га-га-га-га, га-га-га!”

Ундан кейин учинчи гоз: “Га” га-га, га-га-га, га-га-га, га-га-га, га-га-га!” — деб кўшиқ бошлабди.

Улардан сўнг тўртинчиси хониш қилибди: “Га, га-га, га, га-га-га, га-га-га, га-га-га”.

Тўртинчи гоздан кейин бешинчи гоз ҳам: “Га-га-га, га-га-га, деб кўшиқ бошлабди.

Охири ҳамма гозлар биргаликда қичқириб: “га-га-га-га”

Қачонки гозлар кўшиғи тамом бўлса, эртақ ҳам тугайди. Шундагина тулки гозларни ейди.

Бироқ ақлли гозлар кўшиқни тўхтатишни ўйлашмабди. Улар ҳозир ҳам: “га-га-га, га-га-га”, — деб қичқиришиб туришган эмиш.

Бир сўз билан айтганда, Ака-ука Гриммлар бир умр кичкинтойларнинг суюкли эртақчилари бўлиб қолдилар.

ХАНС КРИСТИАН АНДЕРСЕН
(1805 — 1875)

Унинг эртақчиси Ханс Андерсен
бу келди. Боланинг отаси
Шу-
қилиб киради.
қилиб киради.
қилиб киради.

Унда боланинг отаси шароити ва қарови ва шу-
қилиб киради. Боланинг отаси 1827 йилда С. 1818 йил
мактабига ўқинишга киради. Ундан кейин Ханс Андерсен
қилиб киради. 1828 йилда эса Копенгаген университетига
ўқишга киради.

Андерсен жуда кўп мамлакатларни кезиб чиқади. Фран-
ция, Швеция, Италия, Греция ва Испания сингари жой-
ларда бўлади, саёҳат қилади.

Андерсеннинг ижоди 20-йилларнинг бошларидан бош-
ланади. У дастлаб лирик шеърлар, роман, драма, йўл очерк-
лари, биографик этюдлар яратади.

“Даниялик Хольгер”, “Қор маликаси”, ватанпарварлик
руҳи билан йўғрилган “Дания — менинг ватаним”, озо-
длик ғояси мужассамланган “Соқчи”, “Шилон қулфи” ва
бошқа шеърлари поэзия жанрида яратган энг сара асарла-
ри жумласига киради.

Андерсен романларида (“Импровизатор”, “О. Т.”,
“Бўлади ёки бўлмайди”) ўз замонаси учун жуда муҳим
бўлган воқеаларни қамраб олишга ҳаракат қилади.

Унинг ижоди кўп қиррали ва ранг-барангдир. Айниқ-
са, тарихий асарлари ва эртақлари ёш китобхонлар учун
мароқлидир. “Болалар учун айтилган эртақлар” (1835 —
1842), “Янги эртақлар” (1843 — 1848), “Тарих” (1852 —
1855), “Янги эртақлар ва тарих” (1858 — 1872) ва бошқа
китоблари Андерсеннинг номини машҳур қилди, уни жа-
ҳонга танитди.

Андерсен бу китобларни яратишда халқ оғзаки ижоди-
дан унумли фойдаланди, уларнинг орзу-армонларини
қоғозга туширишга ҳаракат қилди. Эртақлардаги характер
ва жонли нутқни янада мукамаллаштиришга эришди.
Шунинг учун ҳам Андерсен яратган барча эртақлар содда,
китобхон учун тушунарли бўлиш билан бирга ўқувчилар
хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади.

Андерсен эртақларининг кўпчилиги бош қаҳрамони шаҳ-
зода ҳам эмас, малика ҳам эмас, балки оддий меҳнатқаш
халқдир. Улар ўзларининг самарали меҳнатлари, ақл-ид-
роқлари, ахлоқ-одоблари билан китобхон таҳсинига му-
роффақ бўладилар. Унинг “Кўнғироқли гирдоб”, “Кумуш
ваффақ бўладилар. Унинг “Кўнғироқли гирдоб”, “Кумуш
танга”, “Колбаса сихидан шўрва”, “Гўнг-қўнғиз” ва бош-
қа эртақлари фикримизга ёрқин мисол бўла олади. Маса-

лан, эртақчининг “Кўнғироқли гирдоб” асарини олиб кўрайлик. Эртақда асрлар мобайнида эзилган, оғир меҳнат ва зулмдан тинка-мадори қуриган меҳнаткаш халқ вакили Блакеннинг ўз хўжасига қарши туриши китобхонни қувонтиради.

“Болалар гурунги” асарида ҳеч ким тақдирини, кичкинтой ўсиб-ўлғайгач ким бўлиб етишишини билиши мумкин эмаслигини, бу кўпроқ ўша боланинг ўзига, интилишига, ўқишига, катталарнинг ибратомуз панд-насихатларига қанчалик қулоқ солишига боғлиқ эканлигини ўқиймиз.

Шоҳона қасрга тўпланган, башанг кийинган бир тўда аслзода болакайлар оғизларини тўлдириб мақтанишар, она-оналарининг ҳисобсиз бойликлари билан қувонишар, келажакда ота-оналаридан ҳам бадавлатроқ бўлиш учун ҳаракат қилишларини кибор билан таъкидлар эдилар. Бу бой-бадавлат болаларнинг бир-бирларига гап бермай мақтанишларини йиртиқ-ямоқ кийим кийиб олган бир камбағал бола тинглаб чуқур хўрсинар, “буларга етишга бизга йўл бўлсин”, деб кўяр эди ўзича.

Йиллар ўтиб ўша жулдирвоқи кийимли бола яхши ўқиб, ўз тақдирини ўзи ҳал қилади, машҳур рассом бўлиб етишади, мамлакатда энг бой одамлардан бирига айланади, ўзига муносиб бир қаср қурдиради, “қаср ҳамда унинг ичидаги хазинани кўриш”ни ҳамма истарди.

Эртақчининг “Нўхат устидаги малика” асари ёш китобхоннинг ҳам кулгисини қистатади, ҳам танноз маликага нисбатан қаҳр-ғазабини келтиради.

Бир шаҳзода ҳақиқий маликага уйланиш учун бутун ер юзини, шаҳару қишлоқларни қидириб ҳеч қаердан ҳақиқий маликани топа олмайди. Ҳафсаласи пир бўлган, тарвузи қўлтиғидан тушган шаҳзода қасрга қайтади.

Кунлардан бир куни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган мўъжиза юз беради:

“Бир оқшом ҳаво айнигандан-айнибди: шундай чақмоқ чақиб, момақалди роқ гулдурос солибдики, ёмғир чунонам челақлаб куйиб берибдики, даҳшатнинг ўзгинаси.

Тўсатдан шаҳар дарвозаси таққилаб қолибди: кекса қирол бориб дарвозани очибди.

Дарвозада малика турарди. Ё қудратингдан, уни нимага ўхшатиш мумкин! Сув маликанинг сочлари, кўйлақла-

ридан шариллаб оқиб, тўппа-тўғри бошмоқларининг учларига, товонларига тушарди, у бўлса пинагини бузмай, мен ҳақиқий маликанинг худди ўзиман дерди”.

Маликани синаб кўриш ишлари ҳам жуда ғалати бўлади. Тунда қирқ қават кўрпа остига битта нўхатни яшириб, жой солиб берадилар. Танноз, оқбилак қиз эрталаб ўрнидан турар экан, “қандай ухлаб турдингиз?” дейилган саволга нолиш, ички дард билан жавоб беради:

“Эй, жуда ёмон! — дейди у. — Кўзимни юммадим, деса ҳам бўлади. Мен қандайдир қаттиқ нарсанинг устида ётдим, бутун аъзойи-баданним кўкариб кетибди! Нақадар даҳшат!”

Шаҳзода қизнинг ҳақиқий малика эканлигини билиб, унга уйланади.

Болалар одатда, ҳайвонлар, паррандалар, ҳашаротлар ҳақидаги эртақларни севиб ўқийдилар. Андерсен яратган эртақларнинг жуда кўпчилиги ана шу мавзунини қамраб олиши билан ҳам характерлидир. Унинг “Дюмчахон”, “Ир-киг ўрдакча”, “Ботқоқлик шоҳининг қизи”, “Бақа”, “Бурга билан профессор” сингари эртақлари ўзбек китобхонларининг ҳам сеvimли асарларига айланиб кетган.

Хуллас, Дания эртақчиси Ханс Андерсеннинг ижоди узоқ йиллардан бери ёш китобхонларга завқ-шавқ бағишлаб келмоқда.

АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ПУШКИН (1799 — 1837)

Ҳар бир халқнинг донишмандлиги ва қалб назокатини ўзида мужассамлантирган шоири бўлади. Россияда инсон маънавий оламининг мусаввири, шубҳасиз, Пушкиндир. У нурга интилиб, доим озодлик учун курашувчи шоир, оптимист бўлиб етишди. Рус халқининг яна бир буюк шоири Александр Блок: “Пушкиннинг номи нақадар жангдор”, деб таърифлаган эди.

А. С. Пушкин болаликдан халқ оғзаки ижодини бериб ўрганди. Булоқдек қайнаб-тошган халқ оғзаки ижоди шоирнинг илҳомига қўшди. Келажакда машҳур шоир бўлиб, жаҳонга танилишида бой манба бўлиб хиз-

мат қилди. У, айниқса, ўзининг эртак-достонлари билан ёш китобхонларнинг ҳурмат-олқишига сазовор бўлиб келмоқда.

А. С. Пушкин ўзининг “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак” (1831), “Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак” (1833), “Ўлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртак” (1833), “Олтин хўроз ҳақида эртак” (1834) каби эртак-достонлари билан жаҳон болалар адабиёти хазинасини янада бойитди.

Юқорида биз таъкидлаб ўтган асарларнинг ҳаммаси бой ва ранг-баранг халқ оғзаки ижоди таъсирида юзага келган. Бу асарлар замирида фактик материаллар ётганлигини кўрамиз. Масалан, шоир “Ажойиб болалар” халқ эртаги асосида “Шоҳ Салтан ҳақида эртак”, “Куримсоқ камшир” эртаги ва рус халқ фольклорининг тўпловчиларидан бири В. Даль ҳикоя қилиб берган “Сехрли кўзгу” эртаги асосида “Ўлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртак”, “Шабарша батрак” асосида “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак” ётганлигини кўрамиз. Бу эртакларнинг ҳаммаси шоирнинг ижодий лабораториясида ишланиб, сайқалланиб, янада ўқимишли, таъсирли қилиб яратилган.

А. С. Пушкин оддий, меҳнаткаш халқни яхши кўради, уни иложи борича ҳимоя қилишга, унга ён босишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам унинг эртак-достонларида халққа бўлган чексиз муҳаббат туйғуси барқ уриб туради.

Дадон шоҳни олинг (“Олтин хўроз ҳақида эртак”). У бирт аҳмоқ. На халқни севади ва на фарзандларига меҳрибон оталик қила олади. Дадон ўтакетган даражада маншатпараст ва калтабин. У бутун подшолигидан, халқидан, фарзандларидан ўзга юртли маккор аёлни устун кўяди. Буни халқ, худо кечирмайди. Натижада шоҳ халқ қаҳр-ғазабига дучор бўлади. Олтин хўроз тепкисидан ҳалок бўлган шоҳга бировнинг раҳми келмайди, аксинча, шоҳнинг ўлими уларга шодлик ва озодлик бахш этади.

Поп (“Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак”) образини шоир қаттиқ ишлайди. Унинг текинхўр, очкўз, ўзгалар ҳисобига умр кечирадиган бир пасткаш кимса эканлигини кескин очиб ташлайди. Унга қарама-қарши қилиб

оддий ва ҳалол, меҳнаткаш ва баҳодир йигит Балда образини ижод чўққисига кўтаради.

Икки қаҳрамоннинг бозордаги ўзаро суҳбатиданоқ китобхон ким қандай одам эканлигини дарҳол сезили

“Бўлсин ошпаз, отбоқар ҳам дурадор,
Айт-чи бундай арзон малаи қанда бор?”
Балда дебди: “Яхши малай бутайин,
Берган оби-ёвғонингга кўнайин
Хизматимга ҳақ тўлайсан шу хитда”.
Пешонангга уч чертаман бир иилда”.
Поп бўлса-чи анча ўйлаб қолибди.
Пешанасин қашиб қули толишти.
Поп ўйлармиш: бир гап булар — тулар ҳақ.
Черткилардан черткилар ҳам қилар фарқ.
Балда кўйган шартига кўниб, дебди поп
“Бу шарт сенга ва менга ҳам маъқул хун
Энди менинг ҳовлимда кун куравер,
Ҳайрат билан хизмат қилиб юравер”.

Ҳа, ҳаётда ҳар бир нарсанинг, жумладан, текинхўрлик, очкўзликнинг ҳам поёни, охири бор. Калтабин поп чертини еб ҳалок бўлади.

“Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак” достонида шоир пок муҳаббат мангу бўлишини орзу қилади. Бойлик, мансаб деб ўтган кунни унутмасликни истаydi. Бундан ташқари, кимки ҳалол пешона тери тўкиб бойлик орттирмаса, бировлар ҳисобига бойийдиган бўлса, у ҳеч қачон юқмаслигини, бировникими, тамом бировникилигича қолиб кетишини кампир қисмати билан чоғиштириб ҳикоя қилади. Ер юзи, бутун олам ҳукмрони бўлиб олган камшир чолни менсиманлиги учун, очкўз ва бадбахтлиги учун яна эски ҳаммом, эски тос билан қолиб кетаверади. Буни шоир жуда широйли ифодалайди:

Қайтди кампир ёнига ахир,
Кўрса: тагин ўша ертўла,
Бўсағада ўтирар камшир;
Қаршисила тешик тоғора.

Ростўй, ҳақиқатни ёқловчи шоир “Ўлик малика ва баҳодир ҳақида эртак”, “Шоҳ Салтан ҳақида эртак”

ларида ҳақиқат бир кун эмас, бир кун ўз ўрнини топади, ҳамма бахтли, бахтиёр бўлади, деган фикрни илгарги суради.

А. С. Пушкиннинг халқ оғзаки ижодига асосланиб ёзган “Руслан ва Людмила” асари ҳам болалар қалбига анча яқин турадиган достонлардан бири ҳисобланади. Рус эртаклари, кўшиқлари, афсоналари бу фаройиб асарга фавқулодда гўзал мазмун берган. Юксак инсонпарварликни ўзида мужассамлаштирган ёрқин талант эгасигина шундай асар ярата оларди.

Машҳур рус романтик шоири Жуковский “Руслан ва Людмила” поэмаси нашр этилгач, Пушкинга “Ғолиб ўқувчимга мағлуб мураббийдан” деб ёзилган портретини совға қилади. Бу буюк шоир даҳосига, қайсики, устоздан ғолиб келиб ва замондан илгарилаб кетган курашчан Инсонга берилган ҳолисона баҳо эди.

Мана шунинг учун Пушкинга Россиянинг мангу, оташин шоири бўлиб қолмоқ бахти насиб этди.

НИКОЛАЙ АЛЕКСЕЕВИЧ НЕКРАСОВ (1821 — 1878)

Таниқли рус адиби Николай Алексеевич Некрасовнинг болалик йиллари Волга бўйларида — ўзи туғилиб ўсган жойларда ўтган эди. Шоирнинг ёшлиқ тарбиясида оқида онасининг роли катта бўлган. Шу боис у кейинчалик “Она” поэмасини онасига бағишлаб ёзган эди. Ўғлининг деҳқон болалари билан ўйнаши, яйраб юришини хоҳлаган она — Елена Андреевна бўлажак шоирнинг халқпарварлик руҳида тарбияланиб ўсишига муносиб ҳисса қўшган эди.

Бугина эмас, Некрасовнинг энагаси ҳам деҳқон ҳаёти ва халқ ижоди руҳи билан сугорилган ажойиб эртаклар айтиб, бўлажак шоир хаёлини қанотлантирар эди. Шу-шу Некрасов эртакларни жуда севиб қолди. Ўз Ватанининг дала ва ўрмонларига, қор ва совуқларига, баҳорги “яшил шовқинига” муҳаббат боғлади.

Некрасов деҳқон болалари билан ҳаммиша ҳамнафас бўлганлиги учун довурак, ботир ва жасоратли бола бўлиб ўсди. Бўлажак шоир 10 ёшга тўлганда уни Ярославль гим-

назиясига ўқишга беришади. Ўқитувчилар билимга ҳавасманд, истеъдодли болага дуруст сабоқ бера олмадилар. Натижада у гимназияни ташлаб, мустақил ўқишга берилиб кетади. Отаси унинг офицер бўлиб етишишини истар эди. Шунинг учун ҳам уни Петербургдаги кадетлар корпусига ўқишга юборади. Лекин илм-фан чўққиларини эгаллашга интилгани туфайли Петербург университетига ўқишга кинтилади. Аммо отаси ўғлининг бу “ўзбошимча” лигидан тажанг бўлиб, моддий ёрдам бермай кўяди. Бироқ мақсад йўлида собитқадам Некрасов моддий маҳрумликлар шароитида ҳам яшаш ва олға ҳаракат қилишга интилади. Ана шу йилларда оддий одамлар турмуши оғир эканлигини сезади ва умрининг охиригача улар ҳақида тўлиб-тошиб куйлайди.

Некрасов деҳқонлар тўғрисида айниқса, кўп шеърлар ёзди. Бу шеърларни ўқир экансан, гўё деҳқонларнинг ўзларига оғир меҳнатлари ва қайғу-аламлари ҳақида сўзлаб бераётгандай туюлади. Некрасов уларнинг ҳаётини шунчалик билар, уларни ўзига шунчалик яқин тутарди. Некрасовнинг шеърлари гўзал, оҳангдор, жуда бой ва айни замонда, жуда содда тилда ёзилган эди. Бу тилини у Ярославль губернасидаги қишлоқда ўтказган болалик йилларида ўрганган эди. У деҳқонлар тилини жуда яхши биларди, бу унинг шеърларида ҳам шундай оддий, табиий ва раво жарангларди. Биз унинг, —

Моллар ўрмон томон қадам ташлади,
Она-жавдар бошоқ туга бошлади, —

деб ёзганларини ўқир эканмиз, бу тил ҳақиқий жонли халқ тили эканини кўрамиз. Бу ўринда деҳқоннинг зорикиб кутилган бошоқларга бўлган севгисини ва ҳатто, меҳрини акс эттирувчи масалан, икки сўз: она-жавдар қандай яхши келтирилган! Деҳқон бу бошоқларни ўзининг бир парча ерида қунт билан меҳнат қилиб ўстирган-да!

Некрасов поэзиясида бундай ёрқин, раво ва соф халқ иборалари жуда кўп. У жавдар бошоқлари ҳақида шундай дейди:

Бошоқлар тўлишган пайт,
Зар устиндай сип-силлик,
Бошларида олтин тож.

Ҳозиргина ердан суғириб олинган лавлаги ҳақида эса:

Пойма-пой қизил этик
Ётгандай эгатларда, —

дейди. Бир тўп шўх булут билан қуршаб олинган баҳор
куёши ҳақида Некрасов шундай деб ёзади:

Баҳор чоғи, кичик неваралар каби,
Лола юз куёшбобо билан
Ўйнар булутлар.

Бу ўхшатишларнинг баъзиларини у халқ тоғишмоқла-
ри, мақоллари ва эртақларидан олган. Забардаст, баҳодир,
афсунгар Аёз-хукмдорнинг ажойиб образини ҳам у эртақ-
лардан топган:

Дарахтдан-дарахтга ташлайди қадам,
Яхлаган қўллардан қарсиллаб ўтар,
Ҳам ёрқин офтоб товланар бирам,
Паҳмоқ соқолида ярқираб кетар...

Некрасов айниқса, самимий, чўзиқ, хушоҳанг, майин
рус халқ кўшиқларини жуда ёқтирарди. Бу кўшиқларни
рус халқи кўп асрлар давомида яратган. Некрасов ёшлик
чоғларидан бошлаб халқнинг бу кўшиқларни қандай куй-
лашини тинглади ва ўзи ҳам шундай гўзал кўшиқлар яра-
тишни ўрганди. “Солдат кўшиғи”, “Ҳовли қаролининг
кўшиғи”, “Нотавон қашшоқ кўшиғи”, “Русь”, “Яшил
шовкун” ва бошқа кўпгина кўшиқлар шундай тилда, шун-
дай ҳижода ёзилганки, худди халқ ўзи яратган кўшиқлар

“Деҳқон болалари”, “Ўзи митти — жуда миқти”, “Бо-
лалар йиғиси” каби шеърларида болаларнинг турли-ту-
ман юмушларни бажариб, тирикчилик қилганликларини,
уларнинг меҳнаткаш табиати ва оғир қисматини чуқур
хайрихоҳлик билан ифодалайди. Эндигина олти баҳорни
қаршилаган боланинг катталардек фикр юритиши киши-
ни ҳайратга солади:

Нонхўрлар етгулик, ишловчи кам,
Фақат икки эркак: отам билан ман!

Некрасовнинг шеърлари гўзал, оҳангдор, мазмунан бой
ва айни замонда содда тилда ёзилгандир.

Некрасов дам олиш кунларида кўпинча Кострома, Ярославль,
Новгород ўрмонларига борар, ов қилиш билан ку-
нини ўтказар эди. Кострома ўрмонининг Малие Вежи де-
ган қишлоғида яшовчи Мазай бобо унинг энг яқин дўстла-
ридан бири эди. Шоир Мазай бободан кўп ажойиб
воқеаларни мароқ билан эшитди. Шулар асосида “Ма-
зай бобо ва куёнлар” номли шеърини ёзади.

“Дарахт кесиш” да халқ бойлиги — ўрмонларни шафқ-
атсизлик билан кесиб юборилишини қаламга олади. Би-
рорта помешчикка пул керак бўлиб қолса, ўрмонни сотиб
юбориши, пулдор бой эса ўрмонни тағ-туғи билан кесиб
юбориши ҳеч гап эмас, у зумрад ўрмонларнинг камайиб
кетишидан шоир сингари қайғурмайди. Шунинг учун
Некрасов:

Бир вақтлар асрий ўрмонлар
Шовиллаган катта майдонлар,
Энди ўша бепойн бўстон
Бўм-бўш, жимжит — гўё қабристон! —

деб алам чекади. “Темир йўл” номли шеърда Петербург
билан Москва ўртасидаги темир йўл курилишида Россия-
нинг турли шаҳар ва қишлоқларидан ҳайдаб келтирилган
ишчи ва деҳқонларнинг аламли ҳаёти Ваня деган болага
ҳикоя қилиб берилади. Бу билан Некрасов ёш авлоднинг
диққат ва эътиборини замоннинг муҳим ижтимоий маса-
лаларига — халқнинг кучи ва қудратига тортади, уни чу-
қур тушунишга, ўйлашга ундайди.

Шоир Волга дарёсига муҳаббат билан муносабатда бў-
лади:

Эй, сен, халқнинг тўйғизувчиси,
Баракали, муқаддас дарё!

Шоир “Бўлажак Волга” шеърда рус халқининг ёрқин
истикболига ишонч ҳисларини дилга жо этади:

Отиб қуллик кишанларини,
Чарчаш билмас халқим мардона.
Қирғоқдаги қақроқ чўлларни,
Айлантирар бор-у бўстонга.

Сув қудрати фан билан ортар:
Шунда дарё сатҳида ётиб,
Сон-саноксиз ва қатор бўлиб
Сузар бундан гигант кемалар.
Мангу яшар шу бардам меҳнат
Мангу дарё устида ҳар вақт...

Улкан санъаткорнинг ижоди поёни йўқ бир денгиз каби туюлади кишига. Унга бизнинг ҳам меҳр ва ихлосимиз чексиздир.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ (1828 — 1910)

Рус болалар адабиётининг тараққиётида Л. Н. Толстой катта роль ўйнади. Болалар учун асар ёзишни ҳар бир қаламкашнинг фуқаролик бурчи деб билган педагог-адиб ижодда кўп нарсаларга эришди.

Толстой 1859 йилдан эътиборан ўз она қишлоғи Ясная Полянада мактаб очиб, муаллимлик қилар экан, ўқувчилару ўқитувчилар учун дарслик ва қўлланмаларнинг йўқлигини, борлари ҳам бугунги кун талабларига яхши жавоб бера олмаслигини тажрибадан ўтказди. Эндигина савод чиқариш ишига киришган болаларга мос эртақ, шеър, масал ва ҳикоялар дарсликларда ўз аксинни топиши даркор, деб тушунди ва бу хайрли ишга қўл урди.

Дарслик жуда қийинчилик, оғир ижодий меҳнат билан 1872 йилда “Алифбе” номи билан нашр этилди. Деҳқон болаларига мўлжалланган бу китоб алифбедан ташқари, русча ўқиш учун тўрт китоб, славянча ўқиш учун тўрт китоб, арифметика ва муаллим фаолиятдан ташкил топган эди. Бу дарслик ҳам болаларга ҳеч қандай енгиллик бермади. Айниқса, бадий асар кўп бўлса-да, китобда давр, замон руҳи деярли йўқ эди. Шу сабабларга кўра педагог-олим қаттиқ танқидга учради. Заҳматкаш адиб танқидлардан тўғри хулоса чиқаради. Иложи борича меҳнат аҳли болаларига ўқимишли, таъсирли, энг муҳими, уларнинг саводини чиқаришга мўлжалланган “Янги алифбе” ва унга қўшимча қилиб “Рус тили ўқиш китоби”ни 1875 йилда нашр эттиради. Бу китоб учун адиб юздан зиёд ҳикоя, эртақлар ёзади. “Уч айиқ”, “Филиппок” лар шулар жум-

ласига киради. Адабий жамоатчилик ва педагоглар асарни зўр мамнуният билан қабул қиладилар. Бу китоб ҳар томонлама болаларга мос тушади. Толстой китоб ҳақида: “Мазкур “Алифбе” ҳақидаги орзуларим рўёбга чиққанидан, уни рус болаларининг икки авлоди ўқиб, дастлабки поэтик завқни шу китобдан олишларидан фахрланаман. Бу китобга ҳаммасидан ҳам кўп меҳнат ва муҳаббатимни жо қилдим, у ҳаётимнинг муҳим саҳифаси бўлишига аминман” — деб ёзган эди.

Бу дарслик қайта-қайта босилди. Ҳатто, 1921 йилда ҳам унинг сўнгги наشري чоп этилади.

Толстойнинг ҳар бир асари турмушнинг, болалар ҳаётининг бир томонини очиб беришга қаратилиши билан муҳим аҳамият касб этади. Чунки ҳаётни, болаларни қаттиқ севган ва унга меҳр-оқибати жуда катта бўлган адиб кичкинтойларга қарата ёзилган ҳар бир катта-кичик асар ҳаётини бўлишини истади ва ўзининг бу қарорига бутун ижоди давомида содиқ қолади.

Толстойнинг болаларга бағишлаб ёзган барча катта-кичик асарларида оддий инсон образи кўзга яққол ташланади. Бунинг исботи тариқасида адибнинг бир қатор асарларига назар ташлаб ўтишга тўғри келади. Бир боғбон болалари ишёқмас, ялқов бўлиб ўсаётганликларидан қаттиқ изтироб чекади. У ўлими олдидан меҳнат кўникмаси ҳосил алдасам, зора ишлаб ўзларида меҳнат кўникмаси ҳосил бўлса, деган ўй-хаёл билан: “Болалар, мен ток тагига олтин кўмиб қўйдим, уни мenden кейин қазиб олинглар”, деган ғояни “Боғбон ва болалар” ҳикоясида жуда қойил қилиб ёзади.

Кўчат экиш, боғ қилиш жуда оғир ва машаққатли иш. Бу боғбондан оғир меҳнат, сабр-тоқат талаб этадиган иш. Боғбон ўзи учун боғ қилмайди, балки бола-чақаси, эл-юрт учун, қолаверса адибнинг “Мўйсафид олма экди” ҳикояси нуқтаи назардан лойиқдир.

“Кекса берилиб кўчат ўтқазар эди. Одамлар унинг кексалигидан ва қилаётган кўчат ўтқазар эди. Бу дарахт — Сизга олма экиш нега керак бўлиб қолди. Бу дарахт ўсиб вояга етгунча бу дунёда яшайсизми ёки йўқми? — дейишди.

Мен олмасини емасам ўзгалар ейишади ва менга раҳмат денишади. Нима бўлганда ҳам олмани эканлиги фонда дебди”.

Толстой очкўз, фақат ўз манфаатларини ўйлайдиган баъзи одамларни кўнгина асарларида танқид қилади, уларнинг устидан очикдан-очик кулади. “Одамга қанча ер керак?” деган ҳикоянинг сарлавҳасини ўқиган одам ҳайрон бўлиб қолади. Ростдан, одамга қанча ер керак? Фомага мулкдор ер беради. “Бугун қанча ўлчасанг, ҳаммаси сенники”, — дейди. Фома югуриб-елиб, одимлаб кун бўйи ер ўлчади. Ахийри, очлик ва чарчаганидан йиқилади-ю жон беради. Адиб Фома чўзилиб ётган ерни кўрсатиб, одамга икки метр ер керак бўлади, холос, дейди.

Толстой асарлари орасида ҳайвонлар, жониворлар, паррандалар ҳақида ҳам ёзилганлари кўп. Дўстлик, биродарлик, балдўстга садоқат, меҳр-оқибат нафақат одамлар ўртасида, балки ҳайвонлар ўртасида ҳам мавжуд эканлигини биз адибнинг “Арслон билан ит” ҳикояси мисолида билиб оламиз.

Толстойнинг болаларга бағишлаб ёзган асарлари жуда кўп. Муҳими шундаки, бу асарлардан ҳам ўқитувчилар, ҳам ота-оналар баб-баробар фойдаланишлари мумкин. Улар бир томондан дарс материалларини бойитса, иккинчи томондан ота-оналар ва тарбиячиларнинг болалар билан қиладиган тарбиявий суҳбатларида қўл келиши мумкин.

Толстойнинг “Болалик”, “Кавказ асири” каби повестлари ҳам болалар севиб ўқийдиган асарлар сирасига кирди.

Л. Н. Толстойнинг ибратли ҳикоя, эртақ ва масаллари ҳозирги кунда ҳам ўзининг бадий ҳамда тарбиявий кучини йўқотган эмас. Унинг бу мавзудаги асарлари қатор дарслик ва мажмуаларга кирган, алоҳида китоб ҳолида ҳам чоп этилган.

КОРНЕЙ ИВАНОВИЧ ЧУКОВСКИЙ (1882 — 1969)

Ҳозирги замон рус болалар адабиётининг улкан даҳоларидан бири — Корней Чуковский йирик ёзувчи, шоир, таниқли олим, моҳир таржимон сифатида танилган сўз устаси эди. У ўз асарларида болаларга хос ажойиб ҳислат-

ларни — раҳмдиллик ва инсонийлик, дўстлик ва биродарлик, ёвузликка нисбатан шафқатсизлик, ватанпарварлик каби фазилатларни тарғиб этади. К. Чуковский болалар учун асарлар яратиш, ижод қилишни ўзи учун катта бахт деб билади.

Кичкинтойлар ва уларнинг адабиётини умр бўйи ардоқлаган Корней Чуковский 1882 йилда Петербург шаҳрида дунёга келди. Тез орада Чуковскийлар oilаси Одессага кўчади. Бу ерда она минг машаққат билан ўғлини гимназияга жойлайди. Бу бахт узоққа чўзилмайди. “Ошхона хизматчисининг ўғли” бўлганлиги учун К. Чуковский гимназиядан ҳайдалади.

Корней oilага кўмаклашиш, тирикчилик ўтказиш мақсадида турли юмушларни бажаришга мажбур бўлади. Шунга қарамай, у бўш вақтларида мустақил ўқишга, Пушкин, Некрасов, Чехов асарларини мутолаа қилишга ҳаракат қилади.

Чуковскийнинг дастлабки “Санъат нима?” мақоласи 1901 йилда “Одесские новости” газетасида босилиб чиққан. 1903 йилда у газета муҳбири сифатида Англияга бо-ради. Лондонда хизмат қила бошлайди. Лекин бу ердаги фаолияти узоқ давом этмайди. Газета унга маош тўламай қўяди. У Британия музейига ишга кириб, тирикчилик ўтказишга мажбур бўлади.

1905 йилда К. Чуковский Одессага қайтиб келади ва бу ерда “Сигнал” деган журнал чиқара бошлайди. Журнал саҳифаларида чор ҳукумати сиёсатига қарши материаллар босилганлиги учун уни суд қилишади.

Кейинги йилларда у болалар адабиёти билан машғул бўлади ва бу ҳақда кўплаб илмий мақолалар ёзади. 1907 йилда “Болалар тили” асари майдонга келади.

К. Чуковский дастлаб А. М. Горький ҳикоя қилиб берган сюжет асосида бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, бадий бақувват “Тимсоҳ” эртагини ёзди. 1918 йилда эса “Арча” номли тўнламин босилиб чиқди. 1919 йилда Н. А. хон адабиёти” нашриётига ишга кирди. 1919 йилда Н. А. Некрасов асарларининг тўла тўнламининг нашр эттириди. Шу йилларда унинг машҳур “Мойдодир”, “Суваракхон” эртақлари, “Кичик болалар” китоби босилиб чиқди. “Пашша-хархаша”, “Бармалей”, “Телефон”, “Фёдора ўтказган алам”, “Ўғирланган қуёш”, “Доктор Войжоним”

Бир-бир ютай деб ечган
Тўрт хумча сутни ичган.
Сўнг уриб қирқ тўрт қуймоқ
Синглим хўп озган, бироқ
Кўпларни ҳайрон этган,
Эшикка сиемай кетган.
Сиеса ҳам жила олмас,
На қилсин?
Била олмас.

Корней Чуковский сеvimли шоир, талантли адиб, шунингдек, йирик адабиётшунос олим бўлибгина қолмай, билимдон таржимон ҳам эди. Унинг “Иккидан бешгача” номли машҳур тадқиқотида кичик ёшдаги болалар характери хусусиятлари, нутқи ва руҳияти хусусида қизиқарли ҳаётий маълумотлар берилди.

Улкан сўз санъаткори Корней Чуковский болалар қалбини тўлқинлантирадиган, ҳаяжонга соладиган китоблар муаллифи сифатида ҳурматга сазовор. Эъзозли муаллифнинг умри, босиб ўтган ҳаёт йўли ҳам худди китоблари сингари эъзозланади.

САМУИЛ ЯКОВЛЕВИЧ МАРШАК (1887 — 1964)

Ҳозирги замон рус болалар адабиётида Самуил Яковлевич Маршакнинг роли катта. У рус болалар адабиётида кичкинтойлар учун катта шеърят яратиб берган улкан санъаткор, таниқли таржимон, етук драматург, моҳир педагог ва билимдон муҳаррирдир.

С. Я. Маршак 1887 йилда Воронеж шаҳрида тиш техник оиласида туғилди. Бўлажак санъаткорлик таланти жуда эрта уйғонди. “Тўрт-беш ёшларимда, — деб эслайди шоир ўзи ҳақида, — шеърлар ёза бошладим. Ўн бир ёшларимда, бир қанча поэмалар яратдим. Горацийнинг “Одамлар”ни таржима қилдим”.

С. Я. Маршак 1897 йилда Острогоя гимназиясига ўқишга киради. Лекин бу ерда кўп ўқимай, Петербурга боради, бадий гимназияга ўқишга киради. Бу ерда бўлажак шоир ўз замонасининг етук санъаткорлари билан яқиндан танишади. Маршакнинг ижодий фаолияти шу ерда

чечак отади. 1906 йилдан бошлаб фелъетонлари, шеър ҳамда таржималари билан матбуотда чиқа бошлайди.

С. Я. Маршак 1912 йилда Англияга жўнайди. Лондон университетининг санъат факультетига ўқишга киради. Таътил кунлари у мамлакатнинг диққатга сазовор жойларини яёв кезиб томоша қилади: балиқчилар билан денгизда сайр қилади, қишлоқ мактабларида бўлади. Инглиз халқ кўшиқларини, эртакларини севиб тинглайди. Бу ерда Маршак В. Блейк, Рабиндранат Тагор ва бошқаларнинг шеър ва поэмаларини инглиз тилидан таржима қилади.

1914 йилда Россияга қайтиб келган Маршакнинг ҳаёти болалар олами билан чамбарчас боғланиб кетади. У 1915—22 йилларда болалар уйларида тарбиячи, ўқитувчи бўлиб ишлайди. Бу эса Маршакнинг болалар шоири бўлиб канишлайди. Бу эса Маршакнинг болалар шоири бўлиб канишлайди. Бу эса Маршакнинг болалар шоири бўлиб канишлайди.

С. Я. Маршак 20-йилларда ўзининг шеър, эртак ва поэмалари билан ёш китобхонларнинг сеvimли шоири сифатида танилди. “Қаерда овқатландинг, эй чумчуқ”, “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”, “Кеча ва бугун”, “Цирк” ва бошқа шу каби машҳур асарлари ўша йилларда майдонга келган эди.

1939 йилда Маршакнинг “Петя нимадан кўрқар эди?”, “Кораблча” сингари машҳур шеърлари босилиб чиқди. Иккинчи жаҳон уруши даврида шоир ижодининг асосий қисмини уруш, босқинчиларга қарши кураш мавзуси ташкил этди. Айниқса, 1943 йилда яратилган “Ўн икки тобхонлар орасида машҳур бўлиб кетди.

С. Я. Маршак 1964 йилнинг 4 июнида Москва шаҳрида вафот этди. “Ҳар қандай болалар адабиётида икки ёш аммо уни катталардек идрок қилади, ақл-тажрибасига суяниб иш кўради”, — деган шоир бир умр болаларни сеvimти, улар учун гоёвий-бадий юксак асарлар яратиш учун тинмай ижодий иш олиб борди.

С. Я. Маршакнинг номини оламга ёйган, болалар шоири сифатида танилган шеърларидан бири “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”дир. Бу эртакда шоир болалар ҳаёти ва характерида мос бўлган қизиқарли сюжет топа олган. Кимки ўзига ортиқча оро берса, оқибатини ўйламай кўр-

кўрона иш тутса, ўзидан катталарнинг панд-насиҳатига амал қилмаса, ҳаётда кўп нарса ютқзади, ўз бахтини кўлдан бой беради, деган фикр эртакнинг асосий гоявий мазмунини ташкил этади.

Ҳа, оналар тунларни бедор ўтказадилар. Негаки уларнинг бутун ўй-хаёллари кичкинтойларида. Улар ҳаётда тинч, осойишта, бекам-қўст яшашса бу оналар учун байрам. Она сичқоннинг алласида-қўшигида ҳаракат бор, жон бор.

Тунда сичқон инидан
Алла айтар: — Жон кўзим,
Жим ёт, болам, куюк нон
Ва шам берай юлдузим.

Она сичқоннинг ўйи-хаёли битта: фарзанди йиғлама-са, осойишта ухласа бўлди.

С. Я. Маршак оламда баъзан бўлса-да, учраб турадиган ношукр, ўзига ортиқча оро берадиган, ота-оналарининг панд-насиҳатларига амал қилмайдиган, уларга гап қайтарадиган болалар ҳам йўқ эмаслигини ўша сичқоннинг боласи мисолида айтиб ўтишга эришади:

— Овозинг ип-ингичка,
Чийилламай сен менга
Тоғиб бер бир энага,

— Одобсизлик, ақлсизликни қаранг! Ахир дунёда она товуши, алласи каби юмшоқ, майин овоз бормикан? Йўқ ва бўлмайди ҳам.

Шеърни ўқир экансиз она сичқоннинг хатти-ҳаракати, елиб-югуриши, боласининг тинчлигини ўйлаши худди одамлар каби эканлигини билиб олиш қийин эмас. Бироқ бола ақлсиз, бола ношукр, бола ўзбошимча. Она ниҳоятда сипо, онанинг гап-сўзлари барчага маъқул:

Она сичқон тез бориб,
Дер ўрдакка ёлвориб,
— Ўрдак хола уйга юр,
Боламни терватиб тур.

Алла айтиб, дер ўрдак:
— Га-га-га, тинч ёт гўдак

Ёмғир тинса боғчадан
Тоғиб берай лойхўрак.

Аммо аҳмоқ сичқонча
Уйқусираб зинқарча,
Айтар: — Ёқмади
созинг,
Бақироқ экан овозинг,

— Шу зайлда она сичқон турли ҳайвонларга, жониворларга мурожаат қилади. Ҳеч ким боланинг кўнглини олишга, уни юпатишга, овутишга қурби, кучи, овози етмайди.

Она сичқон чорасиз қолди, пичоқ бориб суякка қадалди, бундай боланинг боридан йўғи афзал, деган қарорга келгач, ўзи била туриб, мушукка мурожаат қилди:

Она сичқон тез бориб,
Дер мушукка ёлвориб:
— Мушук хола уйга юр,
Боламни терватиб тур!

Мушук келиб бир палла,
Хириллаб айтар алла:
— Миёв, миёв! Юлдузим,
Кроватга ёт кўзим.

Шунда аҳмоқ сичқонча
Уйқусираб зинқарча,
Дейди: — Ёқимли созинг,
Мунча ширин овозинг!

Кичкинтойларнинг отахон шоири С. Я. Маршак бу асарда турли ҳайвон ва жониворлар мисолида уларнинг яшаш шароитлари, товушлари, қолаверса емак овқатлари билан ҳам ёш китобхонларни ошно қилади.

С. Я. Маршак “Ёнғин”, “Почта”, “Мусобақалар доскаси” асарлари билан ҳам рус болалар адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди.

С. Я. Маршак ўзи яратган жуда кўп қаҳрамонларни шахсан ўзи таниган, билган ёки эшитган бўлади, баъзан эса газета материаллари асосида яратади. Бинобарин, бу қаҳрамонларнинг, албатта, ҳаётини прототипи мавжуд. Жумладан, студент В. Бурацкий (“Номалум қаҳрамон ҳақида

қисса”), Игорь Чкалов (“Қахрамоннинг ўғли”); Катя Буданова (“Катя Буданова”), Серёжа Смирнов (“Сизнинг китобингизни қандай нашр қиладилар”) ва бошқалар шундай қахрамонлар сирасига киради. Шоир “Номалум қахрамон ҳақида қисса” поэмасида оддийгина ҳаётий бир воқеани акс эттириш билан 30-йиллар рус болалар достончилигида ижобий қахрамон образини яратиш йўллари кўрсатиб берди.

С. Я. Маршак Россияда ҳаёт кечираётган ҳар бир киши бир-бирига меҳрибон, жонкуяр, шунингдек, вақти келганда мардлик, жасорат кўрсатишга тайёр эканликларини, айни пайтда оддий, камтарин, ўзларининг қўлга киритган улкан муваффақиятлари, эришган жасоратлари билан керилмасликларини, манманликка берилмасликларини, оддий ҳаётий деталь — ўт ичида қолган бир қизчанингни ҳаётини сақлаб қолган бола мисолида тасвир этади. Бола мана, кўриб қўйинглар, мен жасорат кўрсатдим, дея кўкрагига уриб мақтаниш ўрнига, тезгина одамлар орасига кириб, кўздан гойиб бўлади. Бу қахрамонни кейинчалик барча қидиради. Лекин ҳеч ким топа олмайди.

Ҳозир ҳам ўқувчилар ўртасида мактаб мебелларини асраб-авайлаб тутмайдиганлари топилиб туради. Бундай болаларга шоир ўзининг “Стол келган қаердан?” деган шеърида мактаб мебеллари ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаганлигини, бунинг учун катталарнинг қанчадан-қанча вақтлари, меҳнатлари сарф этилганлигини тушунтириб берса, “Бир йил нима?” асарида эса жуда қимматли вақтинини беҳуда ўтказиб, мактабда яхши ўқимай, ўқитувчи-устозларнинг панд-насиҳатларига амал қилмай, ўз вақтида дарсларини тайёрламай, натижада синфдан-синфга ўта олмай хижолат бўлиб юрадиган қолоқларга қарата:

Далаларда саранжом иш,
Заводда ҳам план қойил,
Мактабда йўқ.
Қолоқлар ҳеч.
Бил,
бир синфда ўқиш —
бир йил! —

дейди шоир.

Маршак бизнинг болалар адабиётимизнинг асосчиси ва билимдони, — деб ёзган эди машҳур рус ёзувчиси А. М. Горький. Бундай юксак мақтовга С. Я. Маршак ҳалол меҳнати, кичкинтойларни астойдил севиши, ардоқлаши сабабли эришди.

ВЛАДИМИР ВЛАДИМИРОВИЧ МАЯКОВСКИЙ (1893 — 1930)

Владимир Владимирович Маяковский Грузиянинг тоғ ва ўрмонлар билан қопланган кичик, аммо ғоят гўзал ери Боғдод қишлоғида 1893 йилда ўрмончи оиласида дунёга келди. У етти ёшга етганда Пушкин, Лермонтов, Некрасовларнинг кўпгина шеърларини ёддан билар эди.

Маяковский 8 ёшга тўлганида уни Кутаиси шаҳридаги эрлар гимназиясига ўқишга берадилар. Бу ерда намунали ўқиб юрган пайтда Маяковскийлар оиласида бахтсизлик юз берди. Отаси Владимир Константинович вафот этди. 1906 йилда уларнинг оиласи Москвага кўчиб келди. Моддий етишмовчилик сабабли бўлажак шоир бу ерда ўқишни давом эттира олмади.

1911 йилда Маяковский Москва тасвирий санъат билим юртига кириш имтиҳонини топширди. У билим юртида бир неча йил ўқиди. Аммо уни тасвирий санъатдан кўра кўпроқ шеърят қизиқтирарди. 1912 йилда матбуотда Маяковскийнинг дастлабки шеърлари кўрина бошлади.

В. Маяковский болалар учун 20 дан зиёд асар яратиб, уларни “Ёж” ва бошқа журналларда нашр эттирди. Болаларни жон-дилидан севган шоирнинг бу шеърларида ўтмишнинг чиркин иллатлари қораланади, янги ҳаётнинг бадий сурати чизилиб, у асосли равишда улуғланади. В. Маяковский болаларни касб-ҳунарни эгаллашга, меҳнатни қадрлашга, бепоён рус ерини севишга, у билан фахрланишга чорлайди.

В. В. Маяковский болалар учун асарлар ёзар экан, болалар диққатини меҳнатни қадрлашга, Ватанни севишга, унинг ютуқларидан фахрланишга жалб этди. Рус адабиётидаги маслаксозлик, ғоясизликка қарши курашар экан, болалар адабиётининг ҳам юксак ғоявий, ёш китобхонга

тушунарли ҳамда қизиқарли бўлиши лозим бўлади ва бундай талабларни амалга ошириш учун астойдил кураш олиб борди.

Шоирнинг "Семиз бола Петя билан миқти бола Сима ҳақида эртак", "Яхши деган сўз нима-ю, ёмон деган сўз нима?", "Бу менинг денгиз ва моряк ҳақидаги китобчам", "Ўқи-да, бор Хитойга ҳам Париж деган жойга", "Учқур от", "Май қўшини", "Қўлга янги милтиқ оламиз", "Сайр-отомоша қиламиз" каби асарлари рус болалар адабиётида катта тарихий воқеа бўлди.

"Яхши деган сўз нима-ю, ёмон деган сўз нима?" асари ахлоқ нормалари ҳақида рус болалар адабиётидаги энг яхши намуналардан биридир. Болалар тақдири учун энг муҳим бўлган яхши нима-ю, ёмон нима эканлигини шоир аниқ, содда, ҳаётини мисоллар орқали поэтик тарзда тушунтириб беради.

Маяковский яхшилик тушунчасини болаларга шу қадар содда ифодалар орқали сингдирадими, натижада ёш китобхон лавқ-шавқ билан "ёмон бўлмайман жиндек" деган қатъий ҳукосага келади.

Алло баҳоларга ўқиш ҳар доим ҳам яхши. Шоир шунини тарафлори. "Ўқи-да, бор Хитойга ва Париж деган жойга" асарида у кичкинтойларни дунё харитаси олдига етаклайди ва кимки мактабда яхши ўқиса, ахлоқ-одобли бўлса, ҳеч қачон бир ерда қотиб туриб қолмайди, у олам катларни бола кўз ўнгида гавдалантиради.

Маяковскийнинг таърифи "да Влас исмли бола мисоллар тарихи дангасалиги туфайли дарс қилмайди, кўн да ёлгончилик, катталарни алдаш, кўз бўямачилик, дарс қилмаслик, ювиниб-тараниб юрмаслик, ота-она ва муаллимларни алдашлик кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши, натижада мактабда яхши ўқимаган, ёлгончи болаларнинг келажакда тақдирлари мудҳиш бўлишини лўнда қилиб кўрсатиб беради.

Влас ишққмас-дангасалиги туфайли дарс қилмайди, кўн ухлайди, дарсларда давомати ёмон, саводсиз, боз устига ёлгончи, ўз тақдири, ўз келажаги учун курашмайди. У ўсиб-

ратланади, жирканади. Мана ўша ишққмас бола заводда ишчи:

Кўрсатиб Влас башарасини
Чиқарди ишнинг пачавасини,
Бошқалар ишни қилишар қойил,
Прогулкин-чи кечикар доим.
Бир ой ичида қизиқ иш бўлди,
Ишдан ҳайдалди, думи тугилди.

Шоирнинг таъбири билан айтганда, бундай нохушликнинг асосий сабаби ўқимаганликда, ишққмасликда. Шоир болаларни бу куйга тушиб қолмасликка:

Сизлар ўхшаманг
асло Власга
Қувониб ўтинг
Янги классга,

— каби мисралар билан даъват этади.

Шоир шеъриятида меҳнат ва қурилиш мавзун ҳам асосий ўринлардан бирини эгаллайди. У болаларга ишлаб чиқариш жараёнининг асослари ҳақида поэтик тушунча беради. Шоир энг оддий бир ўйинчоқ ясаш тасвири орқали фойдали меҳнатнинг ижтимоий моҳиятини очишга интилади. Бундай гоё шоирнинг "Ким бўлсам экан", "Учқур от" шеърларида ўз аксини топган. Айниқса, "Ким бўлсам экан?" асарида шоир меҳнатсевар ишчи, кўркем, шинам уйлар ясовчи муҳандис, кўркем, ботир учувчи ва чаққон доктор образларини яратиш орқали ёш китобхонда касб-хунарга бўлган қизиқишни кучайтиради. Шеърни ўқиган кичик ёшдаги болалар улар каби бўлишни орзу қиладилар.

Маяковский ҳар бир касб ва хунарнинг ўзига хос хусусиятларини болалар тушунчасига мос деталларда, бадиий тасвирларда ишонарли тарзда ифодалаб, уларнинг бири-иккинчисидан афзал ва гаштли эканини бўрттириб кўрсатади.

Рус болалар ижодкорлари ижтимоий-сиёсий мавзуларда болаларбоп асарлар яратишда Маяковский ижодидан

жуда кўп ўрганадилар. Зеро, шоир болаларга сиёсий, ахлоқий мавзуда асарлар ёзишни ўз ижоди орқали исбот қилиб берди. Энг муҳими, унинг болаларга атаб ёзган шеърларининг шакли ҳам, мазмуни ҳам ранг-баранг ва янгича эди. Шоир болаларга энг муҳим ва жиддий мавзуларда асар яратганда ҳам улар диққатини жалб қила оладиган деталь ва ташбеҳлардан моҳирона фойдалана олади.

Маяковскийнинг асарлари Россияга муҳаббат, мустақам жамият қуришга қизғин чақирик, келажакка зўр ишонч руҳи билан суғорилгандир.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Болалар адабиётининг мақсад ва вазифалари	4
Мактабгача тарбия ёшидаги болалар китобхонлиги	5
Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги	7
Ўрта ва катта ёшидаги болалар китобхонлиги	8
Халқ оғзаки ижоди ва болалар китобхонлиги	8
Алиа	9
Мақоллар	10
Тоғишмоқлар	11
Тез айтиш	12
Эргак	12
Ўзбек болалар адабиёти	35
Алишер Навоий	57
Муҳаммад Шариф Гулханий	64
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	68
Абдулла Авлоний	77
Ғафур Ғулом	80
Зафар Диёр	88
Қудрус Муҳаммадий	98
Илёс Муслим	105
Адҳам Раҳмат	109
Шукур Саъдулла	114
Ҳаким Назир	119
Ўткир Рашид	126
Пўлат Мўмин	132
Қудрат Ҳикмат	137
Худойберди Тўхтабоев	143
Фарҳод Мусажон	149
Латиф Маҳмудов	153
Миразиз Аъзам	161
Эргаш Раимов	166
Тўлан Низом	175
Турсунбой Адашбоев	182

Сафо Очил	187
Чет эл болалар адабиёти	195
Шарль Перро	196
Даниел Дефо	198
Жонатан Свифт	202
Ака-ука Гриммлар	203
Ханс Кристиан Андерсен	206
Александр Сергеевич Пушкин	209
Николай Алексеевич Некрасов	212
Лев Николаевич Толстой	216
Карней Иванович Чуковский	218
Самуил Яковлевич Маршак	222
Владимир Владимирович Маяковский	227

Мамасоли ЖУМАБОЕВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Ўзбек тилида

Бад. муҳаррир *У. Салиҳов*
 Техн. муҳаррир *У. Ким*
 Мусаҳҳиҳлар *М. Раҳимбекова, Ш. Орипова*
 Компьютерда тайёрловчи *Э. Ким*

Теришга берилди 13.03.2001. Босишга рухсат этилди 26.10.2001.
 Бичими 84x108¹/₁₆ "Таймс" гарнитурда офсет босма усулида
 босилди. Шартли бос. т. 12,18. Нашр т. 12,30. 3000 нусхада
 чоп этилди. Буюртма № 174. Баҳоси шартнома асосида.

"Ўзбекистон" нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий, 30.
 Нашр № 60-2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитаси Тошкент
 китоб-журнал фабрикасида босилди. 700197, Тошкент,
 Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.

2187-30

“ЎЗБЕКИСТОН”